

**ДОНИШКАДАИ ИҚТИСОД ВА САВДОИ
ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ТИЧОРАТИ ТОҶИКИСТОН**

Бо ҳукуқи дастнавис

ОҚИЛОВ АҚМАЛҶОН АҲМАДОВИЧ

**САМАРАНОКИИ ИСТИФОДАБАРИИ ОМИЛҲОИ
ИСТЕҲСОЛОТ ДАР СОҲАҲОИ ИҚТИСОДИЁТИ
МИНТАҚА
(ДАР МИСОЛИ ВИЛОЯТИ СУҒДИ ҶУМҲУРИИ
ТОҶИКИСТОН)**

**Ихтисос 08.00.05 – иқтисодиёт ва идоракунии хоҷагии халқ: иқтисодиёт,
ташкил ва идоракунии корхонаҳо, соҳаҳо, комплексҳо
(иқтисодиёти минтақавӣ)**

Диссертатсия

барои дарёфти дараҷаи номзади илмҳои иқтисодӣ

Роҳбари илмӣ: н.и.и. дотсент Алиджанов Д.А.

Мушовири илмӣ: д.и.и. профессор Шарифзода М.М.

Хуҷанд - 2018

МУНДАРИҶА

САРСУХАН.....	3
БОБИ I. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ИСТИФОДАБАРИИ САМАРАНОКИИ ОМИЛҲОИ ИСТЕҲСОЛОТ	12
1.1. Табиати иҷтимоӣ-иқтисодии омилҳои истеҳсолот	12
1.2. Характери системавии алоқамандӣ ва истифодаи омилҳои истеҳсолот	27
1.3. Концепсияҳои истифодабарии самараноки омилҳои истеҳсолот.....	43
БОБИ II. БАҲОДИҲИИ ИСТИФОДАБАРИИ ОМИЛҲОИ ИСТЕҲСОЛОТ ДАР ИҚТИСОДИЁТИ ВИЛОЯТИ СУҒД.....	54
2.1. Тамоюли истифодабарии захираҳои меҳнатӣ дар соҳаҳои минтақа .	54
2.2. Замин ҳамчун омилҳои истеҳсолот ва сатҳи истифодабарии он дар вилояти Суғд.....	712
2.3. Истифодабарии оқилонаи сармоя дар соҳаҳои иқтисодиёти вилояти Суғд.....	80
2.4. Соҳибкорӣ ва инкишофи қобилияти соҳибкорӣ дар вилояти Суғд.....	94
БОБИ III. САМТҲОИ БАЛАНД НАМУДАНИ САМАРАНОКИИ ИСТИФОДАБАРИИ ОМИЛҲОИ ИСТЕҲСОЛОТ ДАР СОҲАҲОИ ИҚТИСОДИЁТИ ВИЛОЯТИ СУҒД.....	105
3.1. Таъсири институтсионалӣ ба тақомули омилҳои шахсии истеҳсолот дар шароити муосир	105
3.2. Таҷдиди соҳаҳои иқтисодиёти вилояти Суғд ҳамчун шартҳои истифодабарии самараноки омилҳои истеҳсолот	116
3.3. Истифодабарии оқилонаи омилҳои истеҳсолоти минтақавӣ ва рушди самаранокии истеҳсолот	129
ХУЛОСА.....	138
РҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА.....	143

САРСУХАН

Муҳимии мавзӯи тадқиқот. Назарияи иқтисодии муосир ба омилҳои асосии истеҳсолот - меҳнат, сармоя, замин ва қобилияти соҳибкориҳо мансуб меонад. Ҳаҷми ба гардиши истеҳсолот ҷалбшавандаи омилҳои истеҳсолоти шайъӣ ва шахсӣ доимо афзоиш меёбанд. Масалан, шумораи захираҳои меҳнати дар иқтисодиёти вилояти Суғд истифодашаванда аз 1021,7 ҳазор нафар дар соли 2000, то 1552,1 ҳазор нафар дар соли 2016 афзоиш ёфтааст¹.

Маълум аст, ки омилҳои истеҳсолот нисбат ба эҳтиёҷоти одамон маҳдуданд. Бо ибораи дигар, мувофиқи амал намудани қонуни иқтисодии афзоиши эҳтиёҷоти одамон онҳо нисбат ба захираҳо (омилҳо) бо суръати тезтар афзоиш меёбанд. Ин ҳодиса шаҳодати он аст, ки истеҳсолоти неъматҳои моддӣ ва маънавӣ барои қонеъгардонии эҳтиёҷоти афзоишёбандаи одамон на танҳо мавҷудият, балки ворид намудани захирахоро ба ҷараёни истеҳсолот дар назар дошта, тақомули доимӣ, истифодаи оқилона ва ё баланд намудани боздеҳи омилҳои истеҳсолотро низ дар назар дорад. Дар шароити иқтисодиёти бозорӣ, ки мушкилоти афзоиши боздеҳ аз истифодабарии омилҳои истеҳсолот дар ҷараёни барориш ба назар мерасад, новобаста ба он ба ин масъала диққати зиёд зоҳир карда мешавад, зеро чунин муносибат дар аксари ҳолат унсурҳои ҳалкунандаи даромаднокии фаъолияти хоҷагидорӣ ба ҳисоб меравад. Ба ҳамаи ин нигоҳ накарда, ба тадқиқоти илмӣ дар ин соҳа диққати кам зоҳир карда мешавад. Оид ба ин ақоид миқдори ками нашри мақолаҳои илмӣ доир ба масъалаҳои истифодабарии самаранокии омилҳои истеҳсолот ва унсурҳои он (меҳнат, сармоя, замин ва қобилияти

¹Статистический ежегодник Согдийской области. Худжанд, 2017. С.- 118-119.

соҳибкорӣ) шаҳодат медиҳад. Тадқиқоти омилҳои истеҳсолот, одатан, дар алоҳидагӣ вобаста ба ҳар як омил амалӣ гардонида мешавад. Омили меҳнат асосан, аз мавқеи фаъолияти бозори меҳнат, сармоя ба воситаи бозори сармоя, замин ба воситаи бозори замин ва ё дар алоҳидагӣ бозори захираҳои табиӣ, инчунин ҷиҳатҳои алоҳидаи соҳибкорӣ дар алоҳидагӣ мушоҳида карда мешаванд. Дар шароити муосир масъалаи баҳамтаъсиррасонӣ ва бо истифодаи якҷояи омилҳои истеҳсолот алоқамандбуда аҳамияти хосаро пайдо кардаанд. Махсусан, ин масъалаҳо дар шароити инкишофи иқтисодии гузариши минтақавӣ муҳим ба ҳисоб мераванд, ки дар онҳо мушкилоти асосӣ дар мавҷудияти омилҳои истеҳсолот набуда, балки дар истифодаи самараноки онҳо зоҳир мегардад.

Дарачаи коркарди муаммои тадқиқот. Ибтидои тадқиқоти омилҳои истеҳсолот дар таълимоти қадими назарияи иқтисодӣ инъикос ёфтаанд. Меҳнат, замин ва сармоя ҳамчун омилҳои истеҳсолот предмети тадқиқоти физиократҳо Ф. Кэне, А. Тюрго, Р. Контилон ва классикҳои назарияи иқтисодӣ, ба монанди У. Петти, А. Смит, Д. Рикардо ба ҳисоб мерафт. Дар асарҳои К. Маркс диққати махсус ба сохтори сармоя ва истифодабарии меҳнати кирои коргар ҳамчун омилҳои асоситарини офаридани арзиши изофа зоҳир карда мешуд. Дар тадқиқоти омилҳои истеҳсолот назарияи се омили истеҳсолоти Ж.Б. Сэй мавқеи махсус дорад, ки дертар дар корҳои илмӣ Ч. Б. Кларк инкишоф дода шуда буданд. Саҳми А. Маршаллро дар инкишофи назарияи омилҳои истеҳсолот қайд кардан зарур аст, ки ба сегонаи омилҳои истеҳсолот омили махсуси чорум – қобилияти соҳибкориро метавон дохил намуд.

Таҳаввули минбаъдаи тадқиқоти омилҳои истеҳсолот бо корҳои илмӣ Ч. Кобб ва П. Дуглас ва дигарон зич алоқаманд аст. Назарияҳои рушди иқтисодӣ, ки дар ҷодаи асосҳои концепсияи

неоклассикӣ ва неокейнсӣ коркард шуда, дар корҳои илмӣ Р. Харрод, Е. Домар, Р. Солоу, В. Леонтев ва П. Самуэлсон ифода ёфтаанд, нишондодҳои миқдории меҳнат ва сармояро таҳлил мекунанд. Дар ин корҳои илмӣ диққати асосӣ ба мувозинати омилҳои истеҳсолот дода мешаванд.

Дар замони шӯравӣ ба масъалаҳои тақсими оқилонаи захираҳои истеҳсоли иқтисодчиёни советӣ, ба монанди Л. Канторович, Н. Федоренко, Л.И. Абалкин, А.И. Анчишкин ва дигарон рӯшанӣ андохтанд.

Аз байни тадқиқотчиёни олимони Русия, ки асарҳои худро ба омилҳои истеҳсолот бахшидаанд, метавон С. Глазев, В. Иноземцев, Д. Львов, В. Макарова, Р. Нижегородцева, А.М. Зингангирова ва ғайраҳоро номбар кард.

Масъалаҳои алоҳидаи тақсими истифодаи омилҳои истеҳсолот дар шароити иқтисодиёти гузариши Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он дар асарҳои илмӣ олимони-иқтисодчиёни кишвар, ба монанди Раҳимов Р.К., Қаюмов Н.К., Назаров Т.Н., Умаров Х.У., Комилов С.Ҷ., Абдуғафоров А., Ризокулов Т.Р., Толибов К.К., Рауфӣ А., Муҳаббатова Х.М., Алиҷонов Ҷ.А. ва дигарон мушоҳида кардан мумкин аст.

Бо вуҷуди ин, омӯзиш ва таҳлили тадқиқоти масъалаҳои муаммалгардонии истифодаи омилҳои истеҳсолот нишон медиҳад, ки то ҳол хусусияти баҳамтаъсиррасонии онҳо ва истифодаи оқилонаи онҳо дар шароити низоми иқтисодии гузариш, махсусан хосиятҳои он дар ҳал ва бартарафсозии оқибатҳои бухрони трансформатсионӣ ҳамаҷониба ҳалли ғайри худро наёфтааст.

Қайд кардан бамаврид аст, ки масъалаи истифодаи самараноки омилҳои истеҳсолот характери комплексӣ ва бисёрҷиҳата дошта, тадқиқи ҳамаҷонибаи он аз ҷаҳорҷӯбаи тадқиқоти мазкур берун мебошад. Бинобар ҳамин, тадқиқоти мазкур ба дарёфти роҳҳои

истифодаи оқилонаи меҳнат, сармоя, замин ва қобилияти соҳибкорӣ дар шароити инкишофи иқтисодиёти гузариши Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он бахшида шудааст.

Мақсад ва вазифаҳои тадқиқот. Мақсади тадқиқоти мазкур дар асосноккунии назарияи баланд намудани имконияти самаранокии истифодабарии омилҳои истеҳсолот дар соҳаҳои иқтисодиёти вилояти Суғд иборат мебошад.

Мутобиқи мақсади пешбинишуда дар рисолаи илмӣ чунин вазифагузорӣ карда шудааст:

- муайян намудани табиати омилҳои истеҳсолот;
- омӯзиши характери низомии якҷоя амал намудани омилҳои истеҳсолот;
- концепсияҳои истифодабарии омилҳои истеҳсолотро тадқиқ намудан;
- таҳлили истифодабарии омилҳои истеҳсолот (меҳнат, замин, сармоя ва қобилияти соҳибкорӣ) дар шароити инкишофи соҳаҳои иқтисодиёти вилояти Суғд;
- муайян намудани таъсири унсурҳои институтсионалӣ ба тақомули омилҳои шахсии истеҳсолот;
- муайян намудани намуди мувофиқи таҷдиди соҳаҳои иқтисодиёти минтақавӣ, ки ба истифодаи самаранокии омилҳои истеҳсолот мусоидат менамоянд;
- муайян намудани алоқамандии рушди самаранокии истеҳсолот аз истифодабарии оқилонаи омилҳои истеҳсолот.

Объекти тадқиқот чараёнхое мебошанд, ки бо истифодаи низомии омилҳои истеҳсолот дар иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғд алоқаманд мебошанд.

Предмети тадқиқот муносибатҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ мебошанд, ки дар ҷараёни истифодабарии омилҳои истеҳсолот дар шароити бартаарафсозии оқибатҳои пастравии трансформатсионии иқтисодиёти минтақавӣ ба миён меоянд.

Соҳаи тадқиқот ба қисматҳои 3.1. Инкишофи назарияи иқтисодиёти ҳудудӣ ва минтақавӣ, методҳо ва афзорҳои таҳқиқоти ҳудудии иқтисодӣ; муаммоҳои андозагирии минтақавии иқтисодӣ; эконометрикаи ҳудудӣ; ташҳиси системавии проблемаҳо ва вазъияти минтақавӣ; 3.2. Тақсимои ҳудудии захираҳои иқтисодӣ; ҷанбаҳои назариявӣ, методӣ ва амалии ҷойгиркунии сохторҳои корпоративӣ, ширкатҳои соҳибкорӣ хурд ва миёна, кластерҳои иқтисодӣ, корхонаҳои бахши ҷамъиятӣ, хоҷагиҳои хонаводагӣ; 3.3. Ташкили ҳудудии иқтисодиёти миллий; ташаккул, амалкард ва навшудии кластерҳои иқтисодӣ ва дигар системаҳои иқтисодии аз ҷиҳати ҳудудӣ маҳдудбудаи шиносномаи ихтисоси 08.00.05 – иқтисодиёт ва идораи хоҷагии халқ (иқтисодиёти минтақавӣ) мутобиқат мекунад.

Гипотезаи кории тадқиқот дар таҳайюли мавҷудияти имконияти баланд намудани самаранокии истифодабарии омилҳои истеҳсолот ва рушди самаранокии истеҳсолот дар шароити бартаарафсозии оқибатҳои пастравии трансформатсионӣ дар соҳаҳои иқтисодиёти вилояти Суғд ифода меёбад.

Навгони илмӣ рисолаи тадқиқотӣ. Навгони илмӣ рисолаи тадқиқотӣ аз рӯи назариявию методологӣ асоснок намудани раванди баланд бардоштани дараҷаи самаранокии истифодабарии омилҳои истеҳсолот дар соҳаҳои иқтисодиёти минтақа ва таҳияи пешниҳодҳо оид ба фаъолгардонии таркиби захираҳо бо назардошти ҷорӣ намудани технологияҳои инноватсионӣ ифода меёбад.

1. Исбот карда шудааст, ки асоси концептуалии истифодабарии самаранокии омилҳои истеҳсолот дар истифодаи якҷоя ва хусусияти

пурракунандаи онҳо ифода меёбад. Ҳар як омили истеҳсолот дорои хосияти нодир мебошад, ки дар инҳо инъикос меёбанд: камёфтӣ, маҳдудиятноӣ, маҳсулноӣ, баҳамивазшаванда, ҳамдигарро пурракунанда, ҳаракатноӣ, хусусияти инкоркунӣ, таъмини даромад ба соҳиби худ.

2. Муносибатҳои назариявии асосӣ оид ба муайян намудани истифодабарии самараноки омилҳои истеҳсолот ба низом дароварда шудаанд, ки дар чорчӯбаи он исбот карда шудааст, ки самаранокии истифодабарии омилҳои истеҳсолот чунин тарзи фаъолияти хоҷагидориро ифода мекунад, ки ҳангоми он боздеҳ аз омилҳои истеҳсолоти истифодашаванда ба таъмини ғоидаи ҳадди ақал ҳаракат мекунад. Бинобар ҳамин, ҳангоми муайян намудани самаранокии истифодабарии омилҳои истеҳсолот бояд як қатор нишондодро истифода бурд, ки самаранокии ҳар як омилро дар алоҳидагӣ ва дар маҷмӯъ, дар чорчӯбаи функсияи истеҳсолии истифодашаванда инъикос намояд.

3. Дар асоси омӯзиши модели рушди иқтисодии А. Люис муайян карда шудааст, ки самти асосии баланд бардоштани самаранокии истифодабарии омили меҳнат дар шароити истифодаи ғайриоқилонаи он ва вобастагӣ аз муҳоҷирати меҳнати иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғд дар гузариши қисми захираҳои меҳнатӣ аз бахши аграрӣ ба бахши саноат ба ҳисоб меравад.

4. Ҳолате исбот карда шудааст, ки мувофиқи он дар шароити вилояти Суғд мушкилот дар норасоии омилҳои истеҳсолот зоҳир нагардида, балки дар истифодаи ғайримақсаднок ва номувофиқи он ифода меёбад. Бо ин мақсад мувофиқ будани намуди мутобиқсозии таҷдиди соҳаҳои иқтисодиёти миллий ва васеъшавии имкониятҳои ҷумҳурӣ ва минтақаҳои он ба воситаи ҷалби омилҳои машғулнабуда

(меҳнат, замин, сармоя ва қобилияти соҳибкорӣ) ба фаъолияти истеҳсолӣ зарур шуморида мешавад.

5. Ҳолате оид ба мақсаднокии таъсиси шӯрои координатсионӣ дар минтақаҳо барои дастгирӣ ва инкишофи соҳибкорӣ асоснок карда шудааст, ки таъсиси комиссияро барои бартараф намудани ҳама монета барои соҳибкорон дар назар дорад, ки барои ба таври самаранок алоқаманд намудан ва якҷоя амал намудани омилҳои истеҳсолоти боқимонда (меҳнат, замин ва сармоя) мусоидат намояд.

6. Роҳҳои мукамалгардонии таъсири институтсионалӣ ба истифодабарии самараноки омилҳои шахсии истеҳсолот муайян карда шудаанд, ки дар фаъолияти якҷоя ва мутобикатшудаи давлат, кордиханда, иттифокҳои касаба ва ҳуди коргарон, истифодаи муносибати салоҳиятнок дар тайёр намудани захираҳои меҳнатӣ якҷоя бо кӯшишҳои давлат, хадамоти шуғли аҳоли, кордихандагон, иттифокҳои касаба ва ҳуди коргарон, аз байн бурдани низоми кухнаи кирои коргарон ва истифодаи нишондодҳои иқтисодии самаранокӣ (маҳсулнокии интиҳой ва чандирнокии барориш аз рӯйи омили истеҳсолот) ифода меёбанд.

7. Модели алоқамандии афзоиши самаранокии истеҳсолот аз истифодаи оқилонаи омилҳои истеҳсолот дар иқтисодиёти минтақавӣ пешкаш карда шудааст, ки маҷмӯи чорабиниро оид ба дастрасии мақсадҳои фосилавӣ (афзоиши ҳосилнокии меҳнат, паст намудани ғунҷоиши ашёи истеҳсолот, баланд намудани боздеҳи фондҳо ва бартарафсозии таҷҳизоти истеҳсолӣ) ва ниҳои (баланд намудани рақобатпазирии маҳсулот, афзоиши ҳаҷми фурӯш ва баланд намудани даромаднокии корхона) истифодабарии омилҳои истеҳсолот ба воситаи самарои синергетикӣ баён шудаанд.

Асоси назариявӣ-методологии тадқиқотро асарҳои илмии классикони назарияи иқтисодӣ, дастовардҳои илмии иқтисоди

ҷаҳонӣ, консепсияҳои олимони хориҷӣ ва ватанӣ дар соҳаи назарияи иқтисодӣ, иқтисодиёти минтақавӣ ва махсусан, доир ба истифодаи омилҳои асосии истеҳсолот ташкил намудаанд.

Дар тадқиқоти илмӣ усулҳои иқтисодии таҳлил васеъ истифода шудаанд, махсусан, таҳайюлотӣ (абстраксия) илмӣ, таҳлил ва синтез, таҳлили сабабӣ-оқибатӣ, таҳлили маҷмӯавӣ ва низомӣ, усули муқоисакунӣ, усули таҳлили эмпирӣ, хулосабарорӣ, аналогия, таҳлили маълумоти оморӣ, ифодаёбии графикӣ ва ҷадвалии маводи аслий.

Базаи иттилоотии тадқиқоти илмӣ дастуру баромадҳо ва Паёмҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, маълумоти Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, маводи ҷопии даврагии иқтисодӣ ва ВАО, маводи конференсияҳо, маводи таҳлилий ва тадқиқотӣ, захираҳои иттилоотии шабакаи «Internet».

Аҳамияти назариявии кори илмӣ дар он зоҳир мегардад, ки ҳолатҳо ва пешниҳодҳои амалии дар он ифодаёфта имконият медиҳанд, ки амали якҷояи омилҳои истеҳсолотро дар иқтисодиёти гузариши минтақавӣ маънидод намуда, оид ба истифодаи оқилонаи онҳо маҷмӯи чорабиниро коркард намоем. Хулосаҳои илмӣ муаллиф доир ба масъалаҳои истифодаи оқилонаи омилҳои истеҳсолот барои ҳалли мушкилоти инкишофи илмӣ иқтисодии кишвар мусоидат мекунанд. Натиҷаҳои тадқиқоти илмӣ дар ҷараёни дарсдиҳии фанҳои назарияи иқтисодӣ, микроиқтисод, иқтисодиёти минтақавӣ ва тадқиқотҳои минбаъдаи муаммоҳои истифодабарии самаранокӣ омилҳои истеҳсолот дар шароити иқтисодиёти гузариш истифода бурдан мумкин аст.

Аҳамияти амалии натиҷаҳои тадқиқоти илмӣ дар имконияти истифодабарии натиҷаҳо дар ҷараёни коркарди нақшаҳои тараққиёти

бахши аслии иқтисодиёти миллӣ ва минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон барои дурнамо зоҳир мегардад. Ба ғайр аз ин, натиҷаҳои тадқиқот дар қараёни фаъолияти Вазорати рушди иқтисодӣ ва савдо, Вазорати меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳоли, Вазорати саноат ва технологияҳои нав дар қодаи коркарди барномаҳои тараққиёти иқтисодии кишвар ва минтақаҳои он истифода шуданаш мумкин аст.

Истифодаи амалии натиҷаҳои кори илмӣ. Натиҷаҳои тадқиқоти илмӣ дар конференсияҳои илмӣ-назариявӣ ва илмӣ-амалӣ, семинарҳо дар Донишгоҳи иқтисод ва савдои Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон дар ш. Хуҷанд ба тариқи маърузаҳои илмӣ баён шуда буданд.

Аз рӯйи натиҷаҳои тадқиқот 7 мақолаи илмӣ дар ҳаҷми 4,1 ҷ.ш.ч, аз он ҷумла, 5 мақолаи илмӣ дар маҷаллаҳои аз тарафи КОА эътирофшуда chop карда шудаанд.

Сохтори кори илмӣ. Мақсад ва вазифаҳои тадқиқот сохтори рисолаи илмиро муайян намуд. Рисолаи илмӣ аз сарсухан, се боб, хулоса ва рӯйхати адабиёти истифодашуда иборат мебошад. Рисолаи илмӣ дар 135 саҳифа инъикос гардида, дар он 19 ҷадвал, 6 расм, 1 схема оварда шудааст, рӯйхати адабиёти истифодашуда 118 номгӯйро дар бар мегирад.

БОБИ I. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ИСТИФОДАБАРИИ САМАРАНОКИ ОМИЛҲОИ ИСТЕҲСОЛОТ

1.1. Табиати иҷтимоӣ-иқтисодии омилҳои истеҳсолот

Барои амалигардонии ҷараёни истеҳсолот шароити зарурӣ ин мавҷудияти унсурҳои ашёӣ ва шахсии он ба ҳисоб меравад. Бо ибораи дигар, барои ба вучуд овардани ғайриҷаҳидии истеҳсолӣ омилҳои истеҳсолот заруранд. Одатан, зеро мафҳуми омилҳои истеҳсолот захираҳои истеҳсолӣ, ки дар ҷараёни истеҳсолот истифода мешаванд, дарк карда мешавад, ки аз онҳо миқдори маҳсулоти истеҳсолшаванда вобаста аст². Зарурати ба ҳам алоқамандии омилҳои истеҳсолот дар ҷараёни офаридани маҳсулот ба яке аз масъалаҳои қадимтарин дар илми иқтисодӣ ба ҳисоб меравад. То ҳатто дар давраҳои иқтисодии сиёсии классикӣ чунин ақидае мустаҳкам шудааст, ки “меҳнат ин падари бойигарӣ, замин – модари он”³. Бо ин гуфтаҳо У. Петти ду омилҳои асоситарини истеҳсолотро муайян мекунад: меҳнат ва замин.

Ин ду захираи ибтидоӣ бизоати худро дорад. Кӯшишҳои аввалини инсон барои марзгузори қитъаҳои замин оид ба бизоати ибтидоии замин гувоҳӣ медиҳад. Аз тарафи дигар, кӯшиши инсон барои амалигардонии истеҳсолот арзиши омилҳои меҳнатро ба вучуд меорад. Бояд қайд намуд, ки бизоати (арзиши) номбурда ғайрибозорӣ ба ҳисоб меравад. Дар муносибатҳои таъсисбандии инсон-замин-табиат ва дар муносибати байни одамон арзиш бо баробари ба миён омадани зарурати алоқаманд намудани замин ва меҳнат ба вучуд меояд. Бо баробари таъсисбӣ ва инкишофи муносибатҳои молӣ низ

² Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. М., 2003.

³ Петти У. Экономические и статистические работы. / Пер. с фр. М., 1940. С. 55.

хусусиятҳои арзиши меҳнат ва замин инкишоф меёбанд, яъне онҳо такомул дода шуда, ба шароитҳои конкретии ҷамъиятӣ ва иқтисодӣ мутобиқ мешаванд, яъне шакли мувофиқи бозорино мегиранд.

Меҳнат ва замин бо маънои васеъ ин ё он дараҷаи муомилотро доро мегардад. Бо ибораи дигар, ба онҳо ҳаракатнокии бозорӣ хос аст. Азбаски ҳар дуи ин омилҳои истеҳсолот хусусияти ягонаи маҳдудият ва камёфтӣ доранд, бинобар ин, онҳо худ ба худ сарчашмаи бизоат (арзиш)-ро доранд. Дар ҷараёни амалисозии муомилоти бозорӣ онҳо баҳодиҳиро вобаста аз молҳои офаридаи худ аз сар мегузаронанд.

Меҳнат ва замин ҳамчун захираҳои аввалия аз ибтидои баҳамтаъсиррасонии дутарафа бо воситаҳои, ки шароити алоқамандии онҳоро беҳтар мегардонад, алоқамандӣ пайдо мекунанд. Бо вучуди ин, воситаҳои меҳнат дар аввал одӣ буда, дар ҷараёни истифодабарӣ мукамал мегарданд ва ҳамчун сарчашмаи он воситаҳо баромад мекунанд, ки ба таври анъанавӣ сармояи ашёӣ номида мешаванд. Чунин сармоя аз аввали муомилоти худ характери нисбатан озоди муомилоти бозорино нисбат ба меҳнат ва замин ба даст меорад.

Бо баробари пайдоиши пул ва муомилоти пулӣ ҳамчун воситаи мубодила бо баробари ба миён омадани ченаки арзиш дар ҷараёни такрористеҳсол қувваи дигар низ пайдо мешавад, ки ба дигаргуншавӣ майл дорад. Ин қувва муносибатҳои такрористеҳсолро шиддатнок карда, ҳамзамон онро ба мураккабшавӣ ва содашавӣ такон медиҳад. Содакунӣ дар назар дорад, ки ба туфайли он ҳама муносибат ифодаи универсалӣ ва аниқ пайдо мекунад. Мураккабшавӣ бошад, дар назар дорад, ки зери таъсири онҳо афзоиши босуръати ҳаракатнокии захираҳои истеҳсолии ибтидоӣ ба миён меоянд.

Чунин ҳолатҳо дар тадқиқоти намояндагони мактаби физиократҳо ба назар мерасанд. Масалан, ба ақидаи Ф. Кенэ замин бо худ сарчашмаи ягонаи бойигариро ифода мекунад. Аз ҳамин сабаб, ба

ақидаи Ф. Кенэ меҳнати дар хоҷагии қишлоқ машғулбуда маҳсулнок ба ҳисоб меравад. Сармоя ҳамчун натиҷаи истифодабарии меҳнат аз рӯйи таълимоти Ф. Кенэ танҳо пешпардохтро дар шакли шайъӣ ифода карда, ягон ҳел даромадро ба вучуд намеорад. Нисбат ба Ф. Кенэ А. Тюрго гумон дорад, ки нақши сармоя дар ҷараёни истеҳсолот нисбатан маъмул ва бо худ арзиши ғуншударо ифода мекунад.⁴ Ифодаёбии ибтидоии истифодаи сармоя ба ақидаи А. Тюрго ҷараёни хариди замин ба ҳисоб меравад, ки ба даст овардани рентаи заминро таъмин менамояд. Ифодаёбии навбатии истифодаи сармояро А. Тюрго ба даст овардани корхонаҳои саноатӣ меҳисобад, ки имконияти ба даст овардани ғоидаро таъмин менамояд. Ғайр аз ин, А. Тюрго гумон дорад, ки истифодаи сармоя метавонад ҳангоми ташкили истеҳсолоти кишоварзии калон инъикос гардад, ки ба даст овардани ғоидаи фермерӣ, ташкили савдо ва ташкили амалиёти қарзиро барои ба даст овардани ғоизи қарзӣ таъмин менамояд.

Назарияи омилҳои истеҳсолот дар давраи асри XIX дар ҷорҷӯбаи концепсияи тақсимои даромадҳо ҳамчун номи гурӯҳҳои синфи асосии ҷамъияти ҳамонобақта (заминдорон, капиталистон ва коргарони кироӣ) мушоҳида карда мешуд. Даромадҳои гурӯҳҳои номбурдаи аҳолиро иқтисодчиёни ҳамон давра рента, ғоиз ва музди меҳнат меномиданд. Тақсимои синфӣ ҷамъияти инсониро мувофиқи муносибат ба омилҳои истеҳсолот А. Смит низ дастгирӣ мекард. Дар концепсияи худ А. Смит қайд мекунад, ки моликиятдорони замин соҳиби омилҳои асосии истеҳсолот – замин буда, капиталистон соҳиби иншоотҳои саноатӣ, фермаҳо, захираҳои ашё мебошанд, синфи коргар бошад, ба ягон моликият соҳиб набуда, маҷбуранд қобилияти меҳнати худро бар ивази музди меҳнат фурушанд. Истеҳсоли молҳо, ки ҳангоми он заминҳои иҷоравӣ истифода намешаванд, нархи ин гуна молҳо аз

⁴Тюрго А. Избранные экономические произведения. М., 1961. С. 146-147.

музди меҳнат ва фоида муайян карда шуда, дар шароитҳои дигар музди меҳнат, фоида ва рента се сарчашмаи ибтидоии ҳама гуна даромад ба ҳисоб мераванд, ба монанди ҳама гуна арзиши мубодилавӣ⁵.

Дар таълимоти иқтисодӣ то ва баъди А. Смит кӯшишҳои муттаҳид намудани омилҳои гуногуни истеҳсолот ба омили ягонаи меҳнат ба итмом нарасида буданд. Дар маркази диққати тадқиқотчиён оид ба меҳнат мавқеи марказиро маънидодкунии он аз ҷиҳати васеъ ишғол мекунад, яъне оид ба меҳнати зинда ва таҷассумёфта. Дар ин радиф мантиқи муайян ба назар мерасад. Мисол, сармоя ба воситаи кӯшишҳои ақлонаи дорандаи меҳнат - инсон ба вуҷуд оварда мешавад ва танҳо баъд аз пойдоршавии худ сармоя мавҷудияти худро бо дарназардошти ақидаҳои ба он гузошташуда оғоз мекунад. Инчунин замин худ ба худ бе таъсири меҳнат имконияти таъмин намудани ҳама неъматӣ заруриро надорад. Бинобар ҳамин, гумон карда мешавад, ки сармоя ва замин бо худ омилҳои истеҳсолии ибтидоиро ифода накарда, танҳо омилҳои дуюминро ифода мекунанд, зеро онҳо таъсири меҳнатро инъикос мекунанд.

Таълимоти иқтисодии К. Маркс, ки дар илми иқтисодӣ ҳамчун назарияи марксистӣ маъмул аст, ба сифати омили истеҳсолот диққати махсусро ба қувваи корӣ, предмети меҳнат ва воситаи меҳнат зоҳир мекунад. Бо баробари ин, дар ҷорҷӯбаи ин назария омилҳои истеҳсолоти шайъӣ ва шахсӣ аз ҳам ҷудо карда мешаванд. Зери мафҳуми омили шахсӣ қувваи корӣ ҳамчун маҷмӯи қобилияти ҷисмонӣ ва маънавии инсон ба фаъолияти мақсаднок дарк карда мешавад. Ба сифати омили шайъӣ дар назарияи марксистӣ воситаҳои истеҳсолот баромад мекунанд. Дар ҷунин банизомдарорӣ ба капиталист ва сармоя ҳамчун омили истеҳсолот ягон мавқеи асосӣ ҷудо карда намешавад.

⁵Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М., 1962. С. 53.

Мувофиқи назарияи марксистӣ воситаҳои истеҳсолот барои ба вучуд овардани арзиш қобилият надоранд, онҳо танҳо метавонанд арзиши дар худ таҷассумёфтaro ба арзиши моли истеҳсолшуда гузаронанд. Ташкили истеҳсолот истифодабарии мувофикшудаи ин омилҳоро дар назар дорад. Дар концепсияи марксистӣ инчунин характери системанокии ин омилҳо қайд карда мешавад, ки мувофиқи он новобаста ба шакли ҷамъиятии истеҳсолот коргарон ва воситаҳои истеҳсолот ҳама вақт омили истеҳсолот боқӣ мемонанд⁶. Ба ақидаи тарафдорони ин концепсия танҳо меҳнати инсон ҳамчун омили истеҳсолот қобилияти офаридани арзиш, фоида ва арзиши изофаро дорад.

Ба ақидаи Ж.Б. Сэй дар ҷараёни истеҳсолот се омили истеҳсолот (меҳнат, замин ва сармоя) иштирок меkunанд. Ақидаи Ж.Б. Сэй дар он зоҳир мегардад, ки ин омилҳо байни худ ба таври мустақим бо табиати таъсиси даромади маҷмӯавӣ алоқаманданд. Ба фикри Ж.Б. Сэй ин омилҳо ҳангоми истеҳсоли арзиш хизматрасонии муайянро ба ҷо меоранд ва баробари ин даромади махсусро дар намуди музди меҳнат, рента ва фоиз ба вучуд меоранд. Дар назарияи омилҳои истеҳсолоти аз тарафи Ж.Б. Сэй баёншуда фоиз ҳамчун таъсисёбандаи ҳуди сармоя баромад карда, даромади соҳибкор бошад, ҳамчун мукофот барои кӯшиш ва фаъолияти он дарк карда мешавад. Бар замми ин, музди меҳнати нисбатан баланд уҳдадорихои функционалии зиёдро пешбинӣ меkunанд.

Назарияи омилҳои истеҳсолоти Ж.Б. Сэй, ки дар асоси содакунӣ онҳо ба се гурӯҳ ҷудо карда шуданд, имконият дод, ки таҳлили омилҳои ҷараёни истеҳсолот пурзӯртар гардида, инкишоф ёбад.

Бо баробари ин, дар назарияи омилҳои истеҳсолоти Ж.Б. Сэй меҳнат, замин ва сармоя ҳамчун омилҳои истеҳсолоти агрегатсияшуда

⁶Иқтибос аз: Экономическая теория: конспект лекций. Составитель Рахимов Р.К. Душанбе Ирфон 2014..с. 56.

бо худ омезишро ифода мекунад. Кӯшиш мекунем, ки ҳар яке аз ин омилҳои истеҳсолоти агрегирониро кушода диҳем.

Табиатан меҳнат дар худ ҳама гуна фаъолияти инсонро дар бар мегирад, ки дар ҷараёни такрористеҳсол истифода мешавад. Меҳнат ҳамчун омили истеҳсолот фаъолияти бошууруна ва мақсаднок, фаъолияти интеллектуалӣ ва ҷисмонии инсон, маҷмӯи қобилияти индивид дар асоси қобилият, малака ва таҷрибаро ифода мекунад.

Назарияи иқтисодӣ меҳнатро ҳамчун омили истеҳсолот дарк мекунад, ки барои офаридани натиҷаҳои ғоиданок аз ҳисоби кӯшишҳои ақлона ва ҷисмонии инсон равона карда мешавад.

Бешубҳа, истифодабарии меҳнати инсон ҳамчун омили истеҳсолот бевосита бо таъсисёбӣ ва фаъолияти бозори меҳнат алоқаманд аст. Бозори меҳнатро аз нуқтаи назари талабот ва пешниҳод ба се гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст: 1) намояндагони фаъолияти кории бе тахассус ва тахассуснокиаш паст; 2) қувваи кории тахассуснокиаш миёна; 3) коргарони баландихтисос. Ба ғайр аз ин, коргарони сифати олиро низ ҷудо кардан мумкин аст.

Ягонагӣ дар ҳама ин гурӯҳи қайдшудаи бозори меҳнат аз он иборат мебошад, ки дорандаи омили меҳнат ҳамзамон, фурӯшандаи қобилияти меҳнатӣ танҳо бо як воҳиди мол соҳибӣ мекунад. Имкониятҳои рақобатпазирии нисбӣ ба намояндагони гурӯҳи дуюм хос аст. Намояндагони гурӯҳи сеюм дорои имкониятҳои васеътари рақобатпазирӣ ва унсурҳои зиёди ҳокимияти бозорӣ нисбат ба кордиҳандагон вобаста аз қобилият, таҷриба ва тахассуси баланд мебошанд. Боиси қайд аст, ки гурӯҳи сеюм мантиқан танҳо қисми хурди захираҳои меҳнати ҷамъиятро ташкил мекунанд.

Ҳар як кирокунандаи захираҳои меҳнатӣ дар асоси он амал мекунад, ки меҳнати коргари тахассуснокиаш паст аз рӯйи ҳадди ақал пардохт карда мешавад, ки дар аксари ҳолат ба сатҳи нигоҳдории худ

онҳо мувофиқат мекунад. Коргарони дорои тахассуснокии баланд ба чунин музди меҳнат розигӣ намедиханд ва варианти беҳтарини фаъолияти меҳнатиро ҷустуҷӯ мекунанд. Дар чунин ҳолат варианти беҳтарин ҳам барои коргар ва ҳам барои кордиханда варианти пардохти ҳаққи меҳнат вобаста аз ғоиданокии саҳти коркард ба фаъолияти корхона ба ҳисоб меравад, ки нишондихандаи мустақими инъикоси арзиши истеъмолии меҳнат ба ҳисоб меравад. Имкониятҳои гуногуни захираҳои меҳнати тахассуснокиашон паст ва баландихтисос дар бозори меҳнат хоҳу нохоҳ пешниҳоди меҳнатро вобаста аз ҳокимияти бозорӣ гуногун мегардонад. Дар натиҷа, коргари баландихтисос имконияти пешбарӣ намудани манфиатҳои худро новобаста аз сохтори доимии бозори меҳнат тариқи пешниҳод баён мекунад.

Дар ҳама гуна ҳолат кирокунандагони хусусии захираҳои меҳнатӣ асосан, ҳокимияти бозории худро ба воситаи пардохти меҳнати қувваи корӣ вобаста аз ғоиданокӣ ва саҳми онҳо дар фаъолияти корхона амалӣ месозанд. Бо ибораи дигар, аз рӯи даромади интиҳои истифодабарии захираҳои меҳнатӣ. Дар аксари ҳолат ин амал дар шакли шартномаҳои меҳнатӣ амалӣ карда мешавад, ки барои ҳар ду тараф нисбатан манфиатбахш ба ҳисоб меравад. Масалан, агар коргар умедҳои ба ӯ воғузоштаро қонё нагардонад, дар ин ҳолат мувофиқан ғоиданокии он аз сатҳи пешбинишуда пасттар мешавад ва кордиханда метавонад шартномаро бо чунин коргар қатъ гардонад.

Замин ҳамчун омили истеҳсолот, пеш аз ҳама, бо имконияти хосаш, ба монанди ҳосилхезӣ, захираҳои ашёи минералӣ, бойигарии табиӣ (захираҳои обӣ, ҷангал ва ғайраҳо), яъне муҳити атроф, ки дар он инсон мавҷудият дорад, ифода меёбад. Таркиби асосӣ дар гурӯҳ бевосита худи замин ҳамчун объекти фаъолияти хоҷагидорӣ ва

заминаи ҷараёни такрористеҳсоли ҷамъиятӣ ба ҳисоб меравад. Замин ҳамчун омили асосии истеҳсолот ҷамъияти инсониро бо маводи хӯрокаи ашёи истеҳсоли таъмин менамояд. Ба омили замин инчунин захираҳои обӣ ҳамчун сарчашмаи ҳаёт дар рӯи замин низ дохил карда мешаванд. Таркиби зарурии омили замин захираҳои табиӣ ба ҳисоб мераванд, ки дар шакли канданиҳои ғоиданоки аз қари замин истихроҷшаванда ба даст оварда мешаванд ва дар ҷараёни истеҳсолот васеъ истифода мешаванд. Яъне замин ҳамчун заминаи ашёи ва энергетикӣ истеҳсолот ва такрористеҳсол баромад мекунад. Хусусияти хоси захираҳои табиӣ коркарди бисёркаратаи онҳо пеш аз истифодабарӣ ҳамчун маҳсулоти ниҳой барои истеъмоли ғосилавӣ ва ниҳой баромад мекунад.

Дар ҳама гуна ҳолат замин ҳамчун омили муқаррарии истеҳсолот дар шакли бойигарии табиӣ ва фундаменти ғаъолияти хоҷагидорӣ ҷамъияти инсонӣ баромад мекунад. Аз ин ҷо, ҳулоса кардан мумкин аст, ки замин ҳамчун омили истеҳсолот аҳамияти ниҳоят васеъ дорад. Замин, бешубҳа, ҳама бойигарии табииро дар бар мегирад, ки пешниҳоди онҳо аз хоҳиши инсон вобастагӣ надорад. Боз як хусусияти зарурии замин ҳамчун омили истеҳсолот дар он зоҳир мегардад, ки он ниҳоят маҳдуд аст. Бо ибораи дигар, ғаъолияти инсон наметавонад ва қобилият ҳам надорад, ки ҳаҷми заминро бо хоҳиши худ тағйир диҳад. Ба замин ҳамчун омили истеҳсолот қонуни камшавандаи боздеҳ аз ҳаҷм, ҳам бо ғфодаи миқдорӣ ва ҳам камшавии даромадноки хос аст. Ғаъолияти инсон метавонад ба ҳосилнокии замин таъсир расонад, лекин чунин таъсирот сарҳадҳои маҳдуди худро доранд. Инчунин кӯшишҳои муттасил оид ба истихроҷи канданиҳои ғоиданок тамоюли афзоиши мутаносиби боздеҳро надорад. Бо ибораи дигар, истифодаи замин ҳамчун омили истеҳсолот бевосита бо қонуни камшавандаи боздеҳ ва даромадноки алоқамандӣ дорад.

Дигар тавсифи захираҳои табиӣ ҳамчун қисми таркибии унсури омили замин дар қобилияти ҳаракатнокии онҳо мебошад. Новобаста аз он ки захираҳои табиӣ бевосита бо замин алоқаманд мебошанд, дар ҷараёни такрористеҳсол нақши онҳо аз омили замин фарқияти кулӣ доранд. Қобили қайд аст, ки замин омили истеҳсоли ғайриҳаракатнок ба ҳисоб рафта, захираҳои табиӣ бошанд, характери ҳаракатнок доранд. Масалан, аз макони истихроҷ барои коркард ва истифодаи минбаъда захираҳои табиӣ аз як ҷой ба ҷойи дигар интиқол меёбанд. Одатан, баъди коркард захираҳои табиӣ ба сармояи гардон шомил карда мешаванд.

Бо вучуди ин, замин ҳамчун омили истеҳсолот доимо зери омӯзиши намояндагони назарияи иқтисодии классикӣ ва марксистӣ қарор дорад. Лекин дар тадқиқотҳои самтҳои назарияи иқтисодӣ ба захираҳои табиӣ чунин диққат зоҳир карда намешавад. Ба ин ҳолат сабабҳои низ ҳастанд, ки мувофиқи он захираҳои табиӣ дар ҳамаи давраҳо танҳо қисман ба ҷараёни такрористеҳсоли индустриалӣ дохил карда мешуданд ва ҳиссаи ҳоҷагии қишлоқ дар истеҳсоли маҷмӯавии миллии зиёда аз 50% -ро ташкил мекард.

Намояндагони равияи неоклассикӣ ба дараҷаи кофӣ бо масъалаҳои замин ҳамчун омили истеҳсолот машғул буданд. Ба ин нигоҳ накарда, дар таълимоти онҳо ягон концепсия нисбат ба муаммои замин ва рента мушоҳида карда намешавад. Як қатор намояндагони ин мактаби иқтисодӣ, махсусан Л. Валрас гумон мекард, ки замин сармояи имконияти махсус буда, имконияти хизмат кардан ва таъмини абадии даромадро ба соҳиби худ дорад⁷. А. Маршалл заминро ҳамчун омили махсус мушоҳида карда, онро бо сармоя ҳаммаъно

⁷Кларк Дж.Б. Распределение богатства. Пер. с англ. М.: Гелиос АРВ. 2000. Гл. IX, X.

намеҳисобад. Ба ақидаи ӯ, “пешниҳоди замин дода шудааст”⁸, аз он шаҳодат медиҳад, ки дар фаҳмиши ӯ замин аз сармоя фарқ дорад.

Дар назарияи иқтисодии марксистӣ асоси низоми арзишӣ хароҷоти ҷамъиятии зарурии меҳнат барои истеҳсоли маҳсулот маҳсуб меёбад. Дар боби сеюми “Капитал”-и К. Маркс иштироки заминро дар офаридани арзиши мол инъикос мекунад. Ба фикри ӯ, “замин ҳамчун омили истеҳсолот бо арзиши истеъмолии маъмул, маҳсулоти моддии маъмул, масалан гандум хизмат мекунад. Лекин замин ба истеҳсолоти арзиши гандум ягон муносибате надорад”⁹. Аз чунин муайянкунии арзиш замин аз ҷараёни офаридани арзиш ҷудо карда шуда, даромади бавучудоварандаи он – рента бошад, ҳамчун унсури таркибии арзиш аз тарафи меҳнат офаридашуда баромад мекунад. Чунин муносибат ба тадқиқи омилҳои истеҳсолот имконият медиҳад, ки омилҳои истеҳсолот ба офарандагони арзиш ва дар ин ҷараён иштирокнакунанда ҷудо карда шавад.

Сармоя ҳамчун омили истеҳсолот ҳамон чизро дар назар дорад, ки дар ҷараёни такрористеҳсол истифода мешавад ва ба категорияи замин ва меҳнат дохил намешавад. Бо ибораи дигар, сармоя дар низоми омилҳои истеҳсолот воситаҳои истеҳсолот, олати меҳнат, ашё ва масолеҳ ва ғайраҳоро ифода мекунад, ки аз тарафи инсон офарида шудаанд. Қайд кардан зарур аст, ки дар чунин маънидодкунӣ сармояи аслий ба инобат гирифта шуда, сармояи молиявӣ (пулҳо, сахмияҳо, вомбаргҳо ва ғайраҳо) ба эътибор гирифта нашудаанд. Ба гуногунии муносибат ба сармоя нигоҳ накарда, ҳамаи онҳо ба он меоваранд, ки сармоя ҳама вақт бо ин ё он хусусияти ашё барои ба даст овардани даромад алоқаманд карда мешавад. То ҳатто пул бе гардиш ва ҳаракат ҳамчун организми беҳаёт ва мурда дарк карда мешавад.

⁸Маршалл А. Принципы политической экономии. Соч.: В 3 т. Пер. с англ. М.: Прогресс, 1984. Т. 3. Кн. VI.

⁹Маркс К. Капитал. Критика политической экономии// Маркс К., Энгельс Ф. Избр. Соч.: В 9 т. М.: Изд-во полит, лит., 1988. Т. 9. Ч 2. С. 345.

Худи мафҳуми сармоя ҳамчун категорияи арзишӣ дар назарияи иқтисодӣ ба таври гуногун муайян карда мешавад. Дар истилоҳоти қабулшудаи умумӣ дар аксари ҳолат бо калимаи “сармоя” ашёи гуногун ва ҳодисаҳоро баён мекунанд, ба монанди объекти чандинбора дар истеҳсолот истифодашуда, ашёи дар ҷараёни истеҳсолот як маротиба истифодашуда ва шакли зоҳирии худро дигаргункунанда, воситаҳои моддии ғуншуда, пулҳо, амонатҳо ва ғункуниҳои гуногун, воситаҳои молиявӣ ва ғайраҳо, ки барои таъминоти фаъолияти хоҷагидорӣ истифода мешаванд.

Дар равияи неоклассикии назарияи иқтисодӣ сармоя аз нуқтаи назари концепсияи Ж.Б. Сэй ҳамчун омили истеҳсолот бо баробари меҳнат ва замин муайян карда мешавад. Мувофиқи ин концепсия даромади аз тарафи ҳар як омили истеҳсолот ба вучуд овардашаванда дар таснифот нақши муайянкунандаро дорад.

Дигар концепсияе, ки аз тарафи К. Маркс коркард шудааст, сармояро ҳамчун яке аз институтҳои низом муайян менамояд. Лекин бояд қайд намуд, ки К. Маркс бо маънидодкунии институтсионалии сармоя маҳдуд намешавад, аз рӯйи маънидодкунии ӯ сармоя ҳамчун унсури бисёрҷабҳа баромад мекунад. Бинобар ҳамин, концепсияи марксистиро метавон назарияи умумии сармоя номид. Мувофиқи асосҳои концепсияи марксистӣ сармоя дар ҷараёни такрористеҳсол дар шаклҳои гуногун зоҳир мегардад. Ба ин нигоҳ накарда, дар концепсияи марксистӣ сармоя дар навбати аввал асоси институтсионалӣ дорад, ки дар истисмори меҳнат ифода ёфтааст. Чунин табиати сармоя дар шароити муосир муҳимии худро пурзӯртар кардааст, зеро дар низомҳои иқтисодии муосир ҳосият ва хусусиятҳои сармоя дар асоси институтсионалӣ шиддатёфта ба он ҳокимияти иловагиро таъмин намудаанд.

Қайд кардан зарур аст, ки сармоя ҳамчун омили истеҳсолот характери духела дорад. Аз як тараф, сармоя ҳамчун неъматҳои ашъй ва ҷисмонии барои ҷараёни истеҳсолоти ҷамъиятӣ зарур баромад мекунад. Сармоя ҳамчун воситаи омезиши замин ва меҳнат дар ҷараёни якҷоя амал намудани онҳо маҳсулотро бо арзиши нав таъсис медиҳад. Аз тарафи дигар, сармоя дар шакли воситаҳои пулӣ дарк карда мешавад, ки ба соҳиби худ имконияти ба даст овардани захираҳои истеҳсолиро фароҳам меорад. Ба ғайр аз ин, аксарияти муаллифон ба табиати сармоя қарз, сармояи пулию қарзиро ҳамроҳ мекунанд.

Намояндагони иқтисоди сиёсии классикӣ сармояро ҳамчун омили ашъии истеҳсолот муайян мекунанд. Мувофиқи таълимоти онҳо сармоя ҳамчун воситаҳои истеҳсолоти дар дасти истеҳсолкунанда мавҷудбуда маънидод карда мешавад. Мувофиқи чунин маънидодкунӣ ба сармоя набояд ҳамаи он чизҳоро шомил намуд, ки дар истеҳсолот дар муддати тӯлонӣ истифода бурдан мумкин бошад, аз он ҷумла, замин, захираҳои табиӣ ва меҳнатӣ.

Мувофиқан сармояро ҳамчун омили истеҳсолот бояд ҳамчун сармояи ашъй ва техникӣ дарк намуд, зеро сармояи пулӣ ва қарзӣ дар ҷараёни истеҳсолот вазифаи ғайримустақимро иҷро мекунанд. Аз нуқтаи назари ҷисмонӣ сармоя ҳамчун омили бевоситаи истеҳсолот бо баробари замин ва меҳнат мушоҳида карда мешавад.

Дар охири асри XX як қатор кӯшишҳо ба харҷ дода шуда буданд, ки номгӯйи се омили истеҳсолотро аз ҳисоби ба таркиби онҳо дохил намудани омилҳои иловагӣ васеъ намоянд. Чунин кӯшишҳо танҳо аз тарафи А. Маршалл муваффақ гардид. Дар натиҷаи тадқиқоти худ А. Маршалл қобилияти соҳибкориро ҳамчун омили алоҳидаи истеҳсолот ҷудо намуд. Ба ақидаи ӯ, замин, меҳнат ва сармоя худ ба худ наметавонанд ягон маҳсулотро офаранд. Барои иштироки якҷояи

меҳнат замин ва сармоя дар ҷараёни такрористеҳсол индивид лозим аст, ки ба дӯши худ масъулияти истифодабарии ин омилҳои истеҳсолотро гирад, чӣ тавр ва бо кадом тарз захираҳои мавҷударо истифода бурдан қарор кунад, хавфи фаъолияти истеҳсолиро ба худ гирад. Ба сифати чунин индивид соҳибкор баромад мекунад. Барои ба талаботи дар боло зикршуда ҷавобгӯ будан соҳибкор бояд дорои сифатҳои махсус бошад, ба монанди зиракӣ, қобилияти идора намудани ҷараёни истеҳсолот, одамон ва ғайраҳо. Айнан ҳамин сифатҳо заминаи омили чоруми истеҳсолот бо номи қобилияти соҳибкорӣ ба ҳисоб мераванд. Бо ибораи дигар, қобилияти (фаъолияти) соҳибкори инсон ҳамчун омили махсуси истеҳсолот мушоҳида карда мешавад, ки дигар омилҳои истеҳсолотро ба шарофати донишу малака, рағбат ва хавфи ташкили истеҳсолот бо ҳам алоқаманд мегардонад. Муайян намудани омили иловагии чоруми истеҳсолот дар фаъолияти хоҷагидорӣ ва дар назарияи иқтисодӣ ҳамчун талаби замон асоснок карда мешавад. Махсусан, ин ҳодиса бо баланд шудани нақши инсон, қобилияти пешгӯикунии ӯ оид ба кадом намуди истеҳсолот барои иқтисодиёти миллӣ зарур аст ва дар вақти зарурӣ дигар омилҳои истеҳсолотро ҷалб карда тавоништан тавсиф карда мешавад. Даромад аз фаъолияти соҳибкориро иқтисодчиён ҳамчун фоидани соҳибкор муайян намуданд.

Дар давраи муосир соҳибкори дорои қобилияти нодири инсонӣ ба сифати унсури ҷудонашавандаи иқтисодиёти бозорӣ ва гузариш ба ҳисоб меравад. Соҳибкор ҳамчун миёнарав бо нигоҳи худ омилҳои истеҳсолоти мавҷударо ҷо ба ҷо мекунад.

Дар ҷорҷӯбаи концепсияи Й. Шумпетер ба соҳибкор индивиди фаъоли иқтисодӣ дохил мешавад, ки комбинатсияҳои гуногуни омилҳои истеҳсолотро дар ҷараёни такрористеҳсол ва гузариши иқтисодиёт ба хати нави гирдгардиш ҳангоми иваз намудани

хусусиятҳои худӣ ва таъсири дохиливу беруна амалӣ месозад. Ба натиҷаи комбинатсияҳои нави амаликардашавандаи соҳибкорон дохил мешаванд: молҳои нав ва ё сифатан нави молҳои пештара, ҷорӣ намудани тарзҳои нави истеҳсолот, аз худ намудани бозорҳои нави фурӯш, дарёфти сарчашмаҳои нави ашё, азнавташкилкунӣ ва ғайраҳо, ки дар маҷмӯъ метавонанд афзалияти муайяни истеҳсолотро таъмин намоянд¹⁰.

Аз рӯйи маънидодкунии А. Маршалл ва тарафдорони ӯ, ба гурӯҳи соҳибкорон бояд менечерон низ дохил карда шаванд. Бо вучуди ин, А. Маршалл менечеронро ба ду категория ҷудо мекунад: "... онҳое ки усулҳои нав ва беҳтарини хоҷагидориро кашф менамоянд ва онҳое ки бо роҳҳои маъмул ба пеш мераванд"¹¹. Бо баробари ин, аз рӯйи маънидодкунии А. Маршалл соҳибкор, пеш аз ҳама, дар ҷорчӯбаи ҷараёни такрористеҳсолоти муқаррарӣ фаъолият карда, характери ӯ одатан, бо назардошти васеъшавии ҳаҷми истеҳсолот дигаргун мешавад. Ба ғайр аз ин, А. Маршалл ба категорияи алоҳида соҳибкороне, ки бо сармояи қарзӣ фаъолият мебаранд, ҷудо мекунад. Ба фикри А. Маршалл, фаъолияти чунин соҳибкорон бештар шиддатнок ва дар аксари ҳолат нисбат ба соҳибкороне ки бе қарз фаъолият мебаранд, самараноктар аст.

Нисбат ба А. Маршалл В. Зомбарт соҳибкоронро ҳамчун "мавҷудияти ҳама гуна нақшаи дурбинона барои амалисозии он фаъолияти муштараки якчанд шахс зарур аст"¹² маънидод мекунад. В. Зомбарт ҳангоми мушоҳида намудани табиати соҳибкорӣ ба воситаи муносибати таърихӣ шаш намуди соҳибкорро ҷудо мекунад: роҳзанҳо,

¹⁰Шумпетер Й. Теория экономического развития. Пер. с нем. М.: (Экономическая мысль запада), 2008. 401 с.

¹¹Зомбарт В. Буржуа. Этюды по истории духовного развития современного экономического человека. Пер. с. англ. М.: Наука, 1994. С. 6.

¹²Зомбарт В. Буржуа. Этюды по истории духовного развития современного экономического человека. Пер. с. англ. М.: Наука, 1994. С. 45

феодалҳо, хизматчиёни давлатӣ, ҷаллобон, савдогарон, косибон¹³. Бинобар ҳамин, ӯ нигоҳи худро ба моҳияти соҳибкорӣ пешниҳод мекунад: мақсади ба даст овардани тилло, пул ва бойигарӣ оҳиста қисми муайяни ҷамъиятро фаро мегирад.

Мушоҳидаи таҳаввули нигоҳҳо ба табиати соҳибкор имкон медиҳад, ки як қатор хулосаи назариявиро баён намоем. Якум, қобилияти соҳибкорӣ ҳамчун омили истеҳсолот аз омили меҳнат ҷудо мебошад, зеро чунин қобилиятро на ҳама шахс дорост. Дуюм, фаъолияти соҳибкорӣ ҳамчун унсури муносибатҳои бозорӣ ва омили алоқамандкунии замин, меҳнат ва сармоя мушоҳида карда мешавад. Бо ибораи дигар, вобаста ба қобилиятҳои худ соҳибкор ба сифати соҳиби корхона баромад мекунад.

Ҳамин тавр, тадқиқоти табиати омилҳои истеҳсолот ба мо имкон дод, муайян намоем, ки дар як қатор ҳолат онҳо бо захираҳои иқтисодӣ ҳаммаъно ҳисобида мешаванд. Лекин қайд кардан зарур аст, ки чунин ҳаммаъногӣ на он қадар дуруст аст. Қобили зикр аст, ки захираҳои иқтисодӣ воридшавиро ба ҳаёти хоҷагидорӣ дар назар дорад, омилҳои истеҳсолот бошад, чунин дар назар дорад, ки онҳо ба ҷараёни истеҳсолот ҷалбшуда истифода мешаванд. Омилҳои истеҳсолотро ҳамчун ашё ва сабабҳо мушоҳида кардан мумкин аст, ки ба ҷараёни истеҳсолот таъсири бевосита ва ё бавосита расонида, натиҷаи истифодаи онҳо ҳамчун неъматҳои тайёри иқтисодӣ баромад мекунанд. Бо баробари ин, қайд намудан зарур аст, ки омилҳои истеҳсолот бевосита аз захираҳои иқтисодӣ таъсис меёбанд. Бинобар ҳамин, ба зиддият гузоштани захираҳои иқтисодӣ ва омилҳои истеҳсолот маънои мантиқӣ надорад. Ҳама захираҳои иқтисодӣ метавонанд ба омилҳои истеҳсолот табдил дода шаванд, танҳо дар ҳолате ки онҳо дар асл ба ҷараёни истеҳсолоти ҷамъиятӣ ҷалб карда

¹³Зомбарт В. Буржуа. Этюды по истории духовного развития современного экономического человека. Пер. с. англ. М.: Наука, 1994. С. 54-83.

шаванд. Аз ин ҷо бармеояд, ки захираҳои иқтисодӣ нисбат ба омилҳои истеҳсолот маъноӣ васеътар доранд. Аз рӯйи ақидаи Е.Н. Геворкян “омилҳои истеҳсолот – ин захираҳои истеҳсолкунандаанд”¹⁴. Бинобар ҳамин, ба омилҳои асосии истеҳсолот дар марҳилаи муосири тараққиёти иқтисодӣ метавон замин, меҳнат, сармоя ва қобилияти соҳибкориро дохил намуд. Бо баробари ин, бояд дар назар дошт, ки аз байни ин омилҳо аввалиндараҷа замин ва меҳнат ба ҳисоб рафта, омилҳои боқимонда ҳамчун натиҷаи фаъолияти меҳнати инсон баромад мекунанд.

1.2. Характери системавии алоқамандӣ ва истифодаи омилҳои истеҳсолот

Низомнокии омилҳои истеҳсолот бо худ алоқамандии унсурҳоро ифода мекунад, ки ягонагии устувор ва умумиятро ташкил мекунад, ки дорои хусусият ва қонуниятҳои муайян мебошанд. Нишондоди ҳар як низомнокӣ, инчунин омилҳои истеҳсолот ин сохтори муайян ба ҳисоб меравад. Бо ибораи дигар, тарзи ташкили алоқамандӣ ва якҷоя амал намудани унсурҳои алоҳидаи низом байни ҳамдигар. Низомнокии омилҳои истеҳсолот ҳамчун табиати ҳар як низом бо яклукхтӣ тавсиф карда шуда, сохтори устувори онро дар назар дорад. Ҳангоми ҷудо намудани унсурҳо аз ҳамдигар ин унсурҳо таъиноти функционалии худро гум мекунанд.

Тасвири омилҳои истеҳсолот дар сифати низомнокӣ муайян намудани хусусияти сифатҳои низомнокии онҳоро дар назар дорад. Чунин сифатҳоро метавон дар ҳама омилҳои истеҳсолот мушоҳида кард. Масалан, агар сифатҳои табиӣ, моддию сохторӣ дар ҳама гуна омилҳои истеҳсолот гуногун бошанд (дар аксари ҳолат замин аз нуқтаи назари ҳосилнокӣ, ҷойгиршавӣ тавсиф карда шуда, меҳнат

¹⁴Геворкян Е.Н. «Экономика знаний» и развитие образовательных ресурсов. Саратов, 2002. С. 91.

бошад вобаста аз маҳсулнокии сатҳ, таҳассуснокӣ ва мураккабӣ тавсиф карда мешавад), таъиноти функционалӣ дар ҳама омилҳои истеҳсолот якхела мебошанд.

Асоси аҳамияти функционалиро махсусгардонӣ ва ё таъинот муайян менамояд. Омилҳои анъанавии истеҳсолот замин, меҳнат ва сармоя (олоти меҳнат) агар дар қараёни истеҳсолот истифода нашаванд, дар ин ҳолат онҳо омилҳои истеҳсолот ба ҳисоб намераванд. Омилҳои истеҳсолот дар сурате характери омилиро пайдо мекунанд, ки агар дар истеҳсолот иштирок варзанд. Барои ташкили қараёни истеҳсолот мавҷудияти ҳама омилҳои истеҳсолот заруранд. Аз ҳамин лиҳоз, талабот ба сифатҳои моддӣ ва сохтори онҳо бевосита аз талабҳои қараёни истеҳсолӣ вобастагӣ дорад. Масалан, барои намуди муайяни истеҳсолот шарт зарурӣ замини ҳосилхези обёришуда ва барои намудҳои дигар бошад, сифати замин на он қадар аҳамият дорад. Чунин мисолҳоро метавон оид ба омили меҳнат ва сармоя низ гирд овард. Барои баъзе аз соҳаҳои технологияҳои баланд ва меҳнати баландихтисос заруранд. Аз ин ҷо бармеояд, ки дар тавсифи низомнокии омилҳои истеҳсолот лаҳзаи асосӣ аз он иборат мебошад, ки онҳо бояд ба таъиноти функционалии худ мутобиқат кунанд. Низомнокии омилҳои истеҳсолот дар илми иқтисодӣ ба воситаи истифодабарии алтернативии захираҳои омӯхта мешавад.

Мушоҳидаи омилҳои истеҳсолот аз нуқтаи назари анъанавӣ имконият дод, ки захираҳои ба се гурӯҳи омил муттаҳид намоем: замин, меҳнат ва капитал. Ҳамаи ин се гурӯҳ омилҳои истеҳсолот, бешубҳа, дорои хусусияти камёфтӣ мебошанд. Лекин чунин камёфтии ин гурӯҳҳои омилҳои истеҳсолот ба таври гуногун тавсиф карда мешавад. Маълум аст, ки як қатор намуди захираҳои дорои камёфтии ҳам иқтисодӣ ва ҳам табиӣ буда, дигар омилҳои истеҳсолот танҳо аз нуқтаи назари иқтисодӣ маҳдуд мебошанд. Захираҳои меҳнатӣ ҳам аз

чиҳати табиӣ ва ҳам аз чиҳати иқтисодӣ маҳдуд мебошанд. Таърихи инкишофи тамаддуни инсонӣ давраҳоро медонад, ки бо норасоӣ ва ё барзиёдии захираҳои меҳнатӣ тавсиф карда мешаванд. Ба ин нигоҳ накарда, муаммои истифодаи захираҳои меҳнатӣ дар ҳама марҳилаҳои инкишофи таърихӣ муҳимии худро гум накардаанд. Чунин муаммо дар ҳама низомҳои иқтисодӣ ба таври гуногун ба назар мерасад. Барои баъзе мамлакатҳои тараққикарда ин муаммо бо сифати захираҳои меҳнатӣ алоқаманд буда, дар дигар мамлакатҳо бошад, муаммои он бо барзиёдии захираҳои меҳнатӣ ё бо норасоии он алоқамандӣ дорад. Ҳалли муаммои миқдории захираҳои меҳнатӣ дар аксари ҳолат ба воситаи муҳоҷирати меҳнатии қувваи кории барзиёдате аз минтақаҳои барзиёдии омили меҳнат ба минтақаҳои бо норасоии меҳнат тавсифшаванда ба миён меояд. Масъалаҳои бо сатҳи таҳассуснокии захираҳои меҳнатӣ алоқамандбуда дар аксари ҳолат ба воситаи қувваҳои дохилии мамлакат ҳалли худро меёбанд. Дар ҳама гуна ҳолат дар шароити шиддатёбии ҷараёни ҷаҳонишавӣ ҳаракати қувваи корӣ аз мамлакатҳои тараққикардаистода ба мамлакатҳои тараққикарда ба назар мерасад.

Хусусияти қувваи корӣ ҳамчун омили истеҳсолот ин қобилияти беканори онҳо дар таъмини ҷараёни такрористеҳсол мебошад. Ҷамъияти инсонӣ хеле кам норасоии захираҳои меҳнатиро ҳис мекунад ва давраи барзиёдии он бештар ба назар мерасад. Дар шароити муносири инкишофи иқтисодиёти ҷаҳонӣ мутлақо ҳама низомҳои иқтисодӣ, махсусан, бозори барзиёдии қувваи кориро ҳис мекунад.

Дар муқоиса бо меҳнат замин ҳамчун омили истеҳсолот маҳдудияти табиӣ дорад. Камёфтии омили замин тағйирёбанда аст, зеро маҳдудияти он аз сабаби ҷалб намудани захираҳои нави табиӣ ба ҷараёни такрористеҳсол тамоюли афзоишро дорад. Агар дар асрҳои 18-19 ҷалби захираҳои табиӣ дар ҷараёни такрористеҳсол маҳдуд буд

ва тағйирёбии онро метавон дар намуди аз худ намудани заминҳои нави кишоварзӣ мушоҳида кард. Дар тӯли асрҳои минбаъда ҷалби босуръати бойигарии нави замин дар ҷараёни такрористехсол ба назар расид, ки ба афзоиши миқдори эҳтиёҷот ба истеъмоли онҳо оварда расонид.

Сармоя ҳамчун омилҳои истеҳсолот дар натиҷаи истифодабарии меҳнат ва замин пайдо шуда, аз захираҳои табиӣ ва меҳнатӣ вобастагӣ дорад. Бо ибораи дигар, сармоя дар муҳити истифодаи меҳнат ва замин ҳамчун омилҳои истеҳсолот таъсис ва инкишоф меёбад. Бинобар ҳамин, гумон карда мешавад, ки сармояи шайъӣ ҳосили меҳнат ва замин мебошад. Бевосита сармоя ҷараёни истеҳсолотро сода гардонида, ҳосилнокии захираҳои истифодашавандаро баланд менамояд.

Табиатан камёфтии сармояи шайъӣ бо ҷалби захираҳои маҳдуд ба ҷараёни такрористехсол алоқамандӣ дорад. Аксарияти низомҳои иқтисодӣ бо индустрияи инкишофёфта барзиёдии сармояи шайъиро доро буда, мамлакатҳои дигар бошанд, бо маҳдудияти захираҳои табиӣ дучор мешаванд. Чунин номувозинатӣ ба воситаи ворид намудани захираҳои табиӣ гуногун ва барориши сармояи шайъӣ ба хориҷа бартараф карда мешаванд. Бо баробари ин, мамлакатҳои тараққикардаи сода ва мамлакатҳои бо иқтисодиёти гузаришбуда дар дараҷаи муайян норасоии сармояи шайъиро аз сабаби фарқияти тараққиёти онҳо аз мамлакатҳои тараққикарда ҳис мекунанд.

Бо муқоисаи сармояи шайъӣ сармояи қарзӣ маҳдудияти табииро надорад, зеро он пеш аз ҳама, нишондоди арзиш буда, арзиши шайъӣ надорад. Маҳдудияти сармояи қарзӣ ин сараввал иқтисодӣ мебошад, бинобар ҳамин, низомҳои иқтисодӣ имконияти афзун намудани бемаҳдудии онҳоро доранд. Агар маҳдудияти сармояи шайъӣ бо камёфтии меҳнат, замин (захираҳои табиӣ) алоқамандӣ дошта бошад,

махдудияти сармояи қарзӣ аз фаъолияти институтҳои гуногуни бозорӣ (бозорҳои фондӣ, низоми бонкӣ ва ғайраҳо) вобастагӣ дорад. Ба сармояи қарзӣ механизми худзиёдшавӣ зери таъсири самараи зарбкунанда (мултипликатор) хос аст, ки оид ба пайдоиши сунъии он шаҳодат медиҳад. Бинобар ҳамин, маҳдудият ва камёфтии сармояи қарзӣ ҳамчун шартан тавсиф карда мешавад.

Дар ҳақиқат, замин бо ҳама бойигарии табиаш маҳдуд ва камёфт ба ҳисоб меравад. Инчунин аксарияти бойигарии замин барқарорнашаванда ҳастанд. Ҷалб намудани ҳар як воҳиди захираҳои замин ба ҷараёни истеҳсолот онҳоро ба азбайнравии пурра наздик менамояд. Аз ҳамин сабаб, бо боварии комил қайд кардан мумкин аст, ки замин ҳамчун омил истеҳсолот мавқеи олиро дар байни захираҳои истеҳсолӣ аз ҳисоби дараҷаи баланди маҳдудият ишғол мекунад. Ҳамин тавр, дар бозори муосири захираҳо муаммои муҳимтарин ин муаммои замин, захираҳо ва бойигарии он ба ҳисоб меравад. Хусусияти маҳдудият ва камёфтии замин торафт афзоиш меёбад, ки предмети тақсимот ва азнавтатқсимкунӣ ба ҳисоб меравад.

Хусусияти замин ва захираҳои табиӣ ҳамчун омил истеҳсолот боз дар он зоҳир мегардад, ки онҳо ба ҷорҷӯбаи принципҳо ва қонунҳои бозорӣ мутобиқат намекунад. Аз илми иқтисодӣ маълум аст, ки замин миқдоран маҳдудияти ҷиддӣ дошта, аксарияти захираҳои он барқарорнашаванда мебошанд. Ҳамин тавр, пешниҳоди замин ва захираҳои табиӣ ғайриҷандир буда, дар давраи дарозмуддат бошад, ғайриҷандири мутлақ ба ҳисоб меравад. Вобаста ба ин, хусусиятҳои хоси замин, соҳиби он метавонад ҳокимияти зиёди бозориро ба даст оварад, айнан барои ҳамин муаммои – кӣ аз ин ҳокимият истифода мебарад, ба миён меояд.

Мушоҳидаи омилҳои истеҳсолот ҳамчун унсури низоми ягона имконият медиҳад, ки оид ба низомнокии онҳо сухан ронем. Омилҳои

истеҳсолот дар алоқамандӣ фаъолият мекунанд. Аз ин ҷо бармеояд, ки онҳо сохтори муайян ва яклухт доранд. Бо баробари ин ба ҳама омилҳои истеҳсолот хусусияти маҳдудӣ ва камёфтӣ мансубанд.

Нишондиҳандаҳои асосии истифодабарии омилҳои истеҳсолот, ки самаранокии истифодабарии онҳоро инъикос мекунад, ҳосилнокии онҳо ба ҳисоб меравад. Бешубҳа, чи хеле ки дар адабиёти иқтисодӣ қайд карда мешавад, ҳосилнокии омилҳои истеҳсолот ҳамчун маҳсулноки ва ҳосияти онҳо оид ба офаридани миқдори муайяни арзиши истеъмоли аз тарафи воҳиди омили додашуда дарк карда мешавад.

Дар байни иқтисодчиён истифодабарии нишондиҳандаи ҳосилнокии меҳнат, ки хусусияти офаридани миқдори муайяни маҳсулотро дар воҳиди вақт аз тарафи омили меҳнат нишон медиҳад, хеле маъмул аст.

Афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот аз ҳисоби ҷалб намудани ҳаҷми зиёди захира ба ҷараёни истеҳсолот ва ё аз ҳисоби истифодабарии шиддатноки онҳо таъмин карда мешавад. Шиддатнокии истифодабарии меҳнат сарфи кӯшишҳои маънавӣ ва ҷисмонии инсонро дар воҳиди вақт дар назар дорад. Ҳангоми истифодабарии миқдори иловагии захираҳо дар шароити бузурги доимии хароҷот барои воҳиди маҳсулот ҳосилнокии омили истеҳсолот бетағйир боқӣ мемонад. Ҳосилнокии меҳнат ҳамчун омили истеҳсолот дар ҳолате баланд мешавад, ки агар ҳаҷми барориши умумӣ бо баробари паст шудани хароҷот афзоиш ёбад, суръати афзоиши барориши маҳсулот аз суръати афзоиши хароҷот баландтар бошад ва ё ҳангоми афзоиши ҳаҷми барориш хароҷот бетағйир боқӣ монад. Инчунин ҳолате ба назар расиданаш мумкин аст, ки дар он ҳосилнокии меҳнат ҳангоми пастшавии хароҷот ва ҳаҷми доимии барориш баланд шавад.

Ҳангоми тадқиқоти ҳосилнокии омилҳои истеҳсолот махсусан, меҳнат шарт зарурии намуди тараққиёт (экстенсивӣ ва ё интенсивӣ) ба ҳисоб меравад. Дар ҳолати тараққиёти нисбатан экстенсивӣ омилҳои истеҳсолот тағйироти сифатиро аз сар намегузаронад ва ҳамзамон имкониятҳои тағйирёбии хароҷот барои воҳиди маҳсулоти истеҳсолшаванда маҳдуд мебошанд. Хароҷот барои нигоҳдории ҳама омилҳои истеҳсолот ҳангоми камшавии зарарҳои гуногун паст мешавад. Самараи мусбат аз ҳаҷми истеҳсолот ба истифодабарии омилҳои истеҳсолот таъсири мусбӣ мерасонад.

Дар шароити ҳавасмандгардонии роҳи интенсивии тараққиёт ҳиссаи меҳнат дар хароҷоти умумии истеҳсолот торафт кам мешавад, зеро афзоиши ҳаҷми истеҳсолот бештар аз ҳисоби баланд намудани ҳосилнокии меҳнат ва васеъшавии истифодабарии натиҷаҳои пешрафти технологӣ таъмин карда мешавад. Мисоли қайдшуда дар аксари ҳолат дар мамлакатҳои аз нуқтаи назари индустриявӣ тараққикарда ба миён меояд, ки дар онҳо чараёни ҳадди ақали истифодабарии меҳнат бештар мушоҳида карда мешавад. Бо вуҷуди ин, дар шароити муосир азнавтақсимкунии меҳнат, ки имконияти ба даст овардани даромади зиёдро аз ҳисоби меҳнат дар ҳолати кӯшишҳои камтарини ҷисмонӣ ва маънавӣ таъмин менамояд, ғайриимкон аст. Беҳуда дар адабиёти иқтисодӣ исбот карда нашудааст, ки сарчашмаи арзиши изофа ҳама вақт меҳнати зинда ба ҳисоб меравад. Меҳнати дар техникаҳои истеҳсолӣ, масолеҳҳо, технологияҳо ва қобилияти соҳибкорӣ таҷассумёфта дар ин маврид ба эътибор гирифта намешавад. Дар ин ҷода қайд кардан зарур аст, ки ҳама омили истеҳсолот ҳосилнокии худро дошта, танҳо меҳнат имконияти ба вуҷуд овардани арзиши изофаро дорад. Агар гумон карда шавад, ки ҳама омилҳои истеҳсолот арзиши изофаро ба вуҷуд меоранд, аз ин ҷо бармеояд, ки ҳар яки онҳо дар овардани арзиши нав

сахмгузор аст. Бо вучуди ин, бояд дарк намуд, ки сармоя ва қобилияти соҳибкорӣ ҳамчун омили истеҳсолот натиҷаи истифодаи маҳсулнокии меҳнат мебошад, яъне бо ибораи дигар “неъматҳои сармоя ҳамчун омили истеҳсолот аз худи низоми иқтисодӣ бармеояд”¹⁵. Аз рӯйи Ҷ.Б. Кларк “Ҳосилнокии сармоя аз тарафи қонунҳои ашёи офарида мешавад. Бо баробари маҳсулнок буданаш сармоя метавонад маҳсулоти худро бевосита ба соҳиби худ ва ё шахси дигар, касе ки барои истифодаи он ба соҳиби сармоя пардохт намояд, гузаронад. Пардохти фоиз хариду фурӯши сармояро ифода мекунад, ба монанди он ки пардохти музди меҳнат хариду фурӯши меҳнатро. Ҳосияти сармоя барои офаридани маҳсулот бо чунин тарз асоси фоизро ташкил мекунад”¹⁶.

Аз ин ҷо бармеояд, ки сармоя дорои ҳосилнокии соф мебошад. Бо истифодабарии сармоя ҳаҷми иловагии маҳсулот истеҳсол карда мешавад. Ҳосилнокии софи сармоя бо мафҳуми “даромаднокии сармоягузорӣ” алоқамандии зич дорад. Ҳосилнокии софи сармоя, ки бо ифодаи фоиз пешкаш карда шудааст, даромади сармояро нишон медиҳад, ки бо фоиз ифода ёфтааст. Дар бисёр ҳолат ҳосилнокии софи сармояро меъёри муқаррари фоиз меноманд. Барои истеҳсоли ҳаҷми зиёди маҳсулот ба истеҳсолкунанда зарур аст, ки ғункунии сармояро вусъат бахшида, ҳаҷми истеъмоли ҷориро кам намояд.

Ҳосилнокии сармоя, пеш аз ҳама, даромади солонаро бо ифодаи фоиз инъикос мекунад, ки онро хангоми маблағгузорӣ ба ин ё он лоиҳа ба даст овардан мумкин аст. Ҳосилнокии софи лоиҳаи амалишаванда бо худ меъёри фоизи бозори ифода мекунад, ки дар он лоиҳаи пешбинишаванда бояд хароҷоти барои амалишавии он сарфшударо рӯйпӯш кунад.

¹⁵Самуэльсон П. Экономика. М., Вильямс 2000. - 788с. С. 632.

¹⁶Кларк Дж. Б. Распределение богатства. М., 2000. С. 120-121.

Таносуби самараноки омилҳои истеҳсолот ба афзоиши ҳосилнокии соф мусоидат менамояд, ки пеш аз ҳама, дар бартари маҳсулоти истеҳсолшаванда аз болои хароҷоти барои истифодаи неъматҳои сармоявии истеҳсолӣ ифода меёбад. Табиатан ҳосилнокии софи сармоя, ки бо мизони фоиз ҳисоб карда мешавад, аз таъсири қонуни камшавандаи даромадноқӣ истисно нест. Аз ин ҷо бармеояд, ки нақши ҳалқунандаро дар ҳаракати мизони фоиз ҷараёни пасандозкунии шахсони хусусӣ, давлат ва инчунин амал намудани ҳосилнокии техникий сармоя мебозанд¹⁷.

Кадам ҳаҷми захираҳо ва сохтори истеъмоли ҷориро ҷамъият барои мақсадҳои ғункунии сармоя равона месозад, ҳосилнокии софи сармоя вобастагӣ дорад. Гумон карда мешавад, ки чи қадаре ки қисми захираҳо ҷамъият барои ғункунии сармоя равона созад, ҳамон қадар ҳосилнокии софи сармоя бо шарофати амал намудани қонуни камшавандаи даромадноқӣ паст мешавад, зеро ҳангоми миқдори маҳдуди захираҳои табиӣ ба истеҳсолот ҷалбшуда ва афзоиши сусти миқдори захираҳои меҳнатӣ, афзоиши ғункунии сармоя захираҳои лоиҳаҳои сармоягузори навро коҳиш медиҳад. Қонуни камшавандаи даромадноқӣ дар давраҳои алоҳидаи вақт аён мегардад. Айнан барои ҳамин объектҳои муҳлати истифодаашон дуру дароз даромади нисбатан камро таъмин мекунанд.

Дар таҷриба бузургии миёнаи ҳосилнокии мошинҳо ва таҷҳизоти истеҳсолӣ аз рӯи формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$X_{MT} = \frac{B}{N} K \quad (1.1)$$

ки дар ин ҷо, X_{MT} – ҳосилнокии мошинҳо ва таҷҳизоти истеҳсолӣ;

B – барориши маҳсулот;

N – иқтидори мавҷудбудаи мошинҳо ва таҷҳизоти истеҳсолӣ;

¹⁷Самуэльсон .П. Экономика. М.: 1992. С. 220.

К – коэффитсиенти истифодабарии иқтидори истеҳсолӣ.

Бояд қайд намуд, ки дар воқеияти аслӣ дурустии ҳосилнокии мошинҳо ва таҷҳизоти истеҳсолӣ аз дурустии нишондиҳандаҳои қайд кардашуда вобастагӣ дошта, дар ҳолати таҳлили динамикӣ бошад, аз дурустии гузаронидани нишондиҳандаҳо ба нархҳои муқоисавӣ вобастаанд.

Таҳлилу ҳисобҳои експерименталии ҳосилнокии мошинҳо ва таҷҳизот имкон медиҳанд қайд намоем, ки онҳо аз муҳлати истифодабариашон вобастагӣ доранд. Дар асоси тағйирёбии миёнаи ин нишондодҳо концепсияи ҷараёни муқаррарии хӯрдашавии таҷҳизот ва мувофиқан аз даст додани ҳосилнокии он хобидааст. Дар аксари ҳолат барои нигоҳдории сатҳи ҳосилнокии мошинҳо ва таҷҳизот таъмини капиталӣ, азнавсозӣ ва аз нав таҷҳизонидан истифода мешаванд.

Нисбат ба ҳосилнокии замин бояд қайд намуд, ки ба фикри физиократҳо танҳо замин дорои ҳосилнокии муқаррарӣ мебошад, зеро мувофиқи ақидаи онҳо замин имконияти офаридани маҳсулоти иловагии соф мебошад. Бо баробари ин як қатор олимоне ки ин концепсияро тарафдорӣ мекунанд, амал намудани қонуни камшавандаи ҳосилнокии заминро рад намекунанд. Мисол, Д. Рикардо ва Т. Малтус ҳамчун тарафдорони қонуни камшавандаи ҳосилнокии замин ин ақидаро дастгирӣ мекунад, ки мувофиқи он “агар сармояро бе охир ба замин бе кам намудани даромад гузоштан гирем, он гоҳ рента наметавонад баланд шавад, чунки рента бевосита аз ҷалби миқдори иловагии меҳнат баромада, даромади таносубан камро таъмин менамояд”¹⁸.

Ҳамин тавр, қайд кардан мумкин аст, ки ҳама омилҳои истеҳсолот дорои ҳосилнокии муайян мебошанд, ки зери таъсири

¹⁸ Ядгаров Я.С. История экономических учений. М.: Инфра-М, 1999. С. 50,59.

конуни камшавандаи ҳосилнокӣ амал менамояд ва ҳаҷми даромади ба даст овардашавандаи ҳар як омил ҳаҷми аниқӣ худро дорад.

Дигар хусусияти хоси фарқкунандаи омилҳои истеҳсолот ин ҳамдигарро пурра кардан ва иваз намудани онҳо ба ҳисоб меравад. Ҳар як истеҳсолот интиҳоби он омилҳои истеҳсолотро дар назар дорад, ки барои ноил гардидан ба мақсадҳои гузошташуда зарур мебошанд. Хароҷот барои истифодаи аслии омилҳои истеҳсолот, одатан, аз хароҷоти ҷалб намудани дигар комбинатсияҳои омилҳои истеҳсолот, ки хусусияти иваз намудани гурӯҳи интиҳобкардаи омилҳоро дорад, пасттар мебошад. Дар назарияи неоклассикӣ муаммои ивазшавии омилҳои истеҳсолот ба воситаи таҳлили истеҳсолот бо истифодабарии функцияи истеҳсолӣ ҳал карда мешавад. Мувофиқи асосҳои функцияҳои истеҳсолии коркардашуда воҳидҳои истеҳсолӣ ба таври гуногун омилҳои истеҳсолотро комбинатсия мекунад, зеро онҳо технологияҳои гуногун доранд ва натиҷаҳои хархеларо ба даст меоранд. Дар илми иқтисодӣ вобастагии функционалии ҳаҷми истеҳсолот аз омилҳои истеҳсолоти ҷалбшуда ва истифодашаванда дар намуди функцияи истеҳсолӣ ифода меёбанд. Мувофиқи ин ҳулосаҳо ҳар як функцияи истеҳсолӣ технологияи муайяни истеҳсолиро ифода карда, мавҷудияти омилҳои истеҳсолоти пешбинишавандаро дар назар дорад.

Омилҳои истеҳсолот дорои хусусияти аз ҳам ҷудошавиро зери таъсири мубодилаи бозорӣ доранд. Дар ин ҷода, махсусан, қобилияти ҷудошавии сармоя ва заминро аз соҳибони худ қайд кардан зарур аст. Лекин чунин ҳислат ба омилҳои меҳнат ва қобилияти соҳибкорӣ мансуб нест, зеро онҳо аз соҳибони худ ҷудонашаванда мебошанд.

Боз як хусусияти омилҳои истеҳсолот, ки истифодабарии самаранокии онҳоро тавсиф мекунад, ҳаракатнокии онҳо мебошад. Дар ин ҷода, мавқеи махсусро сармоя, хусусан, сармояи пулӣ ишғол

мекунад, ки хусусияти ҳаракатнокии бештарро нисбат ба дигар омилҳои истеҳсолот дорад. Агар омилҳои истеҳсолотро аз рӯи ҳаракатнокӣ ба тартиб дарорем, дар ин ҳолат мавқеи аввалро сармояи пулӣ ишғол мекунад, сипас, сармоя дар шакли шайъӣ (амволи манқул), баъдан захираҳои табиӣ, меҳнат ва қобилияти соҳибкорӣ, сипас, сармоя дар шакли амволи ғайриманқул ва дар охир замин (пурра доро набудани ҳаракатнокӣ).

Табиатан меҳнат наметавонад ба пуррагӣ озод ва мутлақо ҳаракатнок бошад. Озодии меҳнат маҳдуд карда мешавад, ки он сарчашмаи ягонаи мавҷудияти соҳиби меҳнат – инсон аст. Ҳаракатнокии меҳнат бо он маҳдуд аст, ки дорандаи он бо захираи худ якҷоя буда, аз ҳам ҷудонашаванда ҳастанд. Ҳолати баръакс дар ҳаракати сармоя ба назар мерасад. Соҳиби сармоя аз қафои захираи худ ҳаракат намекунад, шаклашро ҳамроҳи он дигаргун намекунад. Соҳиби омили меҳнат бошад, на танҳо захираи худро ҳамроҳӣ мекунад, балки ҳама тағйиротро, ки бо истифодабарии он алоқаманд аст, ҳамроҳӣ мекунад. Илова бар ин, соҳиби омили меҳнат монеаҳои зиёди иҷтимоӣ, маишӣ ва институтсионалиро бо мақсади таъмини пешбарии худ ҳамчун омили истеҳсолот паси сар намуда, баъд аз ҳар як ҳаракаткунӣ ба ҷойи нав мутобиқат мешавад.

Сармоя ҳамчун омили истеҳсолот нисбатан ҳаракатнок аст ва имкон дорад, ки байни соҳаҳо, минтақаҳо ва мамлакатҳо барои дарёфти ҳолати беҳтарин ҳаракат кунад. Сармоя ҳама вақт дар ҷустуҷӯи имконият барои худафзоишбӣ қарор дорад, ки он танҳо ба воситаи истифодабарии хосияти ибтидоии он – офаридани арзиши нав ифода меёбад. Ҳодисаи паҳнғаштаи иқтисодиёти бозорӣ ин ҳаракати сармоя дар намуди инвеститсияҳои мустақим мебошад, ки ифодакунандаи бевоситаи имкониятҳои худафзоишбӣ ба воситаи васеъшавии истифодабарии захираҳои боқимонда баромад мекунад.

Байни соҳаҳои иқтисодиёти миллӣ минтақаҳо ва мамлакатҳо, соҳибони сармоя соҳаи фаъолиятро ҷустуҷӯ мекунанд, ки дар онҳо имконияти ба даст овардани қисми зиёди арзиши илова ба назар мерасад. Бояд қайд намуд, ки ҳаракати сармоя бо манфиатҳои низомҳои иқтисодӣ мувофиқат намекунад.

Ҳама омили истеҳсолот хусусияти таъмини даромадро ба соҳибони худ доранд. Чунин хосияти омилҳои истеҳсолот ҷиҳати асосии фарқкунандаи онҳо аз дигар объектҳои моддӣ ба ҳисоб меравад.

Истифодабарии омилҳои истеҳсолоте ки дар гардиши хоҷагии халқ ҷалб карда шудаанд, ҳама вақт бо соҳибони худ алоқаманданд, зеро ягон соҳиби омили истеҳсолот ҳуқуқи истифодаи захираи худро бебозгашт намедихад. Бинобар ҳамин, ҳаракати омилҳои асосии истеҳсолот, аз худ намудан, идоракунӣ ва истифодабарии онҳо муносибатҳои мураккаби ҷамъиятӣ-иқтисодиро фаро мегиранд.

Масалан, соҳибкоре ки истеҳсолоти саноатиро ташкил кардааст, одатан, ҳамчун соҳибмӯлк ва соҳиби сармоя мушоҳида карда мешавад. Дар асл бошад, на ҳама вақт чунин аст. Соҳибкор ҳамчун сарвари истифодабарии омилҳои истеҳсолоти боқимонда сабабгори истеҳсолот, харидори захираҳо барои комбинатсияи пешбинишудаи омилҳо бо мақсади истеҳсоли мол ва ё хизмат барои ба даст овардани фоида эътироф карда мешавад. Дар баъзе ҳолат соҳиби сармоя метавонад бонки тиҷоратӣ, яъне соҳиби воситаҳои қарзӣ баромад кунад, ки ба захираҳои он соҳибкор муҳтоҷ аст ва бе ин захираҳои қарзӣ фаъолият бурда наметавонад. Дигар иштирокчии ҷараёни истеҳсолот соҳиби меҳнат, яъне қувваи корӣ мебошад. Соҳиби замин ва захираҳои он дар ҷараёни истеҳсолот дар аксари ҳолат бавосита иштирок мекунанд. Ин ҳолат бо он алоқаманд аст, ки нисбат ба моликияти шахсӣ ба дигар омилҳои истеҳсолот (таҷҳизот, мошинҳо,

иншоот ва ғайраҳо), моликияти хусусӣ ба замин дар ягон ғӯшаи дунё мутлақ намебошад. Моликият ба замин бо як қатор шартҳо маҳдудият дорад, ки имконияти нигоҳдорӣ ва истифодабарии самараноки захираҳои замин ва пешгирии муомилаҳои ҷаллобиро доир ба захираҳои замин фароҳам меоварад. Дар ин ҷода мавқеи давлат ҳамчун соҳиби захираҳои табиӣ ниҳоят саривактӣ ва зарур мебошад. Бо вучуди ин, давлат ҳамчун соҳиби захираҳои табиӣ бояд фаъолияти худро бо гирифтани даромадҳои рентавӣ бе иштирок дар ҷараёни истеҳсолот маҳдуд намояд. Агар давлат бо истихроҷ машғул бошад, он гоҳ вай ҳама имконияти бозории худро бапуррагӣ истифода мебарад. Дар истеҳсолоти кишоварзӣ ҳолати дигар мушоҳида карда мешавад, ки дар он истеҳсолкунандаи молҳои кишоварзӣ дар шакли се шахсияти амалкунанда баромад мекунад: соҳибкор, қувваи корӣ ва заминдор.

Ҳамин тавр, омилҳои истеҳсолотро бояд дар ягонагӣ бо соҳибони он, ки онҳоро дар бозор муаррифӣ мекунанд, ба ҳаракат медароранд ва самти баҳамтаъсиррасонии онҳоро муайян менамоянд, мушоҳида намуд.

Соҳибкори истеҳсолӣ бо худ соҳиби сармояро ифода накарда, пеш аз ҳама, субъекти онро ифода мекунад, ки ба навоарӣ ва хавф ба воситаи комбинатсияи омилҳои истеҳсолот бо мақсади ба даст овардани фоида равона аст. Соҳибкор шароитҳои офаридани арзиши иловаро дастгирӣ, азнавкунӣ ва назорат мекунад. Агар аз он бароем, ки соҳибкор омили алоҳидаи истеҳсолот ба ҳисоб меравад, дар чунин ҳолат бояд қайд намуд, ки он соҳиби ду захира аст. Якум, қобилияти ӯ оид ба ташкили истеҳсолот ба воситаи комбинатсияи захираҳо аз ҳудаш ҷудонашаванда мебошад. Дуюм, воситаҳои истеҳсолоте ки ӯ соҳибӣ мекунад, ҳолати инкорро дорад, дар натиҷаи ба миён омадани зарурат соҳибкор метавонад онҳоро ба дигар намуди сармоя мубаддал кунад. Қобилияти соҳибкорӣ дорои хусусияти зиёди ҳаракат буда,

макони васеи фаъолиятро дорад. Ҳамчун истеъмолкунанда соҳибкор доимо дар ҷустуҷӯи нархҳои пастарини захираҳо қарор дорад, ки бевосита бо афзоиши хароҷоти транзаксионӣ алоқаманд аст, ки ин хароҷотро низ ӯ метавонад ба истеъмолкунандаи ниҳой вогузор намояд. Хусусияти зарурии соҳибкорӣ дар он зоҳир мегардад, ки ӯ асосан, ҳамчун харидори захираҳои табиӣ (омили замин), сармояи қарзӣ, воситаҳои истеҳсолот, қувваи корӣ ва ғайраҳо баромад мекунад. Дар ин ҷода муносибати ӯ бо фурӯшандагони омилҳои истеҳсолот метавонад мустақим ва ё бавосита бошад. Соҳибкор дорои имкониятҳои васеъ барои истифодаи алтернативии омилҳои истеҳсолот мебошад. Хулоса, соҳибкор дар бозори омилҳои истеҳсолот бозингари касбӣ ба ҳисоб меравад.

Ба омили сармоя қобилияти ҷудошавӣ аз соҳиб, худафзоишбӣ ба шарофати хусусиятҳои фаъолияти низоми бонкӣ ва озодии ҳаракат хос аст. Дар бозори сармоя фурӯшанда қабулкунандаи нарх мебошад, ки ба ӯ имконияти кам намудани хароҷоти транзаксиониро фароҳам меорад.

Меҳнат ҳамчун омили истеҳсолот, ки бо коргари кироя пешкаш карда мешавад, аз соҳибаш ҷудонашаванда мебошад. Дорандаи қувваи корӣ дар бозор танҳо фурӯшанда аст. Меҳнат дорои қобилияти ҳаракат буда, ҳамзамон бо ҳаракатнокии маҳдуд тавсиф карда мешавад, зеро соҳиби он имкониятҳои на он қадар калонро барои фаъолияти маконӣ ва вақтӣ дорад. Нархи омили меҳнат тамоюли аз нархи дигар омилҳои истеҳсолот ва неъматҳои истеъмоли қафомониро дорад. Ҳукмронии рақобати номукамал дар бозори меҳнат соҳиби қувваи кориро ба ҷӯяндаи нарх мубаддал мекунад, ки ногузир ба афзоиши хароҷоти транзаксионӣ ва хароҷоти имкониятҳои аздастдодашуда оварда мерасонад. Дар баъзе ҳолат дар бозори меҳнат

сохторҳои бозорӣ дучор мешаванд, ки дар онҳо соҳиби қувваи корӣ имконияти интихобро надорад.

Замин бо захираҳои худ дар низоми омилҳои истеҳсолот мавқеи махсусро ишғол менамояд. Соҳиби замин дар асл гурӯҳи захираҳои фундаменталиро назорат мекунад, ки асоси ҳама гуна фаъолияти хоҷагидориро ташкил мекунад. Дар аксари низомҳои иқтисодӣ ҳокимияти соҳибони замин мутлақ буда, онҳо шартҳои худро ба дигар соҳибони захираҳо баён мекунанд.

Ҳолатҳои дар боло қайдшуда имконият медиҳад қайд намоем, ки муносибатҳои бозори омилҳои истеҳсолотро дар алоҳида аз соҳибони онҳо, яъне субъектҳои соҳибӣ ва идоракунанда, истифодабарандагон мушоҳида кардан мумкин нест. Айнан барои ҳамин дар илми иқтисодӣ диққати махсус ба мушоҳидаи муносибатҳои истеҳсолӣ зоҳир карда мешавад.

Тавсифи низомнокии омилҳои истеҳсолот тартиби онҳоро дар ҷараёни муомилот ва такрористеҳсолот нишон медиҳад. Чунин тартибот вобаста аз дараҷаи ҷалби омилҳо ба ҷараёни истеҳсолот хусусияти тағйирёбанда доранд. Ин тартибот метавонад дар натиҷаи пешрафти доимии технологӣ тағйир ёбад, ки бо баробари офаридани масолеҳҳои нав ва сарчашмаҳои нави энергия шакли пештараи онҳо ба эҳтиёҷоти кам дучор мешаванд. Чунин тартибот, пеш аз ҳама, аз дараҷаи камёфтии омилҳои истеҳсолот вобастагӣ доранд. Масалан, дар шароите ки захираҳои меҳнатӣ дорои дараҷаи пасти камёфтӣ мебошанд, дараҷаи баланди камёфтии замин бо захираҳои табиаш ба назар расиданаш мумкин аст. Дигар мисол, ҳангоми дорои дараҷаи баланди камёфт будани сармоя дараҷаи пасти камёфти захираҳои табиӣ ба назар расиданаш аз эҳтимол дур нест. Инчунин варианте имконпазир аст, ки ҳангоми он таносуби омилҳои истеҳсолот метавонад куллан дигаргун шавад. Дар ҳама гуна ҳолат дар марҳилаи

муосири тараққиёти иқтисодӣ низоми иқтисодӣ вуҷуд надорад, ки дар он таносуби омилҳои истеҳсолот оптималӣ бошад.

Дар тадқиқи омилҳои истеҳсолот ба воситаи низомнокии онҳо чунин хулосаҳо баён кардан мумкин аст:

- омилҳои истеҳсолот танҳо дар якҷоягӣ истифода шуда метавонанд, яъне бо таносуби муайян, сохтор ва ягонагӣ;
- ҳар як омилҳои истеҳсолот дорои хусусиятҳои нодир мебошад: камёфтӣ, маҳдудият, ҳосилнокӣ, ивазшавӣ, ҳамдигарро пурракунада, ҳаракатнокӣ, имконият ба ҷудошавӣ, таъмини даромад ба соҳибони худ;
- ҳар як омилҳои истеҳсолот соҳиби худро дорад ва бинобар ҳамин муносибат дар низоми омилҳои истеҳсолот ба муносибатҳои иқтисодии соҳибони он майл дорад.

1.3. Концепсияҳои истифодабарии самараноки омилҳои истеҳсолот

Яке аз ҳолатҳои фундаменталии назарияи иқтисодӣ ва амалия ин бемаҳдудии эҳтиёҷоти инсон ва маҳдудияти захираҳои иқтисодӣ, ки барои қонсгардонии эҳтиёҷоти номбурда заруранд, ба ҳисоб меравад. Бо баробари ин, ҷамъият имконияти боздоштани эҳтиёҷоти афзуншавандаро надорад, чунин афзоиширо танҳо имкониятҳои маҳдуд ва захираҳо боздошта метавонанд. Бо вуҷуди ин, ҷамъият ҳадафҳои мақсаднокро барои ба даст овардани самарани ҳадди аксар имконияти истифодабарии оқилонаи омилҳои истеҳсолоти маҳдудро дорад. Истифодабарии оқилонаи омилҳои истеҳсолоти мавҷудбуда, одатан, дар дастрасии самарани ҳадди аксар аз ҳар як воҳиди омилҳои дар ҷараёни истеҳсолот истифодашаванда ифода меёбад.

Аз ин ҷо бармеояд, ки самаранокии истифодабарии омилҳои истеҳсолот дар самти марказии фаъолияти хоҷагидорӣ, ҳам дар сатҳи микроиқтисод ва ҳам дар сатҳи макроиқтисод ба ҳисоб меравад.

Барои муайян намудани самаранокии истифодабарии омилҳои истеҳсолот нишондодҳо ва нишондиҳандаҳои он бояд ҳуди табиати самаранокиро илми иқтисодӣ ва амалия кушояд. Дар адабиёти иқтисодӣ ҳамаи иқтисодчиён тарафдори ақидае мебошанд, ки самаранокии иқтисодӣ нисбияти натиҷаҳо ба хароҷот дар назар дорад. Агар натиҷаҳо аз хароҷот зиёд бошанд, он гоҳ гуфта мешавад, ки чунин фаъолият самаранок аст. Бо баробари ин самаранокӣ дар чунин фаҳмиш метавонад дар сатҳи иқтисодиёт умуман, соҳаҳо, корхонаҳои алоҳида ва хоҷагиҳои хонавода ба назар расад.

Нисбат ба интиҳоби нишондоди самаранокии иқтисодӣ тасаввуроти олимони-иқтисодчиён гуногун мебошад. Масалан, Шаропов Ф.Р. қайд мекунад, ки “нишондоди самаранокӣ ченаки умумии ягонро барои иқтисодиёт ифода карда, хусусияти хулосабарориро нишон медиҳад, ки дар ҳама гуна сатҳи идоракунии иқтисодиёт таносуби миқдории ду нишондиҳанда – самара ва захираҳо ва хароҷот мебошад. Нишондоди хусусияи самаранокӣ дар сатҳи хоҷагии халқ ин ба даст овардани натиҷаҳои ҳадди аксари ниҳии фаъолияти хоҷагидорӣ дар сатҳи ҳадди ақали захираҳои истифодашаванда ва хароҷот ба ҳисоб меравад”¹⁹.

Аз тасвири овардашудаи нишондоди самаранокӣ аниқ муайян нашудааст, ки нишондод таносуби миқдории ду нишондиҳандаро ифода мекунад. Маълум аст, ки нишондод ба сифати нишондиҳандаи баҳодихии фаъолияти иқтисодӣ баромад карда, бояд мақсади ниҳиро инъикос намояд. Аз нишондоди дар боло овардашудаи самаранокӣ

¹⁹ Шаропов Ф.Р. Повышение эффективности функционирования розничной торговли (на примере Республики Таджикистан): автореферат дисс. к.э.н. – Душанбе, 2004.

маълум мегардад, ки худи самаранокӣ ба сифати нишондоди самаранокӣ баромад мекунад.

Бояд қайд намуд, ки дар шароити иқтисодиёти бозорӣ ва иқтисодиёти гузариш истифодаи ченаки ягонаи самаранокӣ иқтисодӣ ба ҳолати асли мувофиқат намекунад. Ин гуфтаҳо бо он асоснок кардан мумкин аст, ки мувофиқи бартарияти асосҳои хоҷагидорӣ бозорӣ бисёршаклии моликият ҳамчун мавҷудияти бахши хусусии иқтисодиёт баромад мекунад. Нишондоди ягонаи самаранокӣ иқтисодӣ дар шароити иқтисодиёти маъмурӣ-фармондеҳӣ мутобиқ буд, ки дар он моликияти давлатӣ ба воситаҳои истеҳсолот ҳукмрон ва давлат мавқеи монополиро дар хоҷагии халқ доро буд.

Бо вуҷуди ин, як қатор иқтисодчиён имконияти истифодабарии нишондоди ягонаи баҳодихӣ самаранокӣ иқтисодиро дар шароити иқтисодиёти гузариш тарафдорӣ мекунад. Аз байни ин иқтисодчиён Толибов К.К.-ро ном бурдан мумкин аст, ки ӯ дар мақолаи худ “Самаранокӣ иҷтимоӣ-иқтисодӣ фаъолияти соҳибкорӣ хурд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон”, қайд мекунад, ки “нишондоди умумии самаранокӣ иҷтимоӣ-иқтисодӣ ин таъсис додани самарайи иҷтимоӣ-иқтисодӣ ҳадди аксар дар ҳолати захираҳои мавҷудбудаи истеҳсолот мебошад”²⁰. Дар ин маънидодкунӣ инчунин нишондоди самаранокӣ кушода дода нашудааст. Чунин муносибат ба маънидодкунии нишондоди самаранокӣ имкон намедихад, ки онҳо ба мақсадҳои амалӣ истифода барем.

Барои муайян намудани нишондоди самаранокӣ, пеш аз ҳама, бояд табиати мафҳуми нишондодро дарк намоем. Дар луғати калимаҳои хориҷӣ нишондод (критерий) ҳамчун нишона қайд шудааст, ки дар асоси он баҳодихӣ, муайянкунӣ ва ё таснифоти ягон чиз, ченак

²⁰Толибов К.К. Социально-экономическая эффективность функционирования малого предпринимательства в Республике Таджикистан. // Известия Академии наук Республики Таджикистан. Серия: экономика. – Душанбе, 2004. - №1-2 (13-14). С. 51.

амалӣ карда мешавад²¹. Аз ин ҷо бармеояд, ки маънидодкуниҳои овардашудаи нишондоди самаранокии иқтисодӣ ба мо имконият намедихад, ки ҳисобҳои аниқро амалӣ созем, зеро дар онҳо нишонаҳо ва ё ченакҳо барои баҳодихӣ мавҷуд нестанд.

Одатан, истифодабарии амалии қонунҳои иқтисодӣ аниқ намудани тадқиқоти назариявиро нисбат ба мафҳумҳо ва категорияҳои иқтисодӣ талаб мекунад. Чунин муносибат ба тадқиқот имконият медиҳад, ки пешниҳодҳои аниқ оид ба ҳисоб намудани ин ё он қонуни иқтисодӣ коркард карда шаванд.

Дар шароити ҳукмронии иқтисодиёти маъмурӣ-фармондеҳӣ нишондоди самаранокии иқтисодӣ ба баланд намудани некӯаҳволии моддии аҳоли ва рушди ҳосилнокии меҳнати ҷамъиятӣ алоқаманд карда мешуд. Истифодабарии ин нишондодҳо ба сифати баҳодихии самаранокии иқтисодӣ аз ҳуди табиати иқтисодиёти фармондеҳӣ бармеомад.

Дар шароити таъсисёбӣ ва инкишофи марҳилавии муносибатҳои бозорӣ, ки пеш аз ҳама, бо бисёршаклии моликият алоқаманд аст, истифодабарии нишондоди самаранокии иқтисодии ба низоми маъмурӣ-фармондеҳӣ мутобиқ барои ҳама сатҳҳои хоҷагидорӣ (миллӣ, минтақавӣ, соҳавӣ, корхона ва ғайраҳо) ғайриимкон аст. Аз ҳамин лиҳоз, дар шароити иқтисодиёти гузариш истифодабарии нишондодҳои зарурии самаранокии иқтисодӣ, ки принципҳои умумӣ ва хусусиятҳои иқтисодиёти гузаришро дар сатҳҳои гуногуни хоҷагидорӣ кушода медиханд, ниҳоят зарур мебошад. Дар ин ҷода қайд кардан зарур аст, ки дар шароити иқтисодиёти гузариш фаъолияти хоҷагидорӣ ба озодшавии (либерализатсияи) нархҳо ҳам ба молҳои истеъмоли ва ҳам ба омилҳои истеҳсолот асос меёбад. Бинобар

²¹Рахимов Р.К. Проблемы развития переходной экономики Республики Таджикистан. Душанбе, 2012. С.186.

хамин, истифодаи нишондоди ягонаи баҳодиҳии самаранокии иқтисодӣ дар чунин шароит бо худ утопияро ифода мекунад.

Дар шароити иқтисодиёти гузариш вақте ки унсурҳои иқтисодиёти бозорӣ унсурҳои низоми иқтисодии пештараро бартараф месозанд, муайян намудани нишондоди самаранокии иқтисодиро бояд мувофиқи мақсадҳо ва муаммоҳои фаъолияти хоҷагидорӣ ҳама субъектҳои иқтисодиёт ҳам дар сатҳи микроиқтисод ва ҳам дар сатҳи макроиқтисод муайян намуд. Чунин муносибат, пеш аз ҳама, бо он алоқаманд аст, ки нишондоди самаранокии иқтисодӣ дар сатҳи микроиқтисод ва макроиқтисод мутлақо гуногунанд.

Дар сатҳи макроиқтисодӣ самаранокӣ ба истифодабарии маҷмӯи механизмҳо барои таъмини рушди иқтисодии устувор, шугли пурраи захираҳо, нигоҳдории устувори сатҳи нархҳо, нигоҳдории тавозуни мусбати пардохти мамлакат ва ғайраҳо равона карда мешавад. Аз байни самтҳои қайдшудаи самаранокии иқтисодӣ дар сатҳи макроиқтисод самти марказӣ ин таъмини рушди иқтисодии устувор ба ҳисоб меравад, ки ҳамчун натиҷаи ниҳии фаъолияти иқтисодиёти миллӣ баромад карда, бо худ асоси афзоишдиҳии бойигарии миллӣ ва баланд намудани некӯахлоқии аҳолиро дар назар дорад.

Хусусияти нишондоди самаранокии иқтисодӣ дар он аст, ки онро ба воситаи нишондиҳандаҳои микдорӣ ифода кардан мумкин аст. Лекин баъзе аз муаллифон ин нишондодҳоро нишондиҳандаи сифатӣ мешуморанд. Бо баробари ин, самаранокии фаъолияти иқтисодӣ бо маҷмӯи нишондиҳанда тавсиф карда мешавад.

Маълум аст, ки рушди истеҳсолот метавонад бо тарзҳои гуногун ба миён ояд. Ин ҳодиса метавонад аз ҳисоби сохтмони объектҳои нави истеҳсолӣ, азнавсозии объектҳои мавҷудбуда, ҷорӣ намудани техника ва технологияи нави истеҳсолӣ ба воситаи таҷдиди ҷараёни истеҳсолот ва ғайраҳо амалӣ гардад. Бо баробари ин, вобаста аз намуди

такрористеҳсол ва самти афзоиши он метавон сатҳи самаранокии иқтисодиро, умуман ва истифодаи омилҳои алоҳидаи истеҳсолотро дар алоҳидагӣ муайян кард. Бинобар хамин, илми иқтисодӣ муайян намудани самаранокии фаъолияти хоҷагидориро бо баҳодиҳии натиҷаи намудҳои алоҳидаи тараққиёти иқтисодӣ истифода мебарад. Аз ин ҷо бармеояд, ки муайян намудани самаранокии фаъолияти иқтисодии субъектони хоҷагидориро бо як нишондиҳандаи умумӣ баҳо додан ғайриимкон аст. Чунин баҳогузорӣ танҳо ҳангоми истифодабарии маҷмӯи нишондиҳанда имконпазир мегардад.

Дар илми иқтисодӣ ва амалия, одатан, самаранокии фаъолияти хоҷагидориро ба воситаи муқоиса намудани натиҷаҳои бадастомада ва хароҷоти истифодабарии омилҳои истеҳсолот, ки барои ба даст овардани чунин натиҷа мусоидат кардаанд, амалӣ карда мешавад. Самаранокии иқтисодӣ дар асоси муқоисакунии натиҷаҳо ва хароҷот, инчунин самарайи истифодаи омилҳои истеҳсолот натиҷаҳои ҳархела медиҳанд. Дар ин ҷода ҳам аз нуқтаи назари назариявӣ ва амалӣ муайян намудани маҳраҷи формулаи самаранокии иқтисодӣ ниҳоят душвор аст. Бо ибораи дигар, дар муайян намудани самаранокии иқтисодӣ ҳалли масъалаи аниқ намудани он ниҳоят зарур мебошад. Бо ин мақсад, ба фикри мо, табиати самаранокии иқтисодиро чунин маънидод кардан мумкин аст: самаранокии иқтисодӣ ин нисбияти натиҷаҳо, хароҷот ва ё харҷи омилҳои истеҳсолоти истифодашаванда мебошанд.

Мо бо олимони-иқтисодчиёне ки ба маънидодкунии самаранокии иқтисодӣ ҳамчун нисбияти натиҷаи бадастовардашуда ва омилҳои истеҳсолоти истифодашуда муносибат мекунанд, ҳамшарик ҳастем²². Чунин муносибат, пеш аз ҳама, бо ҳолате алоқаманд аст, ки мувофиқи он ҳама нишондиҳандаҳои самаранокии иқтисодии истифодашаванда

²²Рахимов Р.К. Проблемы развития переходной экономики Республики Таджикистан. Душанбе, 2012. С.190.

бо самаранокии истифодабарии омилҳои истеҳсолот тавсиф карда мешаванд (ҳосилнокии меҳнат, боздеҳи фонд, масолеҳғунҷоиш ва ғайраҳо). Ин гуфтаҳо метавон боз бо чунин тарз исбот намуд, ки ҳангоми ҳисоб намудани ҳосилнокии меҳнат дар сурати каср ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшуда ҷойгир карда шуда, дар маҳраҷ бошад, миқдори коргарон, яъне шумораи омили меҳнати истифодашаванда ҷойгир карда мешавад. Айнан ҳамин тавр боздеҳи фонд ҳисоб карда мешавад, ки ҳамчун нисбияти ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшуда ва арзиши сармояи асосӣ муайян карда мешавад.

Бояд қайд намуд, ки афзоиши ҳаҷми истеҳсолотро метавон бо хароҷоти камтарин, вале бо афзоиши барзиёди омилҳои истеҳсолоти истифодашаванда таъмин намуд. Масалан, истифода набурдани фондҳои асосӣ ва паст шудани боздеҳи фонд метавонад бо пастшавии ҳиссаи хӯрдашавӣ дар маҳсулот аз ҳисоби зиёд намудани муҳлати хизмати фондҳо ҳамрадиқ бошад. Баланд шудани боздеҳи масолеҳ метавонад дар ҳолати бадшавии истифодабарии фондҳои гардон аз ҳисоби суст шудани гардиши онҳо ба миён омаданааш мумкин аст. Агар ҳангоми муайян намудани самаранокии иқтисодӣ танҳо бо таносуби натиҷаҳо ва хароҷот маҳдуд шавем, дар ин ҳолат аз мадди назари таҳлил дараҷаи истифодабарии самаранокии омилҳои истеҳсолот берун боқӣ мемонад.

Ҳамин тавр, дар маънидодкунии васеъ ва пурраи самаранокии иқтисодӣ барои истифодаи муқоисаи натиҷаҳо ва омилҳои истеҳсолоти истифодашаванда қобили қабул ба ҳисоб меравад.

Оид ба тавсифи фаъолияти иқтисодии тарафҳои гуногуни фаъолияти хоҷагидорӣ ва омилҳои алоҳидаи истеҳсолот дар илми иқтисодӣ ва амалия ақидаи ягона мавҷуд аст. Аз ин ҷиҳат, одатан, гумон карда мешавад, ки нишондиҳандаҳои самаранокии истифодаи омилҳои истеҳсолот (меҳнат, сармоя ва қобилияти соҳибкорӣ)-ро

тавсифкунанда, мувофиқан ҳосилнокии меҳнат, ғунҷоиши сармояи маҳсулот ва боздеҳи сармоя, даромаднокии истифодабарии омилҳои истеҳсолоти истифодашаванда ҳисобем. Ба ғайр аз ин, дар сатҳи субъектони хоҷагидорӣ метавонад нишондиҳандаҳои хусусии самаранокии иқтисодиро истифода намуд.

Дар назарияи иқтисодӣ ва амалия барои ҳисоб намудани ҳосилнокии меҳнат формулае истифода мешавад, ки дар суръат ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшуда ва дар маҳраҷ миқдори коргарон ҷойгир карда мешаванд:

$$X_M = \frac{Q}{L} \quad (1.2)$$

ки дар ин ҷо, X_M —ҳосилнокии меҳнат;

Q – ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшуда;

L — шумораи коргарон.

Аз ин формула бармеояд, ки ҳосилнокии меҳнат ба ҳаҷми истеҳсолот мутаносиби рост буда, ба шумораи захираҳои меҳнати истифодашаванда мутаносибии чапа дорад. Бо баробари ин, қайд кардан зарур аст, ки ҳосилнокии меҳнат аз шиддатнокии истифодабарии ин омил низ вобастагӣ дорад. Оид ба ин К. Маркс қайд мекунад, ки “шиддатнокии афзоишкунандаи меҳнат музди меҳнати баландро дар тӯли вақти додашуда пешбинӣ мекунад”²³.

Имкониятҳои баланд намудани ҳосилнокии меҳнат дар дараҷаи муайян бо афзоиши қувваи маҳсулнокии меҳнат вобастагӣ дорад. Бо ибораи дигар, таъмини афзоиши ҳосилнокии меҳнат ба воситаи амалисозии маҷмӯи барномаҳои пешравии технологӣ имконпазир аст.

Истифодаи самаранокии сармоя аз ҷиҳати назариявӣ ва амалӣ нишон медиҳад, ки бузургии он бевосита аз суръати афзоиши иқтисодиёт вобастагӣ дорад. Бо вучуди ин, бояд қайд намуд, ки суръати рушди иқтисодӣ бо бузургии сармоягузорӣ таносуби мустақим

²³Маркс К. Энгельс Ф. Соч. – Т. 23. – С. 533.

дошта, бо сармояғунҷоиши маҳсулот таносуби чапа дорад. Бинобар хамин, дар сохтори нишондиҳандаҳои самаранокии иқтисодӣ нишондиҳандаи боздеҳи фонд ва фондғунҷоиши маҳсулот мавқеи махсус дорад.

Сармояғунҷоиши маҳсулот ҳамчун нисбияти ҳаҷми сармоя дар ифодаёбии пулӣ ба ҳаҷми умумии маҳсулот дар ифодаёбии пулӣ аз рӯйи формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$K_e = \frac{K}{Q} \quad (1.3)$$

ки дар ин ҷо, K_e —сармояғунҷоиши маҳсулот;

K – ҳаҷми сармояи асосӣ;

Q – ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшаванда;

Боздеҳи сармояро метавон ҳамчун нишондиҳандаи баръакси капиталғунҷоиши маҳсулот, яъне бо формулаи зерин ҳисоб карда шавад:

$$K_o = \frac{Q}{K} \quad (1.4)$$

ки дар ин ҷо, K_o — боздеҳи сармоя;

K – ҳаҷми сармоя;

Q – ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшаванда;

Таъминоти меҳнат бо сармояро (капиталовооруженность) бо формулаи зерин навиштан мумкин аст:

$$K_{BT} = \frac{K}{L} \quad (1.5)$$

ки дар ин ҷо, K_{BT} — таъминоти меҳнат бо сармоя;

K – ҳаҷми сармоя;

L — шумораи коргарон.

Бояд қайд намуд, ки таъминоти меҳнат бо сармоя, ки дараҷаи таъминоти меҳнатро бо техника нишон медиҳад, бо худ шартҳои зарурии баланд намудани ҳосилнокии меҳнатро ифода карда, ба сифати унсури

калидии паст намудани сармояғунҷоиши маҳсулот ва ё боздеҳ аз сармоя баромад мекунад.

Дар боло қайд шуда буд, ки нишондоди самаранокии иқтисодии фаъолияти субъектони хоҷагидорӣ дар шароити иқтисодиёти бозорӣ бояд мувофиқи мақсадҳои фаъолияти онҳо истифода шавад. Дар ин ҷода қайд кардан зарур аст, ки фаъолияти соҳибкории бо мақсади ба даст овардани фоида амалӣ карда мешаванд ва ба манфиатҳои ҳама субъектони хоҷагидорӣ таъсир мерасонад. Аз ин ҷо бармеояд, ки нишондоди самаранокии иқтисодии фаъолияти соҳибкор ба даст овардани фоида ба ҳисоб меравад. Айнан ҳамин нишондоди баҳодиҳии фаъолияти соҳибкорӣ рағбати асосӣ барои амалисозии ақидаҳои навоар бо дарназардошти хавфҳои муайян ба ҳисоб меравад.

Аз давраҳои ҳукмронии иқтисоди сиёсии классикӣ ақидае паҳн гаштааст, ки мувофиқи он ҳар як субъекти хоҷагидорӣ, пеш аз ҳама, манфиатҳои худро пеша медорад. Оид ба ин ақида суҳанони классики илми иқтисодӣ А. Смитро баён намудан саривақтист, ки ӯ қайд мекард: “Мо барои ба даст овардани хӯроки нисфирӯзии худ барои он боварӣ дорем, ки қассоб, нонвой ва дигарон ба мо некбинона муносибат мекунанд, зеро онҳо пеш аз ҳама, барои манфиатҳои худ кӯшиш мекунанд. Ҳар як индивидуум ҳама вақт кӯшиш ба харҷ медиҳад, ки барои истифодаи самарабахши сармояи худ шароити фоидаоварро дарёфт кунад. Барои ба даст овардани арзиши барзиёд аз истеҳсоли маҳсулот соҳибкор мақсади худро дорад”²⁴.

Аз ин ҷо бармеояд, ки дар шароити иқтисодиёти бозорӣ ҳар як намуди фаъолияти иқтисодӣ барои ба даст овардани фоида ва ё даромад алоқаманд аст. Бинобар ҳамин, нишондоди самаранокии истифодабарии омилҳои истеҳсолот ин афзоиши фоида мебошад.

²⁴Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.; 1962. – С. 33.

Мафҳуми фоида ба сифати нишондоди самаранокӣ истифодабарии нишондиҳандаи маҷмӯавиро дар назар дорад: истифодаи нишондиҳандаҳое, ки самаранокии субъектони хоҷагидориро бо таъсисёбии фоида алоқаманд мекунад; нишондиҳандаҳои истифодашаванда бояд миқдоран муайян карда шаванд; ҳар як нишондиҳанда бояд имконияти баҳодиҳии сатҳи самаранокии ҳар як омили истеҳсолотро таъмин намояд.

Ҳама нишондоди самаранокии иқтисодӣ бо мақсад ва масъалаҳои ҳар як субъекти хоҷагидорӣ мувофиқат мекунад, яъне дар бузургии фоида ифода меёбад. Мувофиқан нишондиҳандаҳои асосӣ барои баҳодиҳии самаранокии иқтисодӣ метавонад ҳамчун даромаднокии омилҳои истеҳсолоти истифодашаванда, муҳлати рӯйпӯшкунӣ сармоягузорӣ ва ғайраҳо баромад кунад.

Дар асоси вазъиятҳои дар боло қайдшуда самаранокии иқтисодӣ ва самаранокии истифодабарии омилҳои истеҳсолотро ҳамчун тарзи фаъолияти хоҷагидорӣ дарк намудан мумкин аст, ки ҳангоми он боздеҳ аз омилҳои истеҳсолоти истифодашаванда ба самти фоидаи ҳадди аксар равона мегардад. Бинобар ҳамин, ҳангоми муайян намудани самаранокии истифодабарии омилҳои истеҳсолот бояд бо маҷмӯи нишондод истифода кард, ки самаранокии ҳар як омили истеҳсолотро дар алоҳидагӣ дар чорчӯбаи функцияи истеҳсолии истифодашаванда ифода намояд.

БОБИ II. БАҲОДИҲИИ ИСТИФОДАБАРИИ ОМИЛҲОИ ИСТЕҲСОЛОТ ДАР ИҚТИСОДИЁТИ ВИЛОЯТИ СУҒД

2.1. Тамоюли истифодабарии захираҳои меҳнатӣ дар соҳаҳои минтақа

Дар сохтори омилҳои истеҳсолот ба захираҳои меҳнатӣ, дар ҳақиқат ҳам, нақши ҳалкунанда мансуб доништа мешавад. Маълум аст, ки омили меҳнат аз дорандаи он – инсон ҷудонашаванда аст. Дар давраҳои пойдоршавии илми иқтисодӣ ақидае маъмул буд, ки мувофиқи он меҳнат бо худ сарчашмаи бойигарии ҷамъиятиро ифода карда, ҳамчун асоси тараққиёти иҷтимоӣ-иқтисодии ҳама низомҳои иқтисодӣ баромад мекунад. Оид ба ин афкор асосгузор ва намояндаи номдори мактаби физиократҳо Ф. Кенэ хулосаи бешубҳаро баён кардааст: “Қувваи асосии давлатро одамон ташкил мекунанд: бо шарофати эҳтиёҷоти онҳо бойигариҳо зиёд мешаванд, чи қадаре ки халқҳо маҳсулоти ба он эҳтиёҷдоштаро афзоиш кунанд ва чи қадаре ки онҳо бисёртар истеъмол намоянд, ҳамон қадар онҳо сарватмандтар мегарданд”²⁵.

Дар илми иқтисодӣ ва амалия ақидае паҳн гаштааст, ки мувофиқи он байни захираҳои меҳнатӣ ва тараққиёти иқтисодӣ алоқамандии микдорӣ ва сифатӣ вучуд дорад. Алоқамандии микдорӣ дар афзоиши эҳтиёҷот ба омили меҳнат ҳангоми рушди иқтисодӣ ва пастшавии он ҳангоми бухрони иқтисодӣ зоҳир мегардад. Бо баробари ин, мавҷудияти захираҳои меҳнати зиёд дар иқтисодиёт барои инкишоф ва ҷойгиркунии намудҳои меҳнатталаби истеҳсолот мусоидат менамоянд.

²⁵Кенэ Ф. Избранные экономические произведения – М.: 1960 – с361.

Алоқамандии сифатӣ, пеш аз ҳама, бо талаботи хоҷагии халқ ба таркиби касбӣ ва сатҳи тайёрии иқтисодии кадрӣ вобастагӣ дорад. Дар навбати худ, мавҷудияти кадрҳои муайян бо сатҳи мувофиқи тайёрии барои васеъшавии намудҳои алоҳидаи истеҳсолот мусоидат мекунад.

Захираҳои меҳнатиرو ҳамчун омили истеҳсоли тавсиф карда, бояд қайд намуд, ки мувофиқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумораи он мардҳо аз синни 15-сола то 62-сола ва занҳо аз синни 15-сола то 57-сола дохил карда мешаванд²⁶.

Дар низоми омилҳои истеҳсолот меҳнат якҷоя бо захираҳои табиӣ ва дигар омилҳо қувваи ҳаракатдиҳандаи пешрафти ҷамъиятро ифода мекунад.

Ҳамчун асоси таъмини тараққиёти иқтисодӣ таъиноти функционалии меҳнат дар баланд намудани некӯаҳволии аҳоли муайян карда мешавад. Бо баробари ин, самаранокии истифодабарии меҳнат метавонад танҳо дар ҳолате таъмин гардад, ки агар барои инкишофи худ инсон ҳамчун дорандаи қобилияти меҳнатӣ шароитҳои мусоид фароҳам оварда шаванд.

Дар тӯли мавҷудияти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун давлати мустақил мамлакат ва минтақаҳои он ҳеҷ гоҳ норасоии омили меҳнатро ҳис накардааст. Ин гуфтаҳо аз рӯи суръати рушд ва афзоиши шумораи аҳоли ва захираҳои меҳнатӣ баҳо додан мумкин аст. Мувофиқи маълумоти расмӣ Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон шумораи аҳоли ва захираҳои меҳнати мамлакат ва минтақаҳои он тамоюли устувори афзоишро дошта, суръати миёнасолаи афзоиш мувофиқан 2,4 ва 2,6%-ро ташкил мекунад²⁷.

Одатан, афзоиши аҳоли ҳамчун ҳодисаи зиёдшавии захираҳои меҳнатӣ мушоҳида карда мешавад. Муаллифи китоби машҳур

²⁶Статистический ежегодник Республики Таджикистан. Душанбе 2017.С. – 23-24

²⁷Статистический ежегодник Республики Таджикистан. Душанбе 2017.С. – 27.

“Тараққиёти иқтисодӣ” М. П. Тодаро оид ба ин масъала қайд мекунад, ки аҳолии нисбатан зиёд талаботи истеъмолии зиёдро баён мекунад, ки сарфари аз ҳисоби ҳаҷми истеҳсолот ва паст шудани хароҷоти истеҳсолӣ, инчунин пешниҳоди меҳнати арзонро барои таъмини ҳаҷми зиёди истеҳсолот таъмин менамояд²⁸. Мувофиқан афзоиши шуморавии омили меҳнат имкониятҳои истеҳсолии иқтисодиёти миллий ва минтақаҳои онро васеъ мегардонад.

Лекин ба чунин ақидаҳои мусбат нигоҳ накарда, афзоиши шумораи аҳоли, захираҳои меҳнатӣ ва таъсири мусбати онҳо ба тараққиёти иқтисодӣ мувофиқи маълумоти омории (ҷадвали 2.1) метавонад на ҳама вақт ба назар расад. Бо ибораи дигар, на ҳама вақт афзоиши аҳоли ва захираҳои меҳнатӣ ба васеъшавии имкониятҳои истеҳсолии мамлакат ва баланд шудани сатҳи шуғл оварда мерасонад. Мувофиқи маълумоти дар ҷадвали 2.1 овардашуда дар марҳилаи солҳои 2007 то соли 2016 дар вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон шумораи аҳолии муқимӣ ба 21,1%, шумораи бо кор машғулбудагон бошад, то 99,7% коҳиш ёфтааст. Ин рақамҳо аз он шаҳодат медиҳад, ки дар истифодабарии омили истеҳсолоти асосӣ дар иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон баъзе мушкилот ба назар мерасанд, ки бо шиддатёбии сарбории демографӣ ба ҳар як аҳолии машғулбуда тавсиф карда мешавад.

²⁸Тодаро М.П. Экономическое развитие: учебник /М.: МГУ, Юнити, 1997. С. 191

Ҷадвали 2.1

**Тағйирёбии шумораи аҳоли ва захираҳои меҳнатӣ дар вилояти Суғди
Ҷумҳурии Тоҷикистон**

Нишондиҳандаҳо	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Шумораи аҳолии муқимӣ (ҳазор нафар)	2247,6	2298,8	2349,0	2400,6	2455,5	2511,0	2560,8
Суръати рушди шумораи аҳоли нисбат ба соли 2010 (бо ифодаи %)	100,0%	102,3%	104,5%	106,8%	109,2%	111,7%	113,9%
Захираҳои меҳнатӣ (ҳазор нафар)	1387,0	1403,1	1434,8	1464	1491,6	1521	1552,1
Суръати рушди захираҳои меҳнатӣ нисбат ба соли 2010 (бо ифодаи %)	100,0%	101,2%	103,4%	105,6%	107,5%	109,7%	111,9%
Шумораи аҳолии дар иқтисодиёти минтақа бо шуғл машғул буда (ҳазор нафар)	771,1	774,7	774,5	791,5	804,8	801,2	803,2
Суръати рушди шумораи аҳолии дар иқтисодиёти минтақа бо шуғл машғулбуда нисбат ба соли 2010 (бо ифодаи %)	100,0%	100,5%	100,4%	102,6%	104,4%	103,9%	104,2%

Сарчашма: омори солони Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе 2017. С. 20 - 39. С. 76-108.

Минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмӯи омори. Душанбе 2017. С. - 19. С. –70.

Омори солони вилояти Суғд. Хуҷанд, 2017. С.- 118-119.

Бинобар ҳамин, ақидаи олимони оид ба таври автоматӣ васеъ шудани имкониятҳои истеҳсоли аз ҳисоби афзоиши шумораи аҳоли ва захираҳои меҳнатӣ ба воқеияти аслии иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғд пурра мувофиқат намекунад. Мувофиқи ҳисобҳои амалишудаи суръати рушди аҳоли захираҳои меҳнатӣ ва шумораи

аҳолии бо шуғл машғулбудаи вилояти Суғд, ки дар ҷадвали 2.1 ифода ёфтаанд, дар соли 2016 шумораи аҳоли нисбат ба соли 2010 ба 113,9% зиёд шуда, захираҳои меҳнатӣ бошанд, ба 111,9%, аҳолии бо шуғл машғулбуда ба 104,2% афзоиш ёфтаанд. Аз ин ҷо маълум мегардад, ки соҳаҳои иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғд қобилияти таъмини захираҳои меҳнати афзоишёбандаро бо ҷойҳои корӣ надорад.

Самараи мусбат аз афзоиши шумораи аҳоли ва захираҳои меҳнатӣ танҳо дар ҳолате ба назар расида метавонад, ки агар субъектҳои хоҷагидорӣ ва иқтисодиёт умуман, қобилияти бо ҷойҳои корӣ таъмин намудани захираҳои меҳнати зиёдшавандаро дошта бошанд. Бо дарназардошти чунин хусусиятҳои объективии истифодабарии омили меҳнат алгоритми самараи мусбати афзоиши шумораи аҳоли на ҳама вақт ва на дар ҳама ҷо ба назар мерасад.

Бо дарназардошти ин хусусият Ломакин В.К. хулосаи объективии дуруст мебарорад, ки мувофиқи он “афзоиши босуръати аҳоли афзоиши пасандоз ва ғункунихоро паст карда, афзоиши қувваи кориро ба миён меорад ва истифодабарии онро мушкилтар мегардонад, сифати захираҳои меҳнатӣ аз ҳисоби кам шудани сатҳи хароҷот барои маориф ва тандурустӣ паст мешавад, ҳаҷми захираҳо ба ҳисоби ҳар як шахс паст шуда, дар натиҷа рушди МУД ба ҳар сари аҳоли коҳиш меёбад”²⁹. Дар ҳақиқат, қонуниятҳои дар афзоиши шумораи аҳоли ва захираҳои меҳнати вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон мушоҳидашаванда бо дарназардошти иқтисодиёти бо сатҳи пасти ғайриқонунии инвестиционӣ ва инкишофи нокифояи бахши аслии иқтисодиёт ба мушкилоти ҷиддии тараққиёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ мубаддал шудааст. Аз ин ҷо бармеояд, ки худ ба худ афзоиши захираҳои меҳнатӣ наметавонад ба тараққиёти иқтисодиёти минтақавӣ таъсири мусбат бахшад. Таъсири мусбат дар он ҳолат имконпазир

²⁹ Ломакин В.К. Мировая экономика: М.: Финансы, Юнити, 2007. С 238.

мегардад, ки агар суръати афзоиши ҷойҳои нави корӣ аз суръати афзоиши захираҳои меҳнатӣ дар минтақаи тадқиқшаванда зиёд бошад.

Ба ҳамаи ин нигоҳ накарда, қайд кардан зарур аст, ки захираҳои меҳнатӣ ҳама вақт бо худ яке аз захираҳои истеҳсолиро ифода мекунанд, ки ҷалби онро ба ҳаёти хоҷагидорӣ ҷамъият дар ҳама марҳила тараққиёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар назар дорад.

Табиатан захираҳои меҳнатӣ ҳамчун як шартӣ такрористеҳсоли васеъ ба ҳисоб меравад. Бинобар ҳамин, аз самаранокии истифодабарии онҳо истифодабарии ҳама иқтидорҳои истеҳсолӣ бо мақсади ба даст овардани миқдори ҳадди аксари маҳсулот вобастагӣ дорад. Дар ин ҷода нақши асосиро бо баробари тавсифи миқдории захираҳои меҳнатӣ тавсифи сифатии он иҷро мекунад. Пеш аз ҳама, дар ин ҷо ҳосилнокии омили меҳнат ва тамоюли тағйирёбии он ба назар гирифта шудааст. Вобаста ба меҳнат самаранокии истифодабарии онҳо одатан, ба воситаи барориши маҳсулоти ниҳоии ба ҳар сари коргар мувофиқаткунанда муайян карда мешавад. Бояд қайд намуд, ки дар ҳама сатҳҳои иқтисодиёти миллий иқтисодиёти минтақаҳо, соҳаҳо, корхонаҳо бояд шароити баланд намудани ҳосилнокии меҳнат фароҳам оварда шавад. Ин гуфтаҳо маъноӣ онро дорад, ки ҷалби захираҳои меҳнатӣ ба гардиши хоҷагии миллий ҳама вақт бояд бо афзоиши ҳосилнокии меҳнат ҳамрадиф бошад.

Оид ба таъиноти функционалии ҳосилнокии омили меҳнат дар тараққиёти иқтисодӣ ва ҷамъият аз тарафи иқтисодчиёни номдор шумораи зиёди тадқиқотҳои фундаменталӣ иҷро карда шудаанд. Дар ин масъала мавқеи махсусро тадқиқотҳои К. Маркс ишғол мекунад, ки вай ба назарияи тадқиқоти ҳосилнокии меҳнат сахми ниҳоят калон гузоштааст. Ба шарофати тадқиқотҳои фундаменталии К. Маркс амал намудани қонуни иқтисодии афзоиши ҳосилнокии меҳнат асоснок карда шуда, шартҳои афзоиши он муайян карда шудаанд. Ба гуфти

худи К. Маркс “ҳосилнокии меҳнат бо шароитҳои гуногун муайян карда мешавад, ба монанди дараҷаи миёнаи санъати коргар, сатҳи тараққиёти илм ва дараҷаи истифодабарии технологияҳои он, комбинатсияи ҷамъиятии ҷараёни истеҳсолот, ҳаҷм ва самаранокии воситаҳои истеҳсолот, шароитҳои табиӣ”³⁰.

Назарияи иқтисодӣ шаҳодат медиҳад, амалия бошад, тасдиқ мекунад, ки афзоиши ҳосилнокии омили меҳнат имконият медиҳад, ки вақти корӣ кам карда шуда, зиёдшавии ҳаҷми истеҳсолоти маҳсулот ва хизматҳо таъмин карда шаванд. Тадқиқи сатҳ ва тағйирёбии ҳосилнокии меҳнат муайян намудани захираҳои баланд намудани он, интиҳоб намудани методикаи мувофиқи ҳисоби ҳосилнокии омили меҳнат аз нуқтаи назари методологиро дар назар дорад. Аз назарияи иқтисодии умумӣ маълум аст, ки ҳосилнокии меҳнат бо шумораи маҳсулоти ба воҳиди вақти корӣ истеҳсолшуда муайян карда мешавад. Дар чунин маънидодкунии ҳосилнокии меҳнат нишондиҳандаи нисбатан аниқи ифодаёбии шайъӣ баромад мекунад.

Дар адабиёти иқтисодӣ, одатан, ҳосилнокии омили меҳнатро дар сатҳи микроиқтисод бо истифодаи формулаҳои муайян (2.1) ҳисоб менамоянд, ки ҳамчун маҳсулоти миёнаи меҳнат тавсиф карда мешавад.

$$AP_L = \frac{TP}{L} \quad (2.1)$$

ки дар ин ҷо, AP_L – маҳсулоти миёнаи меҳнат (ҳосилнокии меҳнат бо ифодаёбии шайъӣ);

TP – ҳаҷми истеҳсолоти умумии корхона;

L – шумораи захираҳои меҳнати корхона.

Дар шароити аслии инкишофи тақсимои ҷамъиятии меҳнат ва диверсификатсияи истеҳсолот муайян намудани ҳосилнокии меҳнат бо ифодаи шайъӣ ниҳоят душвор аст. Махсусан, дар сатҳи иқтисодиёти

³⁰Маркс К., Энгельс Ф., Соч. Т. 23. С.48.

миллӣ ва минтақавӣ. Бинобар ҳамин, дар тадқиқотҳо ҳисоби арзишии ҳосилнокии меҳнат (бо ифодаи пулӣ) васеъ истифода мешавад. Барои ҳисоб намудани нишондиҳандаи ҳосилнокии меҳнат бо ифодаёбии пулӣ бояд ҳосилнокии дар шакли шайъӣ ҳисобшударо ба нархи маҳсулоти истеҳсолшавандаа зарб задан лозим аст.

Ин усули маъмул аз тарафи ҳама истеҳсолкунандагон ва таҳлилгарон барои муайян намудани тамоюли тағйирёбии ҳосилнокии меҳнат дар сатҳи як субъекти хоҷагидорӣ истифода мешавад.

Дар сатҳи хоҷагии халқ, яъне сатҳи макроиқтисодӣ ҳосилнокии меҳнат ба воситаи ҳаҷми МУД ҳисоб карда мешавад. Ба ақидаи академик Р.К. Раҳимов “барои баратараф намудани таъсири ҳисоби дукарата ба тағйирёбии сатҳи ҳосилнокии меҳнат ба сифати нишондиҳандаи мол ва хизматҳои истеҳсолшуда ҳаҷми МУД истифода бурда мешавад”³¹.

Бо ибораи дигар, дар сатҳи макроиқтисод ба сифати барориши умумии мол ва хизматҳо барои ҳисоб намудани ҳосилнокии меҳнат истифодабарии МУД афзалтар ба ҳисоб меравад. Мантиқан чунин муайян намудани ҳосилнокии меҳнат дар сатҳи макроиқтисодӣ коркарди МУД-ро ба ҳар сари аҳолии бо шуғл машғулбуда дар назар дорад. Ҳамин тавр, ҳосилнокии меҳнат дар сатҳи иқтисодиёти миллӣ бо формулаи зерин ҳисоб шуданаш мумкин аст:

$$APR \text{ дар сатҳи макроиқтисод} = \frac{\text{МУД}}{\text{Шумораи захираҳои меҳнати машғулбуда}} \quad (2.2)$$

ки дар ин ҷо, **APR** – ҳосилнокии меҳнат бо ифодаи арзишӣ (пулӣ).

Дар сатҳи мезоиқтисод ва ё иқтисодиёти минтақавӣ ҳосилнокии меҳнат бо формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

³¹Раҳимов Р.К. Проблемы развития переходной экономики Республики Таджикистан. Душанбе, 2012. С.422.

$$APR \text{ дар иқтисодиёти минтақавӣ} = \frac{\text{МММ}}{\text{Шумораи захираҳои меҳнати дар иқтисодиёти минтақа машғулбуда}} \quad (2.3)$$

ки дар ин ҷо МММ – маҷмӯи маҳсулоти минтақавӣ.

Айнан бо ҳамин тарз ҳосилнокии меҳнatro дар соҳаҳои иқтисодиёти минтақавӣ ҳисоб кардан мумкин аст. Барои ин бояд ба ҷойи МММ ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти соҳа ва шумораи захираҳои меҳнати дар ин соҳа машғулбударо гузоштан лозим аст.

Тағйирёбии муосири ҳосилнокии меҳнат дар иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо формулаи 2.3 ҳисоб карда шудааст, дар ҷадвали 2.2 оварда мешавад.

Ҷадвали 2.2

Тағйирёбии ҳосилнокии меҳнат (коркарди МММ ба ҳар як воҳиди захираҳои меҳнати машғулбуда) дар вилояти Суғд

Нишондиҳандаҳо	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
МММ бо нархҳои соли 2016 (млн. сомонӣ)	8406,0	9316,2	10394,8	11606,1	12153,5	12670,1	13876,0
Шумораи захираҳои меҳнати дар иқтисодиёти минтақа машғулбуда (ҳазор нафар)	771,1	774,7	774,5	791,5	804,8	801,2	803,2
Ҳосилнокии меҳнат дар иқтисодиёти минтақа (сомонӣ)	10901,2	12025,5	13421,3	14663,4	15101,3	15813,9	17275,9
Тағйирёбии ҳосилнокии меҳнат нисбат ба соли 2010	100,0%	110,3%	123,1%	134,5%	138,5%	145,1%	158,5%

Аз чунин сарчашмаҳо ҳисоб карда шуд:

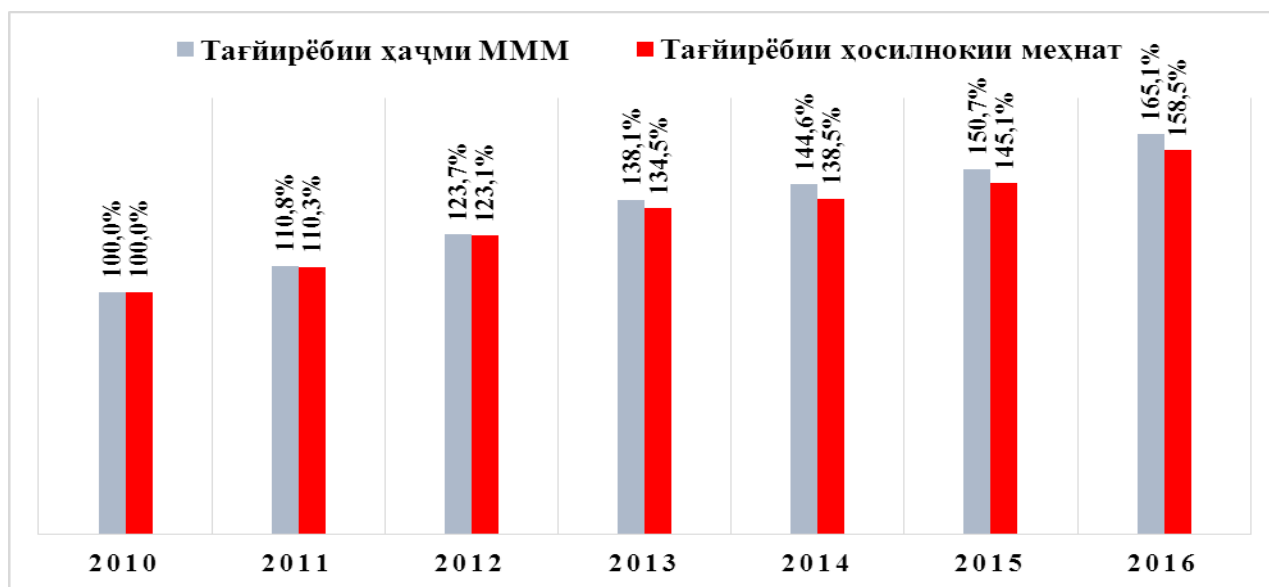
Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе 2017. С. 197.

Минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмӯи омори. Душанбе 2017. С. - 19. С. –70.

Омори солонаи вилояти Суғд. Хуҷанд, 2017. С.- 118-119.

Маълумоти ҷадвали 2.2 нишон медиҳад, ки ҳосилнокии меҳнат дар сатҳи иқтисодиёти минтақавӣ ва ё коркарди МММ ба ҳар сари захираи меҳнати бо кор машғулбуда тамоюли афзоишро дорад. Бо баробари ин, бояд қайд намуд, ки тағйирёбии ҳосилнокии меҳнат дар сатҳи иқтисодиёти минтақавӣ мувофиқи самти тағйирёбии ҳаҷми МММ ба миён омада истодааст, расми 2.1.

Бо баробари ин, бояд қайд намуд, ки аз рӯи нишондиҳандаи ҳосилнокии меҳнат дар минтақаҳо Ҷумҳурии Тоҷикистон дар байни мамлакатҳои ИДМ яке аз мақомҳои охиринро ишғол мекунад. Мувофиқи маълумоти аз тарафи мутахассисони Институти иқтисодиёт ва демографияи Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳосилнокии меҳнат дар Тоҷикистон муқоиса бо Россия 12,1%, Беларус ва Қазоқистон – 14,1%, Озёрбойҷон – 21,1%, Арманистон – 29,8%, Украина – 37,2%, Молдова – 49,9%, Ёзбекистон – 75,5% -ро ташкил мекунад³².

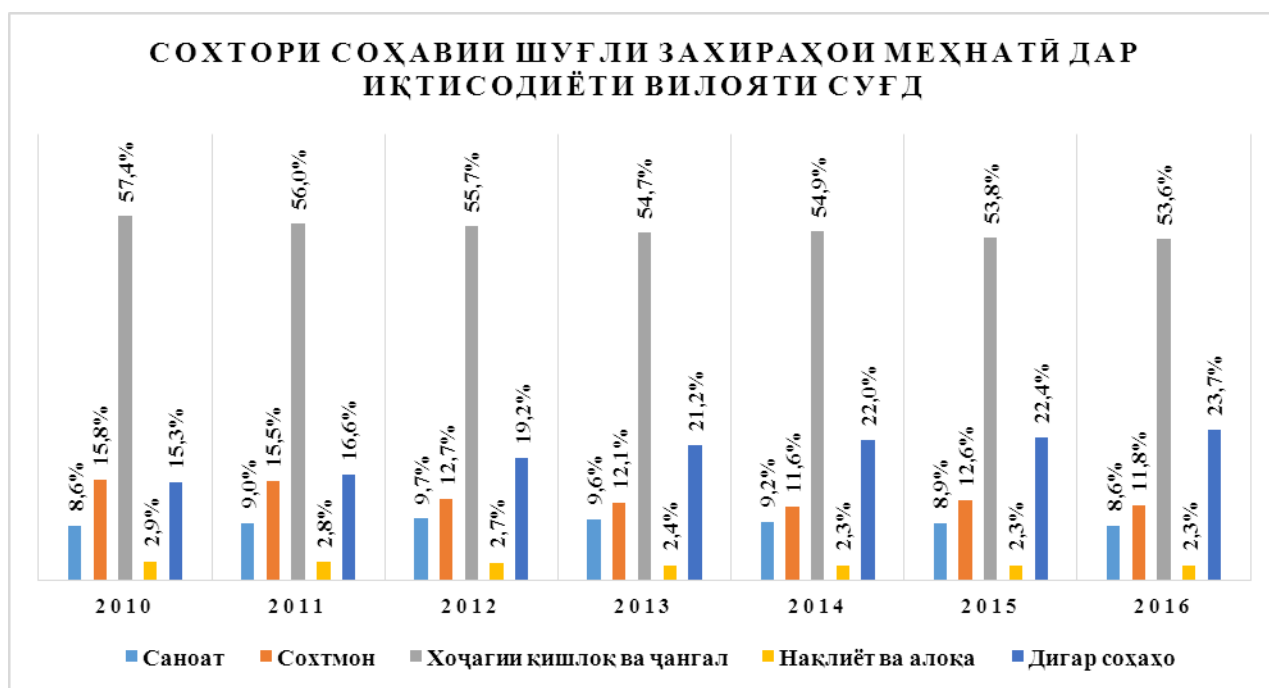
Расми. 2.1. Тағйирёбии ҳаҷми МММ ва ҳосилнокии меҳнат дар иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон бо нархҳои муқоисавӣ. (Дар асоси маълумоти ҷадвали 2.2 тартиб дода шудааст.

³²Модернизация народнохозяйственных пропорций в экономике Таджикистана // Ежегодник отдела экономической теории Института экономики и демографии Академии наук Республики Таджикистан. Душанбе – 2014. С. 16.

Нишондиҳандаи нисбатан пасти ҳосилнокии меҳнатро дар иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон метавон ба воситаи ҳодисаи ғайрииндустрияшавии шуғли захираҳои меҳнатӣ маънидод кард.

Оид ба ин масъала ба воситаи таҳлили муқоисавии сохтори шуғли захираҳои меҳнатӣ дар соҳаҳои вилояти Суғд дар давраҳои солҳои 2010-2016 хулоса баровардан мумкин аст, ки дар марҳилаҳои иқтисодиёти минтақа шумораи шуғли захираҳои меҳнатӣ дар хоҷагии қишлоқ бештар ба назар мерасанд.

Чунин хулоса ба таври тасодуфӣ баён нашудааст, зеро ба ҳамагон маълум аст, ки ҳосилнокии меҳнат дар саноат нисбат ба хоҷагии қишлоқ баландтар аст.

Расми. 2.2. Сохтори соҳавии шуғли захираҳои меҳнатӣ дар иқтисодиёти вилояти Суғд. Сарчашма: Минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмӯи оморӣ. Душанбе 2017. С. – 73.

Ҳисобҳои ҳосилнокии меҳнат дар саноат ва хоҷагии қишлоқи вилояти Суғд амалияи маъмулро бори дигар тасдиқ менамояд, ки мувофиқи он захираҳои меҳнатии дар саноат бо шуғл машғулбуда

нисбат ба захираҳои меҳнати дар бахши аграрӣ истифодашаванда ҳосилнокии зиёдтар дорад (ҷадвали 2.3). Муқоисаи ҳосилнокии омили меҳнат дар саноат ва хоҷагии қишлоқи вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки дар соҳаи саноат ҳосилнокии меҳнат нисбат ба хоҷагии қишлоқ 6-8 маротиба зиёдтар аст. Аз ин ҷо бармеояд, ки самаранокии истифодабарии омили меҳнат дар саноати иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғд нисбат ба хоҷагии қишлоқи ин минтақа баландтар ба ҳисоб меравад.

Бояд қайд намуд, ки тамоюли баландшавии ҳосилнокии омили меҳнат дар бахши саноати иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғд дар солҳои охир бо камшавии шумораи захираҳои меҳнати истифодашаванда алоқаманд низ ҳаст.

Нисбатан ҳосилнокии пасти омили меҳнат дар хоҷагии қишлоқи иқтисодиёти минтақа, пеш аз ҳама, бо ҳолати таъминоти ин соҳа бо техника, технология дар тӯли ислоҳоти иқтисодӣ маънидод карда мешавад, ки он дар сатҳи паст қарор дорад. Дар натиҷа ин ҳолат ба кафомонии техникий соҳаи кишоварзӣ оварда расонид. Мушоҳидаҳои мо нишон доданд, ки дар шароити муосир дар мамлакат ва минтақаҳои он ҳодисаҳои шакли содаи истеҳсолоти кишоварзӣ бе ягон таъминоти техникӣ ва технологӣ (истифодаи нуриҳои минералӣ ва органикӣ барои кишти зироатҳои кишоварзӣ нисбат ба солҳои 90-ум ба маротиб кам шудааст) ба назар мерасад.

Ҷадвали 2.3

**Тағйирёбии ҳосилнокии меҳнат дар саноат ва хоҷагии қишлоқи вилояти
Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон**

Нишондиҳандаҳо	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Истеҳсоли маҳсулот дар хоҷагии қишлоқ (млн. сомонӣ) бо нархҳои муқоисавии соли 2016.	4797,4	4925,8	5388,8	5705,6	5957,2	6153,1	6197
Шумораи захираҳои меҳнати дар хоҷагии қишлоқ машғулбуда (ҳазор нафар)	228,7	219,4	217,1	215,5	220,3	216,2	215,3
Ҳосилнокии меҳнат дар хоҷагии қишлоқ (сомонӣ)	20976,6	22451,1	24822,0	26476,1	27041,5	28460,0	28783,1
Истеҳсоли маҳсулот дар саноат (млн. сомонӣ) бо нархҳои муқоисавии соли 2016	2996,7	3273,7	3385,7	3585,6	4409,2	5182,6	6868,5
Шумораи захираҳои меҳнати дар саноат машғулбуда (ҳазор нафар)	34,2	35,4	37,7	38	37	35,7	34,6
Ҳосилнокии меҳнат дар саноат(сомонӣ)	87622,4	92477,3	89807,3	94357,4	119168,5	145170,9	198511,6

Аз чунин сарчашмаҳо ҳисоб карда шуд: Минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмӯи оморӣ. Душанбе 2017. С. –120. Омори солонаи вилояти Суғд. Хуҷанд, 2017. С.- 326-327.

Дигар ҷиҳати зарурии истифодаи омили меҳнат дар сатҳи иқтисодиёти минтақавӣ ин истифодаи оқилонаи он аз ҳисоби мавҷудият ва имконияти таъсис додани ҷойҳои корӣ ба ҳисоб меравад. Маълум аст, ки баъд аз оғози амалигардонии ислоҳоти бозорӣ дар мамлакат ба масъалаҳои нигоҳдорӣ ва таъсиси ҷойҳои нави корӣ аз тарафи ҳукумат ва олимон-иқтисодчиён диққати махсус зоҳир карда

мешавад. Лекин бо вучуди ин, ҳама кӯшиши сохторҳои соҳибкорӣ ва давлат дар мамлакат то ҳол барои стратегияи паст кардани сатҳи бекорӣ амалӣ карда нашудааст. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки иқтисодиёти миллӣ ва минтақаҳои он бо сифати пасти захираҳои меҳнатӣ ва истифодаи ғайриоқилонаи он тавсиф карда мешаванд. Ҳолатҳое ба назар мерасанд, ки ҳангоми таъсисдиҳии ҷойҳои нави корӣ муносибати хунукназарона мавҷуданд. Бинобар ҳамин, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он муаммои муҳоҷирати меҳнатии қисми зиёди аҳолии қобилияти меҳнатдошта ба назар мерасад. Аз рӯйи ҳисобҳои гуногун то 1 январи соли 2017 танҳо дар мамлакати Русия зиёда аз як миллион нафар муҳоҷирони меҳнатии тоҷик қарор доштанд. Нисбат ба шумораи умумии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳиссаи муҳоҷирони меҳнатӣ тақрибан 15%-ро ташкил мекунад. Аз рӯйи маълумоти Бонки ҷаҳонӣ берун аз мамлакат то 40% аҳолии синну соли аз 18 то 40-сола бо ҷустуҷӯи ҷойи корӣ қарор доранд³³.

Исботи ин рақамҳо оид ба истифодабарии омили меҳнат дар иқтисодиёти миллӣ ва минтақаҳои он, маълумот оид ба талабот ва пешниҳоди қувваи корӣ дар бозори меҳнати вилояти Суғд шаҳодат дода метавонад (ҷадвали 2.4).

³³Алиджанов Д.А. Взаимосвязь занятости трудовых ресурсов стимулирования импортозамещающего роста в Республике Таджикистан. // Экономический журнал. № 3 (39). Москва, 2015. С. – 25.

Ҷадвали 2.4

Талабот ва пешниҳоди қувваи корӣ дар бозори меҳнати вилояти Суғд

Нишондиҳандаҳо	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Истифоданабарии қувваи корӣ (ҳазор нафар)	601,3	631,8	664	674,8	730,7	709,3	722,5
Эҳтиёҷоти соҳаҳои иқтисодиёти минтақавӣ ба коргарон (нафар)	105,5	98,7	107,1	97,8	90,2	70,9	68,8
Сарбории аҳолии бо кор машғулнабуда ба як ҷойи кории пешкашшуда (нафар)	5,7	6,4	6,2	6,9	8,1	10	10,5

Сарчашма: Омори солонаи вилояти Суғд. Хуҷанд, 2017. С.- 118-119. Маълумоти хадамоти шуғли аҳолии вилояти Суғд.

Аз маълумоти ҷадвали 2.4 маълум мегардад, ки таносуби пешниҳод ва талаботи қувваи корӣ ниҳоят калон аст. Агар дар соли 2010 ба ҳар як ҷойи кории ҳолӣ 5,7 нафар хоҳишманд мавҷуд бошад, дар соли 2016 ин нишондод ба 10,5 нафар омада расидааст.

Агар маълумоти овардашуда ба воқеияти асли мувофиқат кунад, дар ин ҳолат фаъолияти хадамоти шуғли аҳолии вилояти Суғдро ҳамчун ғайрисамарабахш тавсиф кардан мумкин аст.

Таҳаввули иқтисодиёти ҷаҳонӣ бо чунин ҳолат бисёр рӯ ба рӯ шудааст ва илми иқтисодӣ ба ин ҳодисаҳо саривақт ҳиссиёти худро нишон додааст. Дар натиҷа, консепсияҳои бартараф намудани чунин ҳолатҳо коркард шуда буданд. Танҳо давраи солҳои 1929-1933-ро қайд кардан бамаврид аст, ки ҳамчун “Депрессияи бузург” номгузорӣ шудааст. Дар ин давра ҳаҷми истеҳсолот ба нисф баромад шуда, ҳар як коргари чорумини дар истеҳсолот машғулбуда бекор монд ва даромадҳои аслии аҳоли ба 60% паст шудаанд³⁴.

³⁴Рахимов Р.К. Проблемы развития переходной экономики Республики Таджикистан. Душанбе, 2012. С. – 387.

Роҳи бартараф намудани ҳолати бамиёномадаро олим-иқтисодчӣ Ҷ.М. Кейнс дар китоби худ “Назарияи умумии шуғл, фоиз ва пул” пешниҳод карда буд. Дар асоси тадқиқотҳои эмпирикӣ Ҷ.М. Кейнс асоснок намуд, ки иқтисодиёти бозорӣ мукамал нест ва низоми худтанзимшаванда низ намебошад. Бинобар ҳамин, шуғли ҳадди аксари имконпазирро дар мамлакат танҳо бо иштироки ғаёлонаи давлат ба иқтисодиёт таъмин кардан мумкин аст.

Вобаста ба шароити вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон суръати баланди афзоиши аҳоли ба афзоиши аҳолии қобили меҳнат оварда мерасонад ва характери тӯлонии пастравии трансформатсионӣ ба зиёдшавии бекорӣ оварда расонид. Бинобар ҳамин, ҳалли оқилона ва самараноки шуғли захираҳои меҳнатӣ тақомули сиёсати иқтисодиро дар ин соҳа талаб менамояд.

Ҳангоми амалисозии сиёсати иқтисодӣ дар соҳаи шуғли захираҳои меҳнатӣ, ба фикри мо, хуб мешуд, ки агар аз модели дар илми иқтисодӣ маъмули рушди иқтисодии А. Люис истифода барем. Модели иқтисодии мазкур бо дарназардошти бахшҳои саноатӣ ва аграрии иқтисодиёт сохта шуда, чунин заминаҳоро дар назар дорад: дараҷаи баланди ҳаракатнокии захираҳои меҳнатӣ; нақши асосии саноат дар тараққиёти иқтисодиёт. Аз рӯи гуфтаи худ А. Люис пешниҳоди захираҳои меҳнатӣ дар бахши аграрӣ бемаҳдуд буда, дар бахши саноатӣ бошад, он аз сармояи истехсолии мавҷудбуда, сатҳи технологӣ ва талабот ба маҳсулоти истехсолшуда вобастагӣ дорад. Бинобар ҳамин, дар чорчӯбаи ин модел азнавтақсимкунии қисми захираҳои меҳнатӣ аз бахши аграрӣ ва бахши саноатӣ пешбинӣ карда шуда, ба ақидаи худ А. Люис ин чорабинӣ суръати рушди иқтисодиро ҳавасманд мегардонад³⁵. Бояд қайд намуд, ки дар аввал модели А. Люис танҳо барои мамлакатҳои тараққикардаи тода пешбинӣ шуда

³⁵Ивашковский С. Н. Макроэкономика: Учебник. 2-е изд., испр., доп. — М.: Дело, 2002. — 472с.

буд, лекин тадқиқотҳои минбаъда нишон доданд, ки ин модел барои мамлакатҳои тараққиқарда низ мутобиқат мекунад.

Асосҳои концептуалии модели рушди иқтисодии А. Люис мувофиқати худро ба мақсадҳои индустриализатсияи иқтисодиёт нишон медиҳад. Истифодабарии модели мазкур дар шароити иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғд боз бо чунин далелҳо мустаҳкам карда мешавад: дар Паёми худ Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон чандинбора таъкид намуданд, ки барои амалисозии сиёсати иқтисодии мамлакат роҳи муваффақ ин роҳи тараққиёти индустриявӣ-аграрӣ ба ҳисоб меравад³⁶.

Дар шароити вилояти Суғд истифодабарии модели номбурдаи тараққиётро бо чунин ҳолатҳо асоснок кардан мумкин аст, ки то давраи гузариш ба иқтисодиёти бозорӣ мамлакати мо дар қорҷӯбаи тақсими меҳнати иттифоқӣ ҳамчун минтақаи индустриявӣ-аграрӣ тавсиф карда мешуд, ки принсипҳои он, афсӯс, ки дар ибтидои солҳои 90-уми асри гузашта аз байн рафтанд.

Дар асоси натиҷаи таҳлили гузаронидашуда оид ба истифодабарии захираҳои меҳнатӣ ҳамчун асоси тараққиёти иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ва дарёфт намудани сабаб ва оқибатҳои ғайрисамарабахш истифодабарии он ба воситаи хулосаҳои концептуалии аз модели рушди иқтисодии А. Люис бармеомада самтҳои асосии баланд намудани самаранокии истифодаи омили меҳнатро дар иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғд муайян намудан мумкин аст. Асоснок намудани назариявӣ ва амалии истифодабарии модели мазкур дар шароити истифодабарии ғайриоқилонаи омили меҳнат ва вобастагии муҳоҷирати иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғд бо он маънидод

³⁶Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе 22.12.2017

карда мешавад, ки ҳама шароити дар коркарди ин модел пешбинишуда ба шароитҳои минтақаи Тоҷикистон мутобиқат мекунад.

Чи хеле ки пештар қайд карда будем, дар соҳаи шӯғли захираҳои меҳнатӣ дар вилояти Суғд ҷараёни ғайрииндустрияшавӣ ва сатҳи баланди муҳоҷирати меҳнатӣ ба назар мерасад. Бо мақсади бартараф намудани сабабҳои ин ҳодисаҳо ва ҳавасмандгардони рушди иқтисодии воридотивазкунанда амалӣ намудани чораҳо оид ба баланд намудани сатҳи индустриявии шӯғли захираҳои меҳнатиро зарур мешуморем. Васеъшавии ҳаҷми истеҳсолоти саноатӣ метавонад ба пастшавии сатҳи муҳоҷирати меҳнатӣ ва ҳаракати қисми захираҳои меҳнатӣ аз хоҷагии қишлоқ ба соҳаи индустриявӣ мусоидат намояд. Чунин чорабинӣ аз он сабаб имконпазир мегардад, ки дар бахши саноатӣ имкониятҳои бисёри истифоданашуда зиёд мебошанд. Истифодабарии онҳо, дар ҳақиқат, метавонад захираҳои барзиёди меҳнатиро ба худ ҷалб намуда, дараҷаи вобастагии муҳоҷирати меҳнатиро паст намояд. Васеъшавии ҳаҷми истеҳсолоти саноатӣ метавонад ба афзоиши даромадҳои меҳнатӣ мусоидат намояд, ки дар навбати худ зиёдшавии маҷмӯи талаботи аҳолиро ҳавасманд гардонида метавонад.

Бо баробари ин, бояд қайд намуд, ки танҳо афзоиши шуморавии ҷойҳои корӣ барои таъмини рушди иқтисодии воридотивазкунанда кофӣ нест. Бинобар ҳамин, ҳангоми васеъшавии истифодабарии захираҳои меҳнатӣ дар саноати васеъшаванда бояд шароитҳо оид ба баланд намудани сифати захираҳои меҳнатӣ ва ҳосилнокии онҳо фароҳам оварда шаванд.

2.2. Замин ҳамчун омили истеҳсолот ва сатҳи истифодабарии он дар вилояти Суғд

Яке аз асосҳои мавҷудияти тамаддуни инсонӣ истеҳсолоти моддӣ ба ҳисоб меравад, ки бо худ ҷараёни баҳамтаъсиррасонии одамонро бо предмети меҳнат ба воситаи олоти гуногун дар назар дорад. Дар маҷмӯъ, ҳамаи ин унсурҳо (предмети меҳнат, олоти меҳнат ва худи инсон) қувваҳои истеҳсолкунандаи ҷамъиятро ташкил мекунанд. Дар тасвири муосир онҳоро ҳамчун захираҳо ва ё омилҳои истеҳсолот маънидод кардан мумкин аст.

Бешубҳа, нишондоди асосии пешравии ҷамъияти инсонӣ ба сифати сатҳ ва характери инкишофи қувваҳои истеҳсолкунанда баромад мекунанд, ки дар навбати худ, дараҷаи самаранокии истеҳсолотро муайян менамоянд. Аз қисми иқтисоди сиёсии назарияи иқтисодӣ маълум аст, ки қувваҳои истеҳсолкунанда ба табиат таъсир расонида, шакл ва хусусиятҳои захираҳои табииро дигаргун месозанд. Дар натиҷаи чунин таъсирот имконияти қувваҳои истеҳсолкунанда оид ба офаридани неъматҳои моддӣ барои қонеъгардонии эҳтиёҷоти одамон амалӣ карда мешаванд. Бинобар ҳамин, қувваҳои истеҳсолкунандаи ҷамъият муносибати одамонро ба табиат таъсис ва ифода мекунанд.

Дар воқеияти аслӣ арзиши қитъаҳои замин ҳамчун омили зарурии истеҳсолот дар шакли заминҳои кишоварзӣ бо нархҳои кадастрӣ баҳо дода мешаванд. Ҳангоми чунин нархгузорӣ шартҳои зарурӣ ҳисоби хусусиятҳои гуногуни замин, ба монанди ҷойгиршавӣ, маҳсулноки ва ғайраҳо ба инобат гирифта мешаванд.

Хусусияти фарқкунандаи замин ҳамчун омили истеҳсолот дар он зоҳир мегардад, ки онро бо дигар омилҳои истеҳсолот иваз кардан ғайриимкон аст. Мантиқан гуфтан мумкин аст, ки агар меҳнати инсон бо кори мошинҳо ва як намуди воситаҳои асосӣ ва гардон бо дигар

воситаҳо иваз карда шавад, дар ин ҷода замин захираи истеҳсолии ивазнашаванда аст (махсусан, дар соҳаи кишоварзӣ). Ҷамъият метавонад шумораи омили меҳнат ва шумораи сармояи истеҳсолиро танзим кунад, лекин барои васеъ намудани масоҳати заминҳои кишоварзӣ имкониятҳо ниҳоят маҳдуданд.

Мувофиқи концепсияҳои назарияи иқтисодӣ ҳама омилҳои истеҳсолот дар давраи муайяни вақт бо пешниҳоди доимӣ тавсиф карда мешаванд. Ин ҳолат нисбат ба омили муқаррарии истеҳсолот - замин боз ҳам муҳимтар мегардад. Д. Рикардо ва Т. Малтус аввалин шуда оид ба тағайири шуморавии захираҳои табиӣ ва истифодаи онҳо ақидаҳо баён намуда буданд. Аз тарафи онҳо “қонуни камшавандаи маҳсулнокии замин” пешниҳод шуда буд. Ин қонун дар он асос меёбад, ки мувофиқи он ба гардиши истеҳсолӣ дар аввал қитъаҳои беҳтарини замин ҷалб карда шуда, сипас, қитъаҳои миёна ва дар навбати охир қитъаҳои бад ҷалб карда мешаванд.

Барои тадқиқоти мо қонуни аҳолинишинии Т. Малтус низ аҳамияти хоса дорад, ки ин қонун бо прогрессияи арифметикӣ афзоиш ёфтани предметҳои истеъмоли ва прогрессияи геометрӣ афзоиш ёфтани аҳоли замина мегирад. Бо ибораи дигар, ҷамъияти инсонӣ оҳиста-оҳиста ба ҳолате дучор мешавад, ки дар он истеҳсоли предметҳои истеъмоли барои аҳолии зиёдшаванда кифоягӣ намекунад. Аз рӯйи баҳодиҳии мутахассисони FAO захираҳои ҷаҳонии намуди асосии захираҳои замин ҳудуди худро доранд. Масалан, ҳаҷми қитъаҳои замин барои истеҳсоли маҳсулоти хӯрокворӣ дар замин 3,2 млн. гектарро ташкил мекунад, ки аз нисф зиёди онҳо аллакай аз худ карда шуда, истифода шуда истодаанд.

Мувофиқи маълумоти омории расмӣ дар солҳои охир дар вилояти Суғд тамоюли камшавии заминҳои кишоварзӣ мушоҳида карда мешавад.

Агар соли 1991 дар вилояти Суғд 1058,5 ҳазор гектар заминҳои кишоварзӣ мавҷуд бошад, соли 2016 ин нишондиҳанда то 773,8 ҳазор гектар (ҷадвали 2.5) кам шудааст. Бо ифодаёбии нисбӣ камшавӣ тақрибан 26,9%-ро ташкил додааст.

Мувофиқан бо баробари камшавии заминҳои кишоварзӣ, чи тавре ки аз ҷадвали 2.5 маълум мегардад, камшавии масоҳати заминҳои мазраъ ва чарогоҳ ба назар расида, масоҳати заминҳои алафдаравӣ дар давраи таҳлилшаванда бетағйир боқӣ мондааст.

Ҷадвали 2.5

Масоҳати умумии заминҳои кишоварзӣ дар вилояти Суғд (ҳазор гектар)

Нишондиҳандаҳо	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Масоҳати умумии замин	2518,6	2518,6	2518,6	2518,5	2518,5	2518,5	2518,5
Ҳама заминҳои кишоварзӣ	868,7	819,2	770,5	769,1	773,2	773,8	773,8
Мазраъ	226,8	226,8	226,3	223,9	224,1	223,5	223,6
Ниҳолҳои бисёрсола	63,3	63,4	65,7	68,7	70,2	71,4	72,1
Алафдаравӣ	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9
Чарогоҳ	571,1	518,9	470,2	468,7	468,7	471,8	471,8
Замини боир	6,6	9,2	7,2	6,9	6,4	6,1	6,1

Сарчашма: Омори солони вилояти Суғд. Хуҷанд, 2017. С.- 330-331.

Ҳаҷми умумии масоҳати заминҳои мазраъ дар давраи таҳлилӣ ба 2% ва чарогоҳ ба 17,4% коҳиш ёфтааст. Бо баробари ин, васеъшавии масоҳати заминҳои ниҳолҳои бисёрсола ба 14% афзоиш ёфтааст.

Таҳлили гузаронидашуда нишон медиҳад, ки камшавии масоҳати заминҳои мазраъ, ки категорияи арзиштарини замин барои соҳаи кишоварзӣ ба ҳисоб меравад, нисбат ба дигар категорияҳои заминҳои кишоварзӣ назаррас мебошад. Чунин тамоюл аз он шаҳодат медиҳад, ки истифодабарандагони заминҳои мазраъ, алафдаравӣ ва чарогоҳҳо,

пеш аз ҳама, хоҷагиҳои хурди деҳқонӣ ба ҳисоб мераванд, ки барои коркарди пурраи заминҳои мазраъ ва алафдаравӣ имконият надоранд. Дар натиҷа ин гуна заминҳо ба заминҳои боир ва дигар категорияҳои пасти он гузаронида мешаванд. Аз рӯйи баҳодиҳии мутахассисон аз нисф зиёди минтақаи вилояти Суғд – 67,1% заминҳои камҳосил ва ё барои кишоварзӣ корношоям ба ҳисоб мераванд. Имкониятҳои инкишофи заминдорӣ дар ин ҷойҳо бо шароити ҳокӣ ва геоморфологӣ маҳдуд мебошанд³⁷.

Аз категорияҳои замини дар ҷадвали 2.5 овардашуда дар сетоаш суръати камшавии масоҳати замин ниҳоят ташвишовар мебошад. Махсусан, чунин ҳолат ба камшавии масоҳати замини мазраъ мансуб доништа мешавад. Дар давраи муосир нишондиҳандаи ҷаҳонии ҳаҷми заминҳои қорам дар ҳолати маҳсулнокии мавҷудияти онҳо ба ҳар сари аҳоли 0,4 гектарро ташкил мекунад. Ҳисобҳои мо нишон медиҳанд, ки аз рӯйи ин нишондиҳанда Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сатҳи ниҳоят паст қарор дорад. Агар дар соли 1991 масоҳати заминҳои қорам ба ҳар сари аҳоли тақрибан 0,15 гектарро ташкил дода бошад, дар соли 2016 ин нишондиҳанда 0,08 гектарро ба ҳар сари аҳоли ташкил намуд³⁸. Чунин ҳолати азхудкунӣ ва истифодабарии заминҳои қорам хатари мустақимро ба бехатарии озуқаворӣ ва иқтисодии мамлакат ва минтақаҳои он ифода мекунад.

Одатан, дар хоҷагии қишлоқ ҷараёни такрористеҳсол бо ҷараёни такрористеҳсоли заминҳои кишоварзӣ алоқамандӣ дорад. Бо баробари ин, самаранокии истеҳсолот дар ин соҳа бевосита аз шароитҳои табиӣ ва иқлимӣ вобастагӣ дорад. Дар фаъолияти самараноки бахши кишоварзӣ нақши муҳимро нишондодҳои сифатӣ ва хусусиятҳои замин иҷро мекунанд. Дар соҳаи растанипарварии хоҷагии қишлоқ яке аз

³⁷Мухаббатова Х.М. Проблемы природопользования в горных районах Таджикистана. – Душанбе: Дониш. 565С. С 32-38.

³⁸Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе 2017. С. 310

масъалаҳои асосӣ ин таъмини маҳсулоти кишоварзӣ бо нуриҳои минералӣ ва органикӣ ба ҳисоб меравад. Мақсади чунин таъминот на танҳо дар баланд намудани ҳосилнокии маҳсулоти кишоварзӣ, балки дар нигоҳдории маҳсулнокии заминҳои қорам, ҳифзи онҳо аз эрозия ва дигар ҳодисаҳои табиат мебошад. Айнан дар чунин муносибатҳо таркиби таъсири инсон ба заминҳои кишоварзӣ ифода меёбад, ки ба сифати предмети меҳнат баромад мекунад. Инчунин метавон хулоса кард, ки тарзҳои дар боло қайдшудаи таъсири инсон ба замин бо мақсади таъсир ба маҳсулоти замин (растаниҳои гуногун) амалӣ карда мешаванд. Дар чунин ҳолат замин метавонад ҳамчун воситаи меҳнат баромад кунад, зеро ба воситаи замин инсон ба растаниҳо таъсир мерасонад. Таъсисёбии масоҳатҳои замин барои истифодабарии кишоварзӣ дар натиҷаи қараёни муқаррарӣ дар тӯли асрҳои зиёд ба вуҷуд омадааст. Дар натиҷаи таҳаввули муносибати инсон ба замин таъсири инсон ба хусусиятҳои замин бо мақсади беҳтар намудани сифати он амалӣ карда мешуд.

Сифати замин ҳамчун омили истеҳсолот ва маҳсулнокии он бо хусусият ва ҳосияти масоҳатҳои алоҳидаи он муайян карда мешавад. Маҳсулнокии замин аз релефи минтақа ва як қатор дигар сабабҳо вобастагӣ дорад. Ба ҳосилхезии замин, инчунин бисёрҷабҳагӣ ва зарурати замин ҳамчун омили истеҳсолот ва истифодаи он дар истеҳсолоти кишоварзӣ ишора мекунад.

Бо баробари истифодаи омили замин дар истеҳсолоти кишоварзӣ ҳолате ба ҳисоб меравад, ки мувофиқи он замин ҳамчун сарчашмаи асосии захираҳои табиӣ баромад мекунад. Бо ибораи дигар, предметҳои истеҳсолот, пеш аз ҳама, пайдоиши табиӣ доранд (алоқамандии синтетикӣ низ пайдоиши табиӣ доранд).

Самаранокии истифодабарии замин ҳамчун омили истеҳсолот дар бисёр ҳолат аз дараҷаи азхудкунии захираҳои табиӣ вобастагӣ

дорад. Дараҷаи азхудкунӣ дар чунин маврид бо ченакҳо ва сифати истихроҷи бойигариҳо аз қаъри замин ва тайёр намудани онҳо барои истифодаи истеҳсолот муайян карда мешаванд. Аз рӯйи маълумоти оморӣ расмӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои охир ҳаҷми корҳои кашшофӣ геологӣ тамоюли пастравиро дорад. Масалан, танҳо дар соли 2000 –ум дар мамлакат корҳои кашшофӣ геологӣ гузаронида шуда буданд (ҷадвали 2.6). Дар солҳои минбаъда чунин корҳо дар мамлакат, умуман, гузаронида нашудаанд.

Ҷадвали 2.6

Ҳаҷми корҳои кашшофӣ геологӣ аз рӯйи намудҳо

Нишондиҳандаҳо	1995	2000	2005	2010	2015
Пармакунии чуқури кашшофӣ (метр)		1241			
Пармакунии механикӣ чоҳ (метр)	17330	5141	7349	5777	4294
Пармакунии зарбавӣ-механикӣ (метр)	4297	2565	1352	1531	1616

Сарчашма: Тоҷикистон: 25-соли Истиқлолияти давлатӣ. Маҷмӯи оморӣ. Душанбе 2016. С. – 303.

Бо баробари ин, аз рӯйи пармакунии механикӣ ва пармакунии зарбавӣ-механикӣ низ тамоюли пастравӣ мушоҳида карда мешавад.

Ҳама олимони мамлакат қайд мекунанд, ки Тоҷикистон ва минтақаҳои он бо бисёр намуд ва захираҳои ғоиданоки зеризаминӣ бой аст, ки онҳоро метавон ба соҳаи алоҳидаи иқтисодиёт шомил намуд.

Захираҳои комплекси сӯзишворӣ-энергетикӣ бо саноати ангишт, конҳои нафт ва гази табиӣ пешниҳод карда мешавад. Дар сохтори захираҳои сӯзишворӣю энергетикӣ захираҳои минералӣ дар мамлакат мавқеи асосӣ ба захираҳои ангишт мутобиқат мекунад. Комплекси металлургии мамлакат ва минтақаҳои он бо захираҳои металлҳои сиёҳ, ранга ва фулузот пешкаш шудааст.

Дар вилояти Суғд комплекси агрохимииёвӣ бо конҳои калони фосфорит, намаки ошӣ, ашёи борнофулузӣ, оҳаксангҳо ва доломитҳо тавсиф карда мешаванд.

Дар минтақа конҳои ашёи шиша ва керамика (қуми квартсӣ, волластонит, гилҳои кулолӣ), асбест, талк, барит, флюрит, бентонит, мавҷуданд, ки ба захираҳои минералии комплекси индустриявӣ дохил мешаванд.

Вилояти Суғд ҳамчун минтақаи нисбатан кӯҳӣ бо намуди гуногуни ашёи минералии сохтмонӣ бой аст. Конҳои захираи сохтмони минералӣ, инчунин дар дигар минтақаҳои мамлакат кашф шудаанд. Ин конҳои кашфшуда бо ашёи сементӣ, сангҳои ороишӣ, ашёи хиштӣ, маҳлули регӣ, оҳаксанг, гипс, гилҳои гуногун, қуми сохтмонӣ, рангҳои минералӣ, ашё барои истеҳсоли керамзит ва маводи гармикунонӣ тавсиф карда мешаванд.

Мувофиқи маълумоти омӯрӣ ба ғайр аз ангишт истеҳсолоти дигар маҳсулоти саноати истихроҷ дар минтақаи вилояти Суғд тамоюли пастравиро доранд (ҷадвали 2.7).

Ҷадвали 2.7

Истеҳсоли маҳсулоти асосии саноати истихроҷ дар вилояти Суғд

Нишондиҳандаҳо	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Ангишт (ҳазор тонн)	53,5	68,5	72,8	81	119,8	211,1	351,8	677,6	804,1	1170
Нафт (бо назардошти конденсати газ) (ҳазор тонн)	15,8	15,3	15,2	14,9	14,3	13,0	12,3	10,8	11,5	11,7
Газ млн. м³	5,0	2,7	3,8	6,3	4,6	3,4	2,5	1,5	1,5	1,5

Сарчашма: Минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмӯи омӯрӣ. Душанбе 2017. С. 125-126.

Тамоюли мушоҳидашавандаи сатҳи пасти аз худ намудани захираҳо имконият медиҳад қайд намоем, ки муаммои истифодабарии мақсадноки замин ва шиддатнокии истифодабарии захираҳои табиӣ таҷдиди ҷараёнҳои технологиро дар назар дорад.

Дигар таркиби зарурии сохтори замин ҳамчун омили истехсолот дар шароити иқтисодиёти минтақавӣ ва милли метавонад захираҳои оби минтақаҳои мамлакат баромад кунад. Аз рӯи захираҳои гидроэнергетикӣ, минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар байни мамлакатҳои ИДМ мавқеи дуюмро баъд аз Россия ишғол мекунад. Обанборҳои асосии мамлакат пиряхҳо мебошанд. Аз ҳама низоми пиряхи калонтарин Помир буда, масоҳати он дар ҳудуди ИДМ ба 8041 км² баробар аст. Миқдори пиряхҳои дар Помир бақайдгирифташуда 1085 ададро ташкил мекунанд³⁹.

Дар миқёси мамлакат ба ҳисоби миёна ҳамасола зиёда аз 72м³ обҳои дарё мегузарад, ки 12 ҳазор м³ ба ҳар як сари аҳолии мамлакат рост меояд. Дар ҷумҳурӣ 947 дарёҳо вуҷуд дорад, ки зиёда аз 10 км дарозӣ дошта, дарозии умумии дарёҳо 28500км-ро ташкил мекунанд.

Ҷалб намудани захираҳои оби дар минтақаҳои мамлакат мавҷудбуда ба фаъолияти истехсолӣ метавонад на танҳо беҳатарии энергетикӣ, балки маҳсулнокии заминҳои кишоварзиро баланд кунад. Оид ба ин хусусиятҳо дар баромадҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон хеле зиёд қайд карда шудааст.

Таркиби зарурии истифодаи замин ҳамчун омили истехсолот ин истифодабарии захираҳои табиӣ (моддӣ) ба ҳисоб меравад. Агар аз он бароем, ки сарчашмаи ашё барои истехсолот замин баромад кунад, аз ин ҷо бармеояд, ки самаранокии истифодаи онҳоро метавон ба воситаи ҳисоб намудани масоҳатҳои маҳсулот муайян намуд.

³⁹Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе 2017. С. 8

Барои аниқ намудани масолахунҷоиши маҳсулот дар сатҳи иқтисодиёти миллӣ ва минтақавӣ ба ақидаи мутахассисони Институти иқтисодиёт ва демографияи Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон нишондиҳандаи истеъمولоти фосилавино истифода бурдан мумкин аст⁴⁰.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ҳиссаи истеъمولоти фосилавӣ нисбат ба МММ дар соли 2016 83% -ро ташкил мекунад. Ин ҳолати масолахунҷоиши МММ аз он шаҳодат медиҳад, ки бояд сиёсати истифодабарии оқилонаи захираҳои моддӣ (табӣ-ашӣ) барои афзоиши МММ амалӣ намуд. Қобили тазаккур аст, ки паст намудани масолахунҷоиши хароҷот барои як воҳиди маҳсулот паст намудани ҳаҷми истеъمولоти фосилавино дар назар дорад, ки дар натиҷа ба рушди ҳаҷми МММ оварда мерасонад.

Дар асоси таҳлили ҳосияти шуморагии замин ҳамчун омили истеҳсолот метавон чунин ҳулоса намуд, ки барои иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғд норасоии омилҳои истеҳсолот муаммо набуда, балки истифодаи ғайрисамарабахш ва ғайроқилонаи он мушкилии ҷиддӣ мебошад. Ба воситаи истифодабарии захираҳои замин ва табӣ мумкин аст, ки сарҳади имкониятҳои истеҳсолии кишварро васеъ намуд.

2.3. Истифодабарии оқилонаи сармоя дар соҳаҳои иқтисодиёти вилояти Суғд

Дар илми иқтисодӣ сармоя яке аз категорияҳои бисёрҷабҳа ва мураккаби иқтисодиро ифода мекунад. Азбаски дар кори илмии мазкур сармоя ҳамчун омили истеҳсолот мушоҳида карда мешавад,

⁴⁰Рахимов Р.К., Довгялло Я.П., Шарипов Б.М., Юсуфбеков Ю.Р. Макроэкономические пропорции и механизмы экономического роста в Республике Таджикистан (проблемы и основные направления совершенствования). Под общей ред. Саидмуродова Л.Х. Душанбе 2016. С.- 365-367.

бинобар ҳамин, дигар ҷабҳаҳои ин категорияи иқтисодӣ аз мадди диққати мо берун монданаш мумкин аст.

Мувофиқи ақидаҳои мавҷудбуда сармоя бо худ омили махсуси истеҳсолотро ифода мекунад, ки неъматҳои истеҳсолиро фаро гирифта, ба сифати омилҳои истеҳсолот истифода мешаванд. Ба сармоя мошинҳо, таҷҳизот, фишангҳо, биноҳо ва иншоот, нақлиёт, таҷҳизоти гузаронанда, ашё, масолах, сӯзишворӣ, энергия ва ғайраҳо дохил мешаванд. Бо ибораи дигар, ба таркиби сармоя ҳамчун омили истеҳсолот ҳама унсурҳо дохиланд, ки ба воситаҳои истеҳсолот мансубанд ва аз тарафи одамон барои истеҳсоли дигар мол ва хизматҳо истифода мешаванд.

Аз назарияи иқтисодӣ маълум аст, ки воситаҳои истеҳсолот ва махсусан, воситаҳои меҳнат унсuri ҳалкунандаи қувваҳои истеҳсолкунандаи ҷамъият ба ҳисоб рафта, барои тараққиёти иқтисодии мамлакат аҳамияти зарурӣ доранд. Аз давраҳои иқтисодии сиёсии классикӣ ва марҳилаи инкишофи назарияи марксистӣ муайян шуда буд, ки “марҳилаҳои иқтисодӣ бо он фарқ мекунанд, ки чӣ истеҳсол карда мешавад ва чӣ тавр бо кадом воситаҳои истеҳсолот ба вуҷуд оварда мешаванд. Воситаҳои меҳнат на танҳо ченаки инкишофи қувваи корӣ, инчунин нишондиҳандаи чунон муносибатҳои ҷамъиятӣ ба ҳисоб мераванд, ки ҳангоми он меҳнат амалӣ карда мешавад⁴¹.

Аз ин ҷо бармеояд, ки сармоя ҳамчун омили истеҳсолот ба воситаҳои меҳнат ва предмети меҳнат ва ё бо ибораи дигар, сармояи асосӣ ва гардон ҷудо мешавад ва аз рӯи терминологияи омори муосир ба фондҳои асосӣ ва гардон ҷудо карда мешавад.

Маълум аст, ки дар ҷараёни тараққиёти иқтисодӣ функсияи сармоя ба таври экстенсивӣ ва интенсивӣ ба миён меояд. Ба муттасилии ин ҷараён нигоҳ накарда, дар шароити иқтисодиёти

⁴¹Рахимов Р.К. Проблемы развития переходной экономики Республики Таджикистан. Душанбе 2012. С. – 537.

гузариш ва пастравии трансформатсионии истеҳсолоти баназаррасанда масъалаҳои илмӣ ва амалии баланд намудани самаранокии сармояи гардон ва дар ҷараёни истеҳсолот истифодашаванда аз назари иқтисодчиён ва фаъолиятбарандагон дур мондааст.

Хусусиятҳои иқтисодии гузариш, ки пеш аз ҳама, бо пастравии трансформатсионӣ ва амалисозии хусусигардонии нодурусти моликияти давлатӣ алоқаманд аст, ба он оварда расонид, ки аксарияти корхонаҳои бахши аслий фаъолияти худро қатъ намуданд ва ё пурра аз байн рафтанд.

Оид ба чунин ҳолати иқтисодии гузариш аз рӯйи баҳодиҳии мутахассисон хулоса кардан мумкин аст, ки мувофиқи он якуми январи соли 2002 вазни қиёсии корхонаҳо ва ташкилотҳои бекорхобида аз миқдори умумии корхонаҳои бахши аслии иқтисодиёт 6,7% -ро дар бар гирифта, корхонаҳои азбайнрафта 5,6% -ро ташкил додаанд. Чунин нишондиҳандаҳои соли 2016 мувофиқан 11,5% ва 3,6% -ро ташкил намудаанд⁴².

⁴² Тоҷикистон: 25 соли истиқлолияти давлатӣ. Маҷмӯи оморӣ. Душанбе, 2016. С. 228-232. Омори солони Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе 2017. С. 226-230

Ҷадвали 2.8

**Истифодабарии иқтидори корхонаҳои саноатӣ оид ба истеҳсоли намудҳои
алоҳидаи маҳсулот (%)**

Намуди маҳсулот	1991	1995	2000	2005	2010	2016
Нуриҳои минералӣ	100	13,6	26,7	93,6	-	-
Семент	96,0	7,0	20,1	44,0	24,8	18,0
Масолеҳи оҳану бетонӣ	48,4	3,3	2,4	3,9	6,2	29,9
Масолеҳи деворӣ	48,2	20,5	11,3	46,8	35,7	57,3
Нахи пахта	61,8	43,8	38,5	36,2	20,6	14,2
Матоҳои шохигии тайёр	93,9	11,5	34,5	12,5	94,7	3,7
Қолин ва маҳсулоти қолинӣ	55,3	6,3	3,2	22,2	29,3	54,5
Яхдонҳо	81,0	0,03	1,9	-	-	-
Гӯшт	51,2	17,4	1,0	1,4	6,5	0,8
Равғани чорво	50,9	8,9	0,3	0,7	9,5	30,7
Маҳсулоти шири ба ҳисоби шир	63,0	9,4	2,6	8,1	69,8	64,8

Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе 2017, С. – 292.

Таҳлили васеъ нишон медиҳад, ки сатҳи истифодабарии иқтидори истеҳсолӣ дар тӯли давраи гузариш аз соли 1991 то соли 2016 истифодаи иқтидорҳои истеҳсолӣ то сатҳи критикӣ паст шудааст. Мувофиқи маълумоти расмӣ омӯри истифодабарии иқтидори истеҳсолӣ аз соли 1991 то соли 2000 тамоюли пастравиро дошта, баъд аз барқарор намудани сулҳу субот дар мамлакат баландшавии сатҳи истифодабарии иқтидори истеҳсолӣ ба назар мерасад. Лекин новобаста ба ин сатҳи он то ҳол дар сатҳи паст қарор дорад (ҷадвали 2.8).

Таъсисёбии муносибатҳои бозорӣ дар вилояти Суғд таъсири худро ба фаъолияти корхонаҳои саноатӣ расонид. Дар натиҷа

аксарияти корхонаҳо аз ҳисоби имконияти фаъолият надоштан дар шароити ислоҳоти бозорӣ ва рақобати истеҳсолкунандагони хориҷӣ маҷбур шуданд макони истеҳсолотро тарк намоянд. Ҳамаи ин дар натиҷа ба он оварда расонид, ки сармояи асосӣ ҳам аз нуқтаи назари ҷисмонӣ ва ҳам маънавӣ куҳна шуданд. Аз рӯйи баҳодиҳии академик Н.Қ. Қаюмов ва профессор Ҳ.У. Умаров “зиёда аз 90% сармояи асосии Тоҷикистон ҳам аз ҷиҳати ҷисмонӣ ва маънавӣ хӯрда шуда, барои ивазшавӣ ниёз доранд”⁴³.

Таҳлилҳо ва ҳисобҳои дигар тадқиқотчиён нишон медиҳад, ки хӯрдашавии фондҳои асосии корхонаҳои саноатӣ ниҳоят коҳиш ёфта, дар саноат умуман, 37%, дар саноати сабук 68%, саноати хӯрокворӣ 43%, соҳаҳои кимиёвӣ ва нафтӣ 61%, дар соҳаи мошинасозӣ ва коркарди металл 61%, дар энергетикаи барқӣ 64%, дар саноати масолеҳи сохтмонӣ 39%, дар соҳаи металлургияи ранга 36% ва дигар соҳаҳои саноат 73% - ро ташкил карда, бо баробари ин коэффитсиенти азнавкунӣ ниҳоят паст мебошад⁴⁴.

Бинобар ҳамин, барои батанзимдарории ҳолати бамиёномада бо баробари баланд намудани сатҳи истифодабарии сармояи асосӣ дар корхонаҳои истеҳсолии мавҷудбуда таҷдиди техникаи сармояи асосӣ низ чорабиниҳои асосӣ ба ҳисоб меравад. Дар ин самт агар як қатор пешравиҳо ба назар расида бошанд ҳам, онҳо асосан, дар афзоиши нишондиҳандаи инвеститсияҳо ба сармояи асосӣ ифода ёфта, сохтори технологияи онҳо чунин афзоишро нишон намедиҳад. Бояд қайд намуд, ки чунин афзоиш аз ҳисоби инвеститсияҳо ба техникаи истеҳсолӣ ба назар нарасида, асосан, аз ҳисоби корҳои сохтмонӣ ба назар мерасанд (ҷадвали 2.9).

⁴³ Қаюмов Н.Қ., Умаров Ҳ.У. Глобализация экономики и внешнеэкономические связи Таджикистана//Экономика Таджикистана: стратегия развития № 3, Душанбе, 2005. С. 79-80.

⁴⁴ Алиджанов Д.А. Модернизация национальной экономики Республики Таджикистан как условие реализации программы импортозамещения//Экономический журнал № 4 (43) 2015. М.: С. 25-35.

Ҷадвали 2.9

Сохтори технологии инвестицияҳо ба капитали асосӣ дар вилояти

Суғд (в%)

Нишондиҳандаҳо	1991	1995	2000	2005	2010	2016
Инвестицияҳо ба капитали асосӣ	100	100	100	100	100	100
Корҳои сохтмонӣ	62	68	64	75	88	85,4
Таҷҳизот, олот ва инвентар	21	23	20	14	7	8,1
Дигар корҳои сармоявӣ ва хароҷот	17	19	16	11	5	6,5

Сарчашма: Сохтмон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмӯи оморӣ. Душанбе 2017., С. 27

Аз маълумоти ҷадвали 2.9 мушоҳида карда мешавад, ки ҳиссаи инвестицияҳо барои сохтмон дар соли 2016 нисбат ба соли 1991 то 85,4% зиёд шуда, ҳамзамон ҳиссаи инвестицияҳо барои таҷҳизоти истеҳсолӣ аз 21% то 8,1% кам шудааст. Бояд таъakkур дод, ки афзоиши инвестицияҳо ба сармояи асосӣ мувофиқи омили расмӣ, пеш аз ҳама, аз ҳисоби сохтмони хонаҳои истиқоматӣ ва иншоотҳои фарҳангӣ ба назар мерасад. Оид ба ин гуфтаҳо аз рӯйи сохтори фондҳои асосӣ мувофиқи объектҳои таъиноти истеҳсолӣ ва ғайриистеҳсолидошта баҳо додан мумкин аст (ҷадвали 2.10).

Ҷадвали 2.10

**Сохтори фондҳои асосӣ аз рӯйи объектҳои таъиноти истеҳсоли ва
ғайриистеҳсолдошта (бо ифодаи %)**

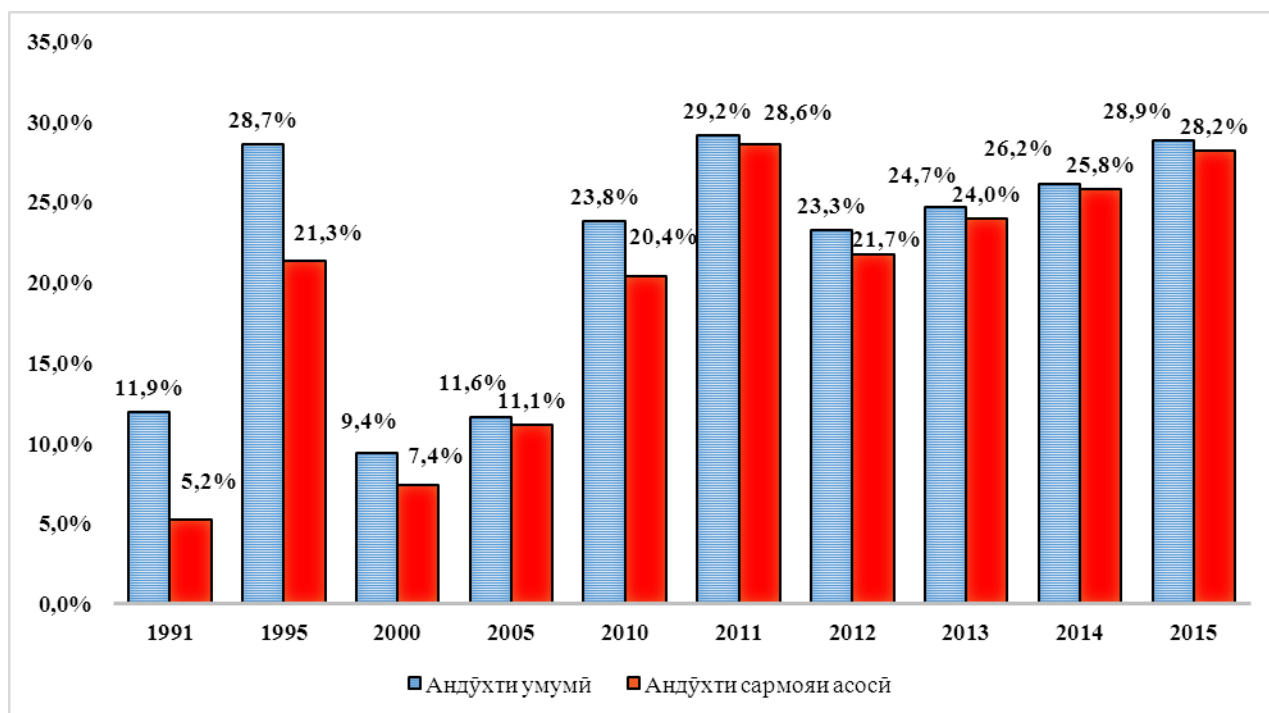
Нишондиҳандаҳо	1991	1995	2000	2005	2010	2016
Фондҳои асосии таъиноти истеҳсолдошта	60	61	71	38	31	32
Фондҳои асосии таъиноти ғайриистеҳсолдошта	40	39	29	62	69	68

Сарчашма: Строительство в Республике Таджикистан. Статистический сборник. Душанбе 2017., С. 38

Аз маълумоти ҷадвали 2.10 маълум мегардад, ки агар дар соли 1991 60% фондҳои асосӣ таъиноти истеҳсолидошта бошанд, ин нишондиҳанда дар соли 2016 ба 32% баробар шудааст. Ин маълумот хулосаи дар боло қайдшударо оид ба амалигардонии инвеститсияҳо ба сармояи асосӣ барои сохтмони хонаҳои истиқоматиро бори дигар тасдиқ мекунад. Бо баробари ин, инвеститсияҳо барои ҷорӣ намудани фондҳои асосии истеҳсоли нав дар сохтори инвеститсияҳои умумӣ ба сармояи асосӣ тамоюли камшавиро дорад.

Умуман, тағйирёбӣ ва сохтори сармояи асосиро дар иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғд метавон ба ду марҳила ҷудо намуд. Марҳилаи якум ин давраи пойдоршавии иқтисодиёти мутамаркази нақшавӣ ва индустриализатсияи хоҷагии халқи Тоҷикистон, ки дар он давра суръати баланди афзоиши сармояи асосӣ, пеш аз ҳама, дар саноат ба назар мерасид. Марҳилаи дуюм бо гузариш аз иқтисодиёти мутамаркази нақшавӣ ба муносибатҳои бозорӣ алоқаманд аст, ки дар ин давра дар натиҷаи ғайрииндустрияшавии иқтисодиёт ва оқибатҳои манфии хусусигардонии моликияти давлатӣ суръати пастшавии рушди сармояи асосӣ ба назар мерасад.

Андӯхти умумӣ ҳамчун яке аз унсурҳои маҳсулоти умумии дохилӣ дар давраи амалисозии ислоҳоти бозорӣ бо баробари тамоюли мусбати тағйирёбӣ доштаниш оид ба пастшавии ҳаҷми сармояи асосӣ ва бузургии зиёди хӯрдашавии ҷисмонӣ ва маънавӣ шаҳодат медиҳад (расми 2.4).

Расми. 2.4. Тағйирёбии вазни қиёсии андӯхти умумӣ ва андӯхти сармояи асосӣ дар сохтори МММ вилояти Суғд. Сарчашма: Омори солонаи вилояти Суғд. Хуҷанд, 2017. С.- 330-331.

Маълумоти дар расми 2.4 ифодаёфта дар назари аввал нишон медиҳад, ки аз оғози соли 2000 ҳиссаи андӯхти умумӣ ҳамчун унсури таркибии МММ тамоюли баландшавиро дорад. Лекин чунин хулоса оид ба афзоиши ин унсур танҳо ба назар менамояд. Қобили қайд аст, ки андӯхти умумӣ ҳамчун унсури МММ дар сохтори худ истеъмоли сармояи асосиро (амортизатсияро) низ дар бар мегирад. Айнан барои он ки дар сохтори андӯхти умумӣ ҳиссаи зиёдро нишондиҳандаи истеъмоли сармояи асосӣ ташкил карданиш чунин тағйирёбӣ ба назар мерасад.

Ҷадвали 2.11

**Тағйирёбии андӯхти умумӣ, истеъмоли сармояи асосӣ ва
инвеститсияҳои соф дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (млн. сомонӣ)**

Солҳо	Андӯхти умумӣ	Истеъмоли сармояи асосӣ	Инвеститсияҳои соф
2000	168,2	192,2	-24
2001	249,2	315,6	-66,4
2002	316,7	524,9	-208,2
2003	475,6	581,3	-105,7
2004	752,6	1104,7	-352,1
2005	839,4	1578,6	-739,2
2006	1490,5	1207,8	282,7
2007	3154,1	1117,1	2037
2008	4693,9	1675	3018,9
2009	5125,1	1573,5	3551,6
2010	5891,6	4590,8	1300,8
2011	8783,6	6136,9	2646,7
2012	8414,2	6549,3	1864,9
2013	10024,7	8828,9	1195,8
2014	11930,5	6583,8	5346,7
2015	13973,9	5880,3	8123,6

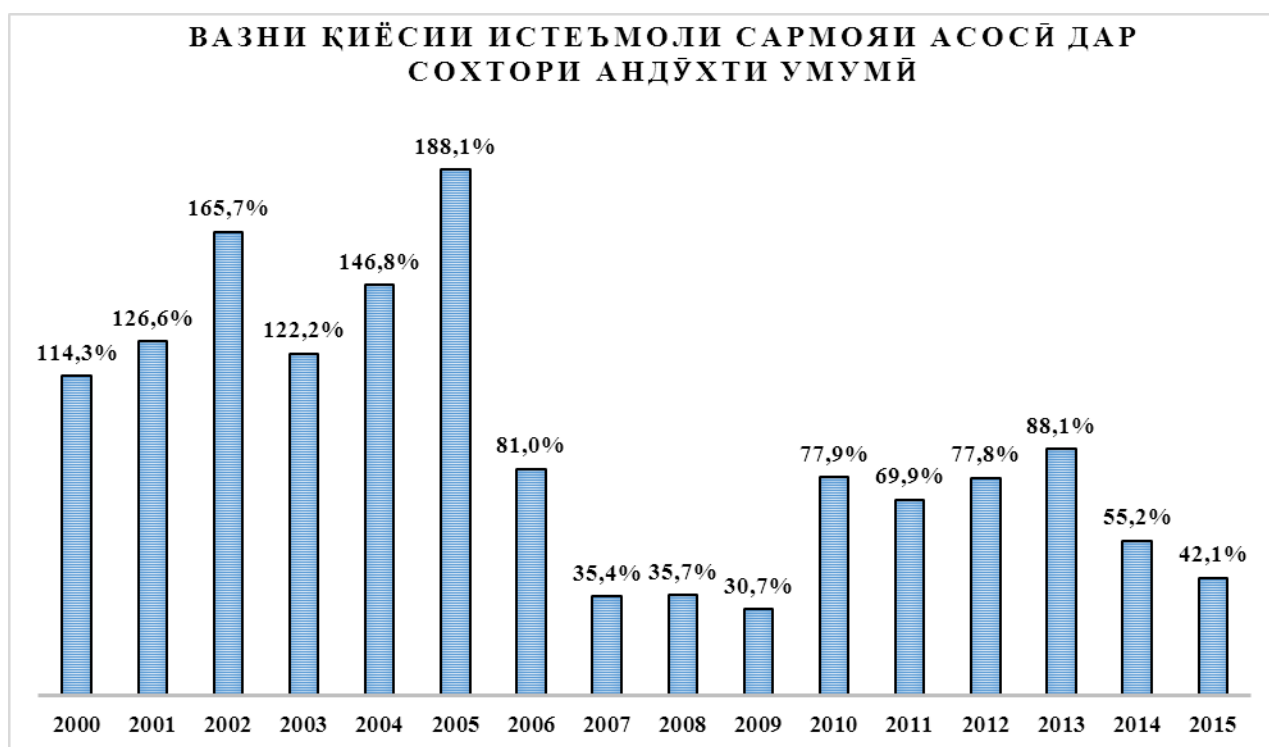
Сарчашма: Нишондиҳандаҳои асосии низоми ҳисобҳои миллий 2000-2007. Душанбе 2008, С. – 19, 22; Ҳисобгирии миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе 2016. С. - 18,19.

Дар ҷадвали 2.11 мо маълумотро оид ба ҳаҷми андӯхти умумӣ, истеъмоли сармояи асосӣ ва инвеститсияҳои соф овардем. Чи хеле ки маълумоти ин ҷадвал нишон медиҳад, аз давраи солҳои 2000 то 2005 ҳаҷми инвеститсияҳои соф бузургии манфӣ дошта, дар давраҳои дигар бошад, ин нишондиҳанда мавқеи худро нисбатан беҳтар намудааст. Зиёдшавии истеъмоли сармояи асосӣ аз суммаи андӯхти умумӣ ва

бузургии манфии инвестицияҳои соф дар давраҳои солҳои 2000-2005 сабаб шуданд, ки ин марҳила дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он аз тарафи академик Р.К. Раҳимов “рушди иқтисодии беинвестиция” ном бурда шавад. Дар марҳилаҳои минбаъда, чунонки аз маълумоти ҷадвали 2.11 маълум мегардад, дар мамлакат ҳаҷми мусбати инвестицияҳои соф, ки ҳамчун сарчашмаи рушди иқтисодӣ баромад мекунанд, ба назар мерасад.

Мувофиқи низоми ҳисобгирии миллии андӯшти умумии сармояи асосӣ аз гардиш баровардани сармояи асосиро низ дар бар мегирад. Бинобар ҳамин, муқоиса намудани суръати рушди андӯшти умумии сармояи асосӣ ва истеъмоли сармояи асосиро муқоиса намудан дуруст аст.

Бояд қайд намуд, ки ба ҳаҷми мусбии инвестицияҳои соф баъд аз соли 2005 нигоҳ накарда, вазни қиёсии он дар ҳаҷми андӯшти умумӣ то ҳол дар сатҳи паст қарор дорад. Бо баробари ин, дар сохтори андӯшти умумӣ ҳиссаи истеъмоли сармояи асосӣ то ҳол дар сатҳи баланд меистад (расми 2.5).

Расми 2.5. Вазни қиёсии истеъмоли сармояи асосӣ дар сохтори андӯшти умумӣ.

Вазни қиёсии истеъмоли сармояи асосӣ дар сохтори андӯхти умумӣ чунин ҳодисаро ифода мекунад, ки дар он ҳангом ҳаҷми инвеститсияҳои соф қисми сармояи истеҳсолии беруншударо пурра карда наметавонад. Бо баробари ин вазни қиёсии баланди нишондиҳандаи таҳлилшаванда ба ғайр аз солҳои 2007, 2008 ва 2009 ҳолати хӯрдашавии аз ҳад зиёди қисмонӣ ва маънавии фондҳои асосии истеҳсолотро инъикос мекунад.

Ҳисобҳои гузаронидашуда нишон медиҳанд, ки дар иқтисодиёти Тоҷикистон ва минтақаҳои он суръати истеъмоли сармояи асосӣ то соли 2005 аз афзоиши андӯхти умумӣ зиёдтар буда, баъд аз соли 2005 тамоюли баръакси тағйирёбии истеъмоли сармояи асосӣ ба назар мерасад. Яъне суръати афзоиши андӯхти умумӣ аз суръати афзоиши истеъмоли сармояи асосӣ баландтар аст.

Вазни қиёсии зиёди истеъмоли сармояи асосӣ дар сохтори андӯхти умумӣ таъсири худро ба сармояғунҷоиши МММ (сармояғунҷоиши маҳсулот) расонид.

Тағйирёбии ҳаҷми сармояи асосӣ ва тағйирёбии сармояғунҷоиши МММ дар вилояти Суғд дар солҳои охир дар ҷадвали 2.12 оварда шудааст.

Ҷадвали 2.12

Тағйирёбии сармояғунҷоиши МММ дар вилояти Суғд

Солҳо	Суръати рушди сармояи асосӣ	Суръати рушди МММ	Тағйирёбии сармояғунҷоиши МММ
2000	100	100	100
2005	34,3	158,6	21,4
2010	107,0	218,5	50,0
2016	176,5	306,4	68,3

Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе 2017.. С. – 228-232. Минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе 2017.

Аз рӯйи маълумоти ҷадвали 2.12 мушоҳида кардан мумкин аст, ки сармояғунҷоиши МММ дар вилояти Суғд дар самтҳои гуногун тағйир ёфтааст. Дар соли 2005 нисбат ба соли 2000 сармояғунҷоиши МММ паст шуда буд, ки ба суръати баландтари рушди иқтисодӣ мусоидат мекард. Дар соли 2010 нишондиҳандаи таҳлилшаванда афзоиш ёфт, ки ба пастшавии суръати рушди иқтисодӣ мусоидат намуд. Айнан чунин ҳолат дар соли 2016 ба назар мерасад, ки дар ин марҳила сармояғунҷоиши маҳсулот афзоиш ёфтааст.

Ҳамин тавр, қайд кардан мумкин аст, ки вазни қиёсии баланди истеъмоли сармояи асосӣ дар сохтори андӯшти умумӣ бо хӯрдашавии ҷисмонӣ ва маънавии фондҳои асосии истеҳсолӣ алоқаманд аст.

Қобили зикр аст, ки ҳиссаҷудокуниҳои амортизатсионии субъектони хоҷагидорӣ ҳамчун яке аз сарчашмаҳои калидии азнавсозии сармояи асосӣ баромад мекунад, зеро онҳо 42,1% (соли 2016) ҳама андӯхтро дар иқтисодиёт ташкил мекунанд. Аз ин ҷо нақши ҳалқунандаи истифодабарии фонди амортизатсионӣ дар такрористеҳсоли сармояи асосии истеҳсолӣ бармеояд. Лекин шароити аслии истифодабарии фонди амортизатсионӣ барои такрористеҳсоли

сармояи асосӣ дар соҳаҳои иқтисодиёти вилояти Суғд аз ҳисоби ин фонд иҷро нагардидани вазифаи такрористеҳсолии сармояи асосӣ ба назар нарасида, то ҳатто чараёни такрористеҳсолоти одиро низ таъмин карда натавонида истодааст.

Сабаби асосии чунин ҳолат, пеш аз ҳама, бо вайрон шудани ҳама принципҳои такрористеҳсолоти ҷамъиятӣ ва қафомонии сохтори он ба сӯйи ғайрииндустриашавӣ алоқаманд мебошад. Фаъолияти субъектони хоҷагидорӣ дар ҳама мамлакати ҷаҳон нишон медиҳад, ки чараёни такрористеҳсоли муътадил гузаронидани марҳилавии арзиши сармояи асосиро мувофиқи хӯрдашавии он ба арзиши маҳсулоти истеҳсолшаванда дар назар дорад, ки айнан бо ҳамин тарз фонди амортизатсионӣ таъсис меёбад. Воситаҳои дар ин фонд ҷамъшуда на танҳо барои иваз намудани сармояи асосии азкормонда ва хӯрдашуда, балки барои ворид намудани техника ва технологияи замонавӣ истифода мешавад, ки бевосита ба сифати омили ҳавасманд гардонандаи рушди иқтисодиёт баромад мекунад. Чунин таъсирот аз ҳисоби амал намудани гирдгардиши сармояи асосӣ имконпазир мегардад, ки дар чараёни он субъектони хоҷагидорӣ воситаҳои иловагиро ба дастӣ худ мегиранд. Ҳамин тавр, истеъмоли сармояи асосӣ ҳамчун унсури таркибии андӯхти умумӣ дар шакли таъсис додани фондҳои амортизатсионӣ ба яке аз сарчашмаҳои азнавкунии сармояи асосӣ ва таъмини такрористеҳсолоти васеъ баромад мекунад.

Тадқиқотҳо нишон медиҳанд, ки дар иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғд дар тӯли солҳои амалисозии ислоҳоти бозорӣ афзоиши муттасили сармояғунҷоиши маҳсулот ба назар мерасад. Бо ибораи дигар, пастшавии истеҳсоли маҳсулот ба ҳар як воҳиди сармояи асосии истифодашаванда ба миён омада истодааст.

Барои пуррагии таҳлил, ба фикри мо, бояд таҳлили дар соҳаҳои иқтисодиёти минтақа мавҷудияти техника ва технологияҳоро амалӣ

кардан зарур аст, ки онҳо табиатан ҳамчун унсури таркибии сармоя ва омили истеҳсолот баромад мекунанд. Лекин аз сабаби дар нашрияҳои расмӣ Агентии омери назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мавҷуд набудани маълумот оид ба таъминоти техникӣ ва технологии соҳаҳои иқтисодиёти миллӣ ва минтақаҳои он ба ғайр аз хоҷагии қишлоқ гузаронидани таҳлил душвор аст.

Ҷадвали 2.13

Миқдори тракторҳо, комбайнҳои гандумдаравӣ ва мошинҳои асосии кишоварзӣ дар вилояти Суғд(воҳид)

Номгӯии техника	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Тракторҳо	6044	5772	5489	5081	4806	4125	3804
Комбайнҳои гандумдаравӣ	278	251	234	196	174	156	129
Мошинҳои пахтачинӣ	1	-	145	131	122	106	99

Сарчашма: Омери солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе 2017. С. – 302-303.

Аз маълумоти ҷадвали 2.13 маълум мегардад, ки оид ба ҳама намуди техникаи кишоварзӣ дар вилояти Суғд тамоюли камшавӣ ба назар мерасад. Агар таҳлили муқоисавии статикӣ гузаронем, он гоҳ мушоҳида карда метавонем, ки миқдори тракторҳо дар соли 2016 нисбат ба соли 2010 ба 38%, миқдори комбайнҳои гандумдаравӣ ба 54% кам шуда, танҳо тағйирёбии мошинҳои пахтачинӣ тамоюли ҳархела дорад. Агар дар соли 2012 хоҷагии қишлоқи вилояти Суғд дорои 145 мошинҳои пахтачинӣ бошад, ин нишондиҳанда дар соли 2016 то 99 адад коҳиш ёфтааст. Бояд қайд намуд, ки дар соли 2016 танҳо хоҷагии қишлоқи вилояти Суғд дар тамоми ҷумҳурӣ соҳиби мошинҳои пахтачинӣ буд.

Чунин пастшавии миқдори техникаҳои кишоварзӣ оид ба паст шудани дараҷаи истифодаи онҳо (сармояи истеҳсолӣ) дар истеҳсолоти

кишоварзии мамлакат шаҳодат медиҳад. Чунин ҳолат бо таъминоти техникий истехсолоти кишоварзӣ бевосита қараёни ғайрииндустрияшавии хоҷагии қишлоқро нишон медиҳад. Айнан ба чунин ҳолат нигоҳ карда Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон чандинбора таъкид намуданд, ки тараққиёти иқтисодии мамлакатро аз намуди аграрӣ-индустриявӣ ба намуди индустриявӣ-аграрӣ гузаронидан зарур аст. Қобили қайд аст, ки роҳи индустриявӣ-аграрӣ тараққиёти иқтисодӣ тараққиёти нисбатан экстенсивии соҳаи саноат ва нисбатан интенсивии соҳаҳои аграриро дар назар дорад. Бинобар ҳамин, дар соҳаи истифодабарии самараноки сармояи истехсолӣ ҳамчун омили истехсолот пеш аз ҳама, бояд дастрасии омили мазкурро барои соҳаҳои хоҷагии халқ таъмин намуда, баъдан марҳила ба марҳила ҳаҷми истехсолотро аз ҳисоби таъминоти техникий субъектони хоҷагидорӣ афзоиш дод.

2.4. Соҳибкорӣ ва инкишофи қобилияти соҳибкорӣ дар вилояти Суғд

Барои таҳлили ҳолати инкишофи соҳибкорӣ, ба фикри мо, бояд ҳуди табиати соҳибкориро ҳамчун омили истехсолот муайян намуд. Дар илми иқтисодӣ ба таснифот ва таҳлили омилҳои истехсолот якчанд муносибат мавҷуданд. Назарияи иқтисодии марксистӣ омилҳои истехсолотро ба шахсӣ ва шайъӣ ҷудо мекунад. Омилҳои шахсӣ гуфта, қувваи корӣ ҳамчун маҷмӯи қобилиятҳои ҷисмонӣ ва маънавии инсон ба меҳнат дарк карда шуда, омилҳои шайъӣ бошанд, бо маҷмӯи ҳама воситаҳои истехсолот фаҳмида мешавад.

Консепсияи классикӣ омилҳои истехсолот се намуди асосии омилҳо, ба монанди меҳнат, замин ва сармояро ҷудо менамояд. Чи тавре ки мебинем, дар равишҳои назарияи иқтисодӣ соҳибкорӣ ва ё

қобилияти соҳибкорӣ ба сифати омили алоҳидаи истеҳсолот мушоҳида карда намешавад.

Ҷаҳиши ҷиддӣ дар ин самт аз тарафи тарафдорони назарияи маржинализм амалӣ карда шуд. Дар таълимоти худ онҳо чор гурӯҳ омилҳои истеҳсолотро аз ҳам ҷудо мекунанд: замин, меҳнат, сармоя ва қобилияти соҳибкорӣ⁴⁵.

Бояд қайд намуд, ки замин, меҳнат ва сармоя ҳамчун омили истеҳсолот дар чорҷӯбаи таълимоти маржинализм ба монанди дигар таълимот эътироф карда мешавад. Меҳнат ҳамчун фаъолияти мақсаднок ва офарандаи инсон (ҷараёни харҷи энергияҳои ҷисмонӣ ва фикрии инсон); сармоя ҳамчун омили истеҳсолот воситаҳои истеҳсолот ва андӯхти пулиро ифода мекунад, ки дар ҷараёни истеҳсоли мол ва хизматҳо истифода бурда мешавад; замин ҳамчун омили истеҳсолот бо маънои васеаш дарк карда шуда, мавҷудияти заминҳои кишт, захираҳои обӣ, ҷангал, канданиҳои ғоиданок ва ғайраҳоро дар назар дорад.

Ба ақидаи Й. Шумпетер қобилияти соҳибкорӣ ҳамчун омили истеҳсолот омили махсусро ифода мекунад, ки истифодабарии ибтикор, малака ва хавфи ташкили истеҳсолотро дар назар дорад⁴⁶.

Иқтисодии америкӣ Ч. Б. Кларк гумон дорад, ки дар ҳама ҷараёни истеҳсолот чор гурӯҳ омили истеҳсолот иштирок мекунад: сармоя, неъматҳои сармоя – воситаҳои истеҳсолот ва замин, фаъолияти соҳибкор ва меҳнати коргар⁴⁷. Бо баробари ин, ба ҳар як омили истеҳсолот бояд ҳиссаи махсуси даромади истеҳсоли мансуб доништа шавад: ба сармоя, ба соҳиби худ фоизро таъмин мекунад,

⁴⁵ Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М.: Политиздат, 1982. – 237с. С. 17.

⁴⁶ Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М.: Политиздат, 1982. – 237с. С. 27-29.

⁴⁷ Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М.: Политиздат, 1982. – 237с. С. 40.

замин ба соҳиби худ рентаро дастрас мекунад, музди меҳнат ва қобилияти соҳибкорӣ фоида⁴⁸.

Азбаски меҳнат ва қобилияти соҳибкорӣ аз инсон ҷудонашаванда мебошад, бинобар ҳамин, баъзе тадқиқотчиён одатан, оид ба се омили истеҳсолот (меҳнат, сармоя ва замин) сухан меронанд. Лекин бояд таъкид намуд, ки меҳнат ба ҳама шахс мансуб буда, ҳамчун шакли кӯшишҳои ҷисмонӣ ва маънавӣ ифода меёбад. Қобилияти соҳибкорӣ бо омили меҳнат бо сабаби фаъолияти фикрронӣ муттаҳид шуда метавонад.

Бо вуҷуди ин, як қатор сифатҳои муайян мавҷуданд, ки аз рӯйи онҳо қобилияти соҳибкорӣ аз омили одии меҳнат фарқ мекунад. Ба чунин сифатҳо, пеш аз ҳама дохил мешаванд:

- мақсадгузорӣ;
- ибтикорӣ;
- мутобиқшавӣ;
- ба худ боварӣ доштан;
- тахассуснокии баланд ва қобилияти таълимгирӣ;
- пурқувватӣ;
- қобилияти идоракунӣ;
- малакаи гузаронидани таҳлил ва баҳогузориҳои ҳолатҳо;
- навоарӣ.

Маҷмӯи чунин сифатҳои соҳибкорро давом додан мумкин аст, лекин бояд қайд намуд, ки баъзе аз ин сифатҳо характери табиӣ дошта, баъзеашон характери бадастоварда доранд.

Ба ақидаи Бусигин А.В. вазифаи соҳибкор ба воситаи се қисмати фаъолият ифода шуданаш мумкин аст⁴⁹:

⁴⁸ Хизрич Р. Питерс М. Предпринимательство, или как завести собственное дело и добиться успеха. / Пер. с англ. – М.: Прогресс-Универ, 1991. – 120с. С. 6.

⁴⁹ Бусыгин А.В. Предпринимательство. – 2-е изд. – М.: Дело, 2000. – 560с. С. 108-110.

- **Қисмати аввал** тавлиди ақидаҳо, лоиҳакашии корӣ, тайёр намудани бизнес-нақша, қабули қарори соҳибкорӣ оид ба амалисозии ақидаи мушоҳидашаванда ва ё оид ба рад намудани амалисозии он, идоракунии лоиҳа ва амалисозии онҳо, ки барои таъсиси сохтори истеҳсоли нигаронида шудааст ва дигар хусусиятҳоро дар бар мегирад.

- **Қисмати дуюми** фаъолият бо дарёфти сарчашмаҳои инвеститсия алоқаманд аст, ки то ҳатто агар ҳуди соҳибкор ба сифати маблағгузор баромад кунад ҳам.

- **Қисмати сеюми** фаъолияти соҳибкор бо зарурати идора намудани касбии сохтори истеҳсолии офаридашаванда алоқаманд аст.

Иқтисодчии америкӣ А. Шапиро оид ба соҳибкорӣ ва соҳибкор суҳан карда, ба рафтори индивид, ки бо унсури иқдом, ташкил ва азнавташкилкунӣ механизмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ алоқаманд аст ва барои самарабахш истифода бурдани захираҳои мавҷудбуда ва уҳдадорӣ барои нобарории фаъолият (тайёри барои хавф) кӯшиш мекунад, диққати худро ҷалб мекунад⁵⁰.

Бо чунин маънидодкунии қобилияти соҳибкорӣ ҳамчун омили алоҳида аз меҳнат маънидодкунии дигар иқтисодчиёни иқтисодиёти гузариш низ мувофиқат мекунад. Дар фаҳмиши онҳо соҳибкорӣ фаъолияти хоҷагидорӣ озод дар соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт, ки аз тарафи қонун манъ нашудааст, дарк карда мешавад ва аз тарафи субъекти иқтисодиёти бозорӣ бо мақсади қонеъгардонии эҳтиёҷоти истеъмолкунандагони аниқ ва ҷамъият бо мол ва хизматҳо амалӣ карда мешавад.⁵¹

Дар чорҷӯбаи тадқиқоти худ мо аз нуқтаи назари мазкур бо як қатор ислоҳҳо бармеоем. Ба фикри мо, дар фаъолияти соҳибкор аввал ғоида ва баъдан эҳтиёҷоти ӯ қарор гирифтани даркор. Ин суҳанҳоро

⁵⁰ Шапиро С.А. Мотивация и стимулирование труда. – М.: Гросс-Медиа, 2006. – 224с.

⁵¹ Нагорнов В.И., Колмауи А.И. Предпринимательство как фактор производства. // Известия Томского политехнического университета. 2009. Т. 315. № 6. С. 37-40.

чунин шарҳ додан мумкин аст, ки мақсади фаъолияти соҳибкорӣ ин ба даст овардани фоида, на танҳо қонсгардонии эҳтиёҷоти худӣ мебошад. Ноилгардӣ бо мақсади ба даст овардани фоида аз тарафи соҳибкор танҳо дар ҳолате имконпазир аст, ки агар ӯ молҳо ва хизматҳои барои ҷамъият зарурро истехсол намояд. Вобаста ба ин гумон дорем, ки аз нуқтаи назари соҳибкорӣ аввалин ин фоида, на танҳо эҳтиёҷоти ҷамъият ба ҳисоб меравад. Ба назар нагирифтани чунин ҳолат метавонад ба оқибатҳои ноғузир оварда расонад, ки оид ба он таҷрибаи иқтисодии маъмурӣ-фармондеҳӣ гувоҳӣ медиҳад.

Мувофиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Оид ба ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” соҳибкорӣ ҳамчун фаъолияти мустақилона бо назардошти хавфи ҳуди шахси бо ин фаъолият машғулбуда тавсиф карда мешавад, ки ба ин сифат аз рӯи қонунҳои амалкунанда ба қайд гирифта шудааст ва мақсади ба даст овардани фоида аз истифодабарии амвол, истехсолот, фурӯши молҳо, иҷрои корҳои гуногун ва хизматрасонӣ дар назар дорад. Соҳибкорӣ дар соҳаҳои аз тарафи қонун муқарраршуда бо чунин тарз амалӣ карда мешавад:

- бо истифодабарии меҳнати кироӣ;
- бе истифодабарии меҳнати кироӣ;
- бо таъсисдиҳии шахси ҳуқуқӣ;
- бе таъсисдиҳии шахси ҳуқуқӣ.

Мувофиқи қонуни амалкунанда соҳибкорӣ дар шаклҳои зерин амалӣ шуда метавонад:

Соҳибкории инфиродӣ. Фаъолияти мустақили шахси воқеӣ, ки бе таъсиси шахси ҳуқуқӣ аз номи худ ташкил карда шуда, ба хавфи худ фаъолият мебарад, барои амволи истифодамебурдааш ухдадор аст барои ба даст овардани фоида кӯшиш кунад.

Соҳибкорӣ бо таъсисдиҳии шахси ҳуқуқӣ. Фаъолияти мустақилонаи ташкилотҳо, ки ба хавфи худ фаъолият карда, барои ба даст овардани фоида аз амволи истифодашаванда, фурӯши молҳо, иҷрои корҳо ва хизматҳо кӯшиш мекунад.

Соҳибкорӣ ҳамчун шакли ибтиқории фаъолияти шахрвандони алоҳида, корхонаҳо оид ба истеҳсол ва фурӯши молҳо ва хизматҳо мебошад, ки ба онҳо эҳтиёҷот мавҷуд аст. Соҳибкорӣ, пеш аз ҳама, барои ба даст овардани фоида равона карда мешавад. Новобаста ба ин, соҳибкорӣ метавонад дар назди худ дигар мақсадҳоро гузорад. Фаъолияти соҳибкорӣ одатан, дар шароити номуайян ва хавфи калон амалӣ карда шуда, ба он ҳаракати динамикӣ хос аст. Дар аксари ҳолат соҳибкорӣ дар иҷро намудани муомилаҳои алоҳида нисбат ба давраҳои миёнамуҳлат ифода меёбад.

Аз рӯйи маълумоти омӯрӣ субъектони соҳибқории хурд, асосан, шахсони ҳуқуқӣ мебошанд, ки шумораи миёнаи коргарони онҳо дар соли тақвимӣ на зиёда аз 30 нафарро ташкил намуда, барои истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ 50 нафарро ташкил медиҳанд. Субъектони соҳибқории миёна низ шахсони ҳуқуқӣ буда, шумораи миёнаи коргарони онҳо дар соли тақвимӣ аз 30 то 100 нафарро ва барои истеҳсолоти кишоварзӣ бошад, аз 50 то 200 нафарро ташкил мекунад. Субъектони соҳибқории калон шахсони ҳуқуқӣ буда, шумораи миёнаи коргарони онҳо дар соли тақвимӣ зиёда аз 100 нафарро ва барои истеҳсолоти кишоварзӣ зиёда аз 200 нафарро ташкил медиҳанд⁵².

Маълумоти дар ҷадвали 2.14 овардашуда нишон медиҳад, ки дар тӯли Истиқлолияти давлатии Тоҷикистон шумораи шахрвандоне, ки дар вилояти Суғд бо фаъолияти соҳибқории инфиродӣ машғуланд, то 30 маротиба афзоиш ёфта, шумораи корхонаҳои хурд, ки бо фаъолияти

⁵²Тоҷикистон: 25 соли Истиқлолияти давлатӣ. Маҷмӯи омӯрӣ. Душанбе – 2016. С. 239-240.

соҳибкорӣ бо таъсиси шахси ҳуқуқӣ машғуланд, 2 маротиба афзоиш ёфтааст. Дар ин ҷода хоҷагиҳои деҳқонӣ диққати махсусро ишғол мекунанд, ки инкишофи онҳо аз соли 1995 оғоз ёфта, дар тӯли бист соли охир шумораи онҳо 74,4 маротиба зиёд шудааст. Ин рақамҳо аз он шаҳодат медиҳад, ки дар самти дастгирии соҳибкорон дар раванди вусъати ҳамаҷонибаи онҳо равона карда шудааст.

Ҷадвали 2.14

Тағйирёбии шуморавии соҳибкорӣ дар вилояти Суғд

Намуди фаъолияти соҳибкорӣ	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Хоҷагиҳои деҳқонӣ (воҳид)	8885	12772	15515	17708	34475	50472	51372
Шумораи шаҳрвандоне, ки бо фаъолияти меҳнатии инфиродӣ (соҳибкорӣ) машғуланд (ҳазор нафар)	45,1	43,4	50,2	35,7	37,2	38,8	39,1

Сарчашма: Маҷмӯи омили вилояти Суғд. Хуҷанд – 2017. С. 296-297.

Диққати махсусро ҳолате ба худ ҷалб менамояд, ки мувофиқи он дар соли 2016 24% шаҳрвандоне, ки бо соҳибкориҳои инфиродӣ машғуланд, дар соҳаи хизматрасонии маишӣ фаъолият мебаранд, 62,1% дар соҳаи савдо ва хӯроки омма, 12,1% бо дигар намуди фаъолият машғуланд⁵³.

Таъсисёбии асосҳои бозории тараққиёт нишон медиҳад, ки барои пойдоршавӣ ва инкишофи соҳибкорӣ ва қобилияти соҳибкорӣ заминаҳои муайян заруранд. Ба шумораи чунин заминаҳо, одатан, мавҷудияти моликияти хусусӣ, муҳити рақобат ва ибтикори соҳибкорӣ дар иқтисодиёт дохил мешаванд.

Мавҷудияти ин заминаҳо асосҳои пойдоршавӣ ва инкишофи соҳибкориро муайян менамояд, ки онҳоро метавон ба чунин марҳилаҳо ҷудо намуд:

⁵³Омили солони вилояти Суғд. Хуҷанд – 2017. С. 296-297.

- асосҳои ҳуқуқӣ, ки қабули меъёрҳои ҳуқуқиро дар бар мегирад, ки қоидаи умумии бозорро барои ҳама субъектони хоҷагидорӣ муайян менамояд;
- асосҳои иқтисодӣ, ки ба муносибатҳои моликиятии соҳибкорон ва сохторҳои хоҷагидорӣ замин мегирад;
- интихоби шаклҳои фаъолияти соҳибкорӣ, ки бо афзалият ва норасоҳои шаклҳои муайяни хоҷагидорӣ алоқаманданд.

Бинобар ҳамин, яке аз шартҳои пойдоршавӣ ва инкишофи соҳибкорӣ ва қобилияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он хусусигардонии моликияти давлатӣ ба ҳисоб меравад, ки дар натиҷаи он шахсони кордон метавонанд соҳиби воситаҳои истеҳсолот гарданд.

Чунин чорабинӣ, пеш аз ҳама, ба ҳавасмандгардонӣ ва азнавсозии корхонаҳо, таъсисдиҳии институти идоракунии корпоративӣ ва фароҳам овардани шароитҳо барои инкишофи бахши хусусии иқтисодиёт равона карда мешавад.

Қонун “Оид ба ғайридавлатикунонӣ ва хусусигардонии амволи давлатӣ”, ки моҳи феввали соли 1992 қабул шуда буда, оғозёбии чараёни хусусигардониро дар солҳои минбаъда ифода кард. Дар тӯли 26 соли таҷрибаи Тоҷикистон дар ин ҷода хусусигардонӣ бо суръати гуногун дар солҳои алоҳида ба миён омад. Оғози босуръати чараёни хусусигардонӣ бо пастшавии суръати он дар солҳои 1993-1997 ба назар мерасад, ки пеш аз ҳама, бо номуътадили сиёсӣ дар мамлакат тавсиф карда мешавад.

Бояд қайд намуд, ки чараёни хусусигардонӣ фаъолияти мураккабро ифода мекунад. Фишанги асосии ислоҳоти иқтисоди бозорӣ ва муносибатҳои моликиятӣ баромад карда, хусусигардонӣ асоси иҷтимоии базисиро барои модели нави иқтисодӣ, ки ба моликияти хусусӣ таъя мекунад, фароҳам меорад.

Лекин дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки таҷрибаи хусусигардонии моликияти давлатиро надошт, кӯшиши босуръат ва ҳаматарафа амалигардонидани хусусигардонӣ ба он оварда расонид, ки он дар мамлакат бо чунин хусусиятҳо тавсиф карда мешавад:

- шаклҳои ташкилӣ-ҳуқуқии ягона, ки ба корхонаҳои хусусигардонидашаванда дода мешуданд;
- ҷудо шудан аз мушкилоти фаъолияти корхонаҳои хусусигардонидашуда, мавҷуд набудани дастгирии онҳо;
- паст кардани баҳодиҳии фондҳои корхонаҳои хусусигардонидашаванда, фурӯши қисми зиёди сармояи давлатӣ бо нархҳои паст ва ё гузаронидани онҳо ба моликияти хусусӣ ба пардохтҳои зарурӣ;
- талаботи пардохтпазири асли таъсиснаёфта ба амволи хусусигардонидашуда.

Дар натиҷа аксарияти корхонаҳои истехсолии хусусигардонидашуда имрӯзҳо фаъолият намебаранд ва ё аз макони хоҷагидорӣ мамлакат нест шудаанд.

Агар аз он бароем, ки қобилияти соҳибкорӣ бо худ омили истехсолоти махсуси инноватсиониро ифода кунад, ки дар шароити мувофиқи таърихӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодӣ афзалтар гардида, ба истехсолоти ҷамъиятӣ тағйироти заруриро таъмин менамояд, аз ин ҷо маълум мегардад, ки аз сабаби дар ибтидои ислоҳоти иқтисодӣ имкониятҳои аз даст додашуда ба омили истехсолоти мазкур ҳамчун ба омили калидӣ диққати зарурӣ зоҳир карда нашудааст.

Қобилияти соҳибкорӣ ин, пеш аз ҳама, омили субъективӣ (шахсии) истехсолот аст, ки бо ибтикор ва дар асоси инноватсионӣ бо уҳдадорӣ пурраи иқтисодӣ ба хавф меравад ва бо ҳамин тарз дигар омилҳои истехсолотро бо ҳамдигар алоқаманд мегардонад, то ки даромади иловагиро ба даст оварад. Қобилияти алоқаманд намудани

омилҳои истеҳсолот аз сифатҳои шахсии соҳибкор ва заминаҳои мавҷудаи инкишофи он вобастагӣ дорад.

Ба як қатор ҳолатҳои мусбӣ дар соҳаи қонунгузори танзими соҳибкорӣ дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон нигоҳ накарда, таҳлили ин омили истеҳсолоти нодир нишон медиҳад, ки дар шароити имрӯза дар роҳи инкишофи он бисёр мушкилиҳо вучуд доранд. Ба шумораи чунин мушкилиҳо инҳо дохил мешаванд:

- инкишофи нокифояи механизмҳои молиявӣ қарзӣ, низоми бонкӣ ва суғуртаи хавфҳои фаъолияти соҳибкорӣ;
- мавҷуд набудани механизмҳои худмолиягузорӣ (иттифоқҳои қарзӣ, ҷамъиятҳои суғуртакунии тарафайн ва ғайраҳо);
- норасоии воситаҳои молиявӣ ва дастрасии маҳдуди субъектҳои соҳибкорӣ ба иқтидорҳои истеҳсоли ва амволи корхонаҳои азнавташкилшаванда;
- мавҷуд набудани ҳифзи иқтимоии боваринок дар бехатарии соҳибкорон;
- монеаҳои зиёди маъмурӣ ва сатҳи баланди коррупсия дар роҳи инкишофи корхонаҳои хурд;
- мавҷуд набудани бозорҳои рақобатнок ва механизмҳои бозорӣ дар иқтисодиёт, афзалияти сохторҳои монополӣ дар бозор;
- мавҷудияти монеаҳои сунъӣ ва бюрократӣ ҳангоми ташкил ва бақайдгирии корхонаҳои хурд;
- сатҳи пасти маҳорати касбӣ ва таҷрибаи нокифояи соҳибкорон дар соҳаҳои мухталифи иқтисодиёт.

Ҳамаи ин машкilotи умумӣ дар роҳи инкишофи фаъолияти соҳибкорӣ дар иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғд ва дигар минтақаҳои мамлакат мебошанд.

Дар айни ҳол назди масъалаи таъсисдиҳии механизми пурраи суғуртакунии хавфҳо мақсади ҷиддӣ меистад, ки бо фаъолияти соҳибкорӣ алоқаманданд. Намудҳои суғуртаи мавҷудбудаи корхонаҳо новобаста аз шаклҳои моликият ҳама намуди хизматрасониро таъмин карда наметавонад, ки дар мамлакатҳои тараққикарда ба назар мерасанд. Шароит ва кафолати суғуртакуниҳо дар аксари ҳол барои соҳибкорон мусоид нестанд. Ҳамаи ин бо муҳити маҳдуди рақобатнокии намуди мазкури бизнес алоқаманд аст, ки танҳо бо иҷозатномадиҳии давлатӣ маҳдуд карда мешавад⁵⁴.

Дар натиҷа ҳамаи ин ҳолат таъсири худро ба инкишофи соҳибкорӣ ва фаъолияти соҳибкорӣ дар иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғд мерасонад.

Барои бартарафсозии камбудии қайдкардашуда дар самти инкишофи фаъолияти соҳибкорӣ ҳамчун омили махсуси истехсолот дар шароити иқтисодиёти вилояти Суғд ва ҷумҳурӣ умуман, ба ақидаи мо, бояд ба таъсисдиҳии механизми баҳамтаъсиррасонӣ ва алоқамандии сохторҳои давлатӣ ва соҳибкорон диққати махсус зоҳир намуд. Инчунин бо ин мақсад таъсиси шӯрои координатсионӣ дар он ҷойҳо оид ба дастгирӣ ва инкишофи соҳибкорӣ пешниҳод карда мешавад, ки дар чорҷӯбаи ин шӯро фаъолияти комиссияи махсус оид ба бартарафсозии ҳама монеаҳо нисбат ба он соҳибкоре ки ба алоқамандкунии самараноки омилҳои истехсолоти боқимонда (замин, меҳнат ва сармоя) мусоидат менамоянд.

⁵⁴ Шамсиев К.Б. Развитие предпринимательства в Таджикистане // Информационно-аналитический бюллетень, Душанбе: Ирфон, 2003. – С. 79.

БОБИ Ш. САМТҲОИ БАЛАНД НАМУДАНИ САМАРАНОКИИ ИСТИФОДАБАРИИ ОМИЛҲОИ ИСТЕҲСОЛОТ ДАР СОҲАҲОИ ИҚТИСОДИЁТИ ВИЛОЯТИ СУҒД

3.1. Таъсири институтсионалӣ ба такомули омили шахсии истеҳсолот дар шароити муосир

Яке аз масъалаҳои принципиалӣ ва асосии мутаносибии омилҳои истеҳсолот ин бартарафсозии хатоҳо байни унсурҳои шахсӣ ва шайъии онҳо мебошад. Меҳнат ҳамчун омили истеҳсолот дар вақтҳои охир нисбат ба дигар омилҳои истеҳсолот характери регрессивиро пайдо кардааст, зеро усулҳои маъмурии ҳавасмандгардонии он дар давраи амалигардонии ислоҳоти бозорӣ натиҷаҳои дилхоҳро таъмин карда натавонистанд.

Бартараф намудани ин камбуди ба воситаи зоҳир намудани диққати махсус ба баландшавии самаранокии истифодабарии омили меҳнат имконпазир аст. Ин қараён метавонад самаранокии иқтисодиро дар давраи кӯтоҳмуддат ва дарозмуддат таъмин намояд. Барои ин бояд масъалаи назорат аз болои таносуби омилҳои истеҳсолоти шахсӣ ва шайъӣ аз тарафи давлат бо мақсади муттасил баланд намудани нақши омили меҳнат нисбат ба дигар омилҳо бо дарназардошти хусусияти иҷтимоӣ доштани он зоҳир карда шавад.

Вазифаи зарурии давлат дар ин ҷода бояд пешбинӣ намудани саривақтии оқибатҳои ҳама қараёни иқтисодӣ бошад. Бо ибораи дигар, бояд дуҷумдараҷавии сиёсати иҷтимоӣ ва амалисозии барномаҳои иҷтимоӣ-иқтисодиро бартараф намуд.

Инкишофи омили меҳнат истифодабарии имкониятҳои институтсионалии иттифоқҳои касабаро дар назар дорад.

Конфедератсияи байналхалқии иттифоқҳои касабавӣ оғоз диққати ҷамъиятро ба он ҷалб менамояд, ки ислоҳоти иқтисодӣ ва сиёсӣ бе ченаки иҷтимоӣ самаранок намешавад. Ислоҳот бояд ба мустаҳкам намудани демократия ба воситаи муаммалгардонии идоракунии соҳаҳои иқтисодӣ рағбат карда шавад. Барои ба чунин мутабикшавӣ расидан тайёрии аҳолии нисбат ба оқибатҳои ислоҳоти иқтисодӣ зарур аст.

Иттифоқҳои касабавӣ дар миқёси вилояти Суғд фаъолиятбаранда метавонанд ба он институт мубаддал шаванд, ки онҳо бояд ба шуғли самаранокӣ омили меҳнат мусоидат намоянд. Лекин имрӯзҳо иттифоқҳои касабавӣ ҳуқуқҳои васеи ҳудудҳои истифода намебаранд, ки аз рӯйи қонунгузори меҳнатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба онҳо мансуб карда шудаанд. Аз нуқтаи назари институтсионалӣ ба Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он азнавсозии ҳаракати иттифоқҳои касабавӣ бо мақсади ба даст овардани бовариноки дар назди кормандон ва кордиҳандагон зарур аст.

Таъсири институтсионалӣ ба омили шахсии истеҳсолот дар шароити вилояти Суғд ва тамоми Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд ба таъсири шароити солим ва мувофиқи меҳнат таъяс кунад, ки беҳатарии иқтисодӣ ва кадршиносии меҳнати маҳсулнокро дар назар дошта бошад.

Мутаассифона, сатҳи тайёрии касбии коргарон дар мамлакат ва минтақаҳои он дар сатҳи ниҳоят паст қарор дошта, аз рӯйи баҳодиҳии байналхалқӣ мақоми охиринаро ишғол менамояд.

Дар иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғд ба монанди дигар минтақаҳои Тоҷикистон таҳассуснокӣ ва ихтисоснокии маҳдуди коргарон барои намудҳои алоҳидаи меҳнат ба назар мерасад. Коргарони баландихтисос дар аксари ҳолат аз тарафи ташкилотҳои бо низоми анъанавии идоракунии рад карда мешаванд. Бинобар ҳамин,

хароҷот аз мувофиқати нопурраи сатҳи тахассуснокии коргарон ба талаботи муосири технологии истехсолоти муосир, инчунин истифоданабарии тахассуси коргарон оқибати вайрон шудани мутаносибии сифатӣ ба ҳисоб меравад. Дар минтақаи вилояти Суғд бояд низоми тайёр намудани касбии муттасили коргарон ба роҳ монда шавад.

Аз нуқтаи назари институтсионалӣ самаранокии истифодабарии омили меҳнат на танҳо афзоиши шуморавии миқдории он, балки истифодабарии сифатнокии онро дар назар дорад. Нишондодҳои сифатии истифодабарии меҳнат, пеш аз ҳама, дар маҳсулнокии он ифода меёбад. Бинобар ҳамин, барои истифодабарии самараноки омили меҳнат бояд масъалаи истифодаи усулҳои пешқадами ҳавасмандгардонии баланди ҳосилнокии меҳнат ҳалли худро ёбад. Дар ин ҷода бояд якҷоя бо кордиҳандагон ва марказҳои тайёркунии ва азнавтайёркунии захираҳои меҳнатӣ маҷмӯи салоҳият муайян карда шаванд, ки бо онҳо ин ё он коргар бояд доро бошад. Бо ибораи дигар, муносибати салоҳиятноки ба истифодабарии меҳнат дар корхонаҳо зарур аст. Ба маҷмӯи салоҳияти зарурӣ бояд чунин салоҳиятҳои умумӣ дохил карда шаванд, ба монанди: фаҳмиш, дониш, истифодабарӣ, баҳодихӣ, таҳлил ва синтез. Бояд қайд намуд, ки барои намудҳои алоҳидаи касбҳо ин нишондодҳо бояд вобаста аз намуди фаъолият гуногун бошанд. Масалан, дуредгар наметавонад бо салоҳияти челонгар (фрезеровщик) бо он дараҷае соҳиб шавад, ки худи челонгар бо сабаби тайёрии махсус соҳиб гаштааст.

Дар воқеияти асли муайян намудани иқтисодии бехтаршавии боздеҳи омили меҳнатро муайян намудан ниҳоят душвор аст, зеро асосан, қарорҳо дар сатҳи индивидуалӣ, на балки дар сатҳи коллективӣ қабул карда мешаванд ва худ бозори омили меҳнат, пеш аз ҳама, бештар бо механизмҳои макроиқтисодӣ танзим карда шуда,

дар навбати худ ба ҷиҳатҳои микроиқтисодии ин масъала диққати кам зоҳир карда мешавад.

Танҳо дар натиҷаи сиёсати фаъоли давлатӣ оид ба истифодаи омили меҳнат тайёрии кадрҳо дар инкишофи ҳайати коргарон, муттаҳид намудани кӯшишҳои маъмурият ва ҷамъият, муассисаҳои таълимии тайёркунии касбии коргарони тахассусашон гуногун, тартиби мавҷудбудаи киро ва истифодабарии захираҳои меҳнат метавонад мукамал гардад. Амалисозии чунин чорабинӣ ҳамчун заминаи мусоид барои истифодабарии тамоми иқтисодии интелектуалӣ ва касбӣ барои таъсис додани ҷамъияти пешрав баромад карда метавонад, ки қобилияти истеҳсоли маҳсулоти рақобатпазирро дошта бошад.

Боиси таассуф аст, ки дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон аксарияти кордиҳандагон ҳангоми киро намудани захираҳои меҳнатӣ танҳо бо мавҷудияти ҷойи корӣ ва манфатҳои шахсӣ бе назардошти нишондиҳандаҳои иқтисодии истифодабарии омили меҳнат амал мекунанд. Бояд қайд намуд, ки дар аксари ҳолат коргарон аз рӯйи шиносӣ, хешу таборӣ ва маҷбуркунӣ аз тарафи мақомоти маъмурӣ-назоратӣ ба кор қабул карда шуда, қобилият, дониш ва малакаи онҳо ба эътибор гирифта намешавад.

Аз нуқтаи назари самаранокии иқтисодӣ истифодабарии омили меҳнатро ба воситаи нишондиҳандаҳои ҳосилнокии интиҳории меҳнат ва чандирнокии барориш аз рӯйи меҳнат баҳо додан мумкин аст. Ин нишондиҳандаҳо ба воситаи формулаҳои зерин ҳисоб карда мешаванд:

$$MP_L = \frac{\Delta TP}{\Delta L} \quad (3.1)$$

ки дар ин ҷо, MP_L – маҳсулоти интиҳории меҳнат;

ΔTP – тағйирёбии ҳаҷми барориши умумӣ, ки бо афзоиши омили меҳнат ва як воҳид ба миён омадааст;

ΔL – тағйирёбии шумораи захираҳои меҳнатии машғулбуда.

$$\varepsilon_L = \frac{MP_L}{AP_L} \quad (3.2)$$

ки дар ин ҷо, ε_L – чандирнокии барориш аз омили меҳнат;

MP_L – маҳсулоти интиҳории меҳнат;

AP_L – маҳсулоти миёнаи меҳнат (ҳосилнокии меҳнат).

Ҳисобҳои гузаронидашудаи маҳсулоти интиҳории меҳнат ва чандирнокии барориш аз рӯи меҳнат дар соли 2016 нишон медиҳад, ки ҳосилнокии интиҳории меҳнат дар иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғд ба 50454,9 сомонӣ баробар буда, чандирнокии барориш аз рӯи меҳнат бошад, ба 2,5 баробар аст. Мувофиқан ин нишондиҳандаҳо дар саноати вилояти Суғд ба 151227,3 сомонӣ ва 2,25, дар соҳаи кишоварзӣ – 5147,6 сомонӣ ва 0,75 баробар аст. Умуман, ҳолати тағйирёбии ҳосилнокии интиҳории меҳнат ва чандирнокии барориш аз рӯи меҳнат дар ҷадвали 3.1 ифода ёфтаанд.

Ҷадвали 3.1.

Тағйирёбии ҳосилнокии интиҳории меҳнат ва чандирнокии барориш аз рӯи меҳнат дар соҳаҳои иқтисодиёти вилояти Суғд

Нишондиҳандаҳо	2013	2014	2015	2016
Ҳосилнокии интиҳории меҳнат дар иқтисодиёти минтақавӣ (сомонӣ)	65874,4	186620,3	158414,4	50454,9
Чандирнокии барориш аз рӯи меҳнат дар иқтисодиёти минтақавӣ	3,8	10,1	8,1	2,5
Ҳосилнокии интиҳории меҳнат дар саноати минтақавӣ (сомонӣ)	13854,2	27347,8	143000	151227
Чандирнокии барориш аз рӯи меҳнат дар саноат	0,24	0,5	2,5	2,25
Ҳосилнокии интиҳории меҳнат дар хоҷагии қишлоқи минтақа (сомонӣ)	33923,7	-90813,6	981050	5147,6
Чандирнокии барориш аз рӯи меҳнат дар хоҷагии қишлоқи минтақа	5,56	-15,85	139,68	0,75

Ҳисоб карда шуд: Маҷмӯи омери вилояти Суғд. Хуҷанд, 2017. С. – 88-89, С. – 219.

Бузургии манфии ҳосилнокии интиҳои меҳнат дар хоҷагии қишлоқи вилояти Суғд дар соли 2014 бо он маънидод карда мешавад, ки дар ин давра камшавии ҳаҷми истеҳсолоти кишоварзӣ ҳангоми зиёдшавии истифодаи омили меҳнат ба назар расида буд. Бузургии баланди чандирнокии барориш аз рӯйи меҳнат дар хоҷагии қишлоқи вилояти Суғд дар соли 2015 бо камшавии истифодаи омили меҳнат ва афзоиши барориши маҳсулоти кишоварзӣ алоқаманд аст.

Нишондиҳандаҳои ҳисобкардашудаи ҳосилнокии интиҳои меҳнат ва чандирнокии барориш аз рӯйи меҳнат дар иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғд ва соҳаҳои саноату кишоварзии он ба ин имкон медиҳанд, ки хулосаи худро оид ба самаранокии истифодаи омили меҳнат дар онҳо баён намоем. Ҳулас, аз рӯйи таҳлилҳои гузаронидашуда қайд кардан мумкин аст, ки омили меҳнат бештар дар соҳаи саноати иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғд самараноктар истифода мешавад. Ҳамаи ин бори дигар гузариши тараққиёти иқтисодиро аз намуди аграрӣ-индустриявӣ ба намуди тараққиёти индустриявӣ-аграрӣ исбот мекунад. Мувофиқи нишондиҳандаҳои ҳисобкардашудаи ҳосилнокии интиҳои омили меҳнат мушоҳида кардан мумкин аст, ки бузургии он дар иқтисодиёти минтақавӣ нисбат ба ҳосилнокии миёнаи меҳнат баландтар аст. Танҳо дар хоҷагии қишлоқ нишондиҳандаҳои пасти ҳосилнокии интиҳои меҳнат нисбат ба ҳосилнокии миёнаи он ба назар мерасад. Ин ҳолат аз он шаҳодат медиҳад, ки афзоиши шуморавии истифодабарии меҳнат дар хоҷагии қишлоқ самарои заруриро таъмин карда наметавонад. Чунин самараро соҳаи саноати иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғд пурра таъмин карда наметавонад.

Ҳамаи ин гуфтаҳо ба он асос меёбад, ки чунин хулоса барорем: дар истифодабарии омили шахсии истеҳсолот чораи зарурӣ чараёни муътадилсозии таркиб ва шумораи коргарон дар ҳар соҳаи

иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғд баромад мекунад. Мантики чунин муътадилсозӣ дар асосноккунии илмӣ азнавтақсимкунии қувваи корӣ аз бахши аграрӣ ба бахши индустриявӣ (саноат) зоҳир мегардад. Дар ин ҷода нақши заруриро фаъолияти биржаи меҳнат иҷро карда метавонад, ки тасодуфан дар вилояти Суғд ба таври стихиявӣ амал мекунад (асосан, дар шакли бозори мардикорӣ). Бояд қайд намуд, ки худӣ Тоҷикистон бо назардошти хусусиятҳои минтақаҳош бо ҳаракатнокии баланди қувваи корӣ аз дигар мамлакатҳо фарқ дорад. Бинобар ҳамин, коркарди механизми ҷалби коргаронро ба соҳаҳои нисбатан маҳсулноки иқтисодӣ зарур мешуморем. Бо баробари ин, дар ин ҷода бо рағбатҳои моддӣ маҳдуд шудан ҷоиз набуда, бояд низоми фаҳмондадиҳии мувофиқи коргарон коркард карда шавад.

Таъсири институтсионалӣ ба мукамалгардонро истифодабарии омили меҳнат талаб мекунад, ки масъалаи истифодабарии усулҳои муваффақ ва самараноки ҳавасмандгардонии коргарон ҳаматарафа истифода бурда шаванд. Иқтидори беҳтар намудани боздеҳ аз меҳнатро ҳамчун омили истеҳсолот муайян намудан душвор аст, зеро одатан, дар ин масъала қарорҳои индивидуалӣ не, балки қарорҳои коллективӣ қабул карда мешаванд. Бо ибораи дигар, танзимкунандаи истифодабарии меҳнат ба воситаи бозори меҳнат на танҳо механизмҳои микроиқтисодӣ ва макроиқтисодӣ, балки фишангҳои иҷтимоӣ ва иҷтимоӣ-психологӣ низ баромад мекунанд.

Бояд ҳамкории зичи ҳадамоти шуғли аҳолиро бо тарзи вертикалӣ ва горизонталӣ байни ноҳияҳо, шаҳрҳо ва вилоятҳо таъин намуд. Дар ин ҷода ҳамкории ҳадамоти шуғли аҳоли бо ташкилотҳои нақлиётӣ барои мониторинги муҳоҷирати захираҳои меҳнатӣ дар миқёси вилоятҳо, ҷумҳурӣ ва берун аз он зарур ба ҳисоб меравад. Дар ин маврид лозим аст, ки муносибати салоҳиятнок оид ба тайёркунии

захираҳои меҳнатӣ бо кӯшиши якҷояи давлат, хадамоти шуғли аҳоли, кордихандагон, иттифоқҳои касаба ва худи коргарон ба роҳ монда шавад.

Танҳо сиёсати фаъоли давлатӣ оид ба истифодабарии самараноки омили шахсии истеҳсолот, таъсисёбии ақидаи ҷамъиятӣ оид ба афзалияти масъалаҳои бо кор таъмин намудани аҳоли, муттаҳид намудани кӯшишҳои маъмурият ва ҷамъият, муассисаҳои таълимӣ, сиёсат дар соҳаи шуғли омили меҳнат ба унсури калидии тараққиёти иқтисодӣ мубаддал мешавад. Амалисозии чунин чорабиниҳои институтсионалӣ имконият медиҳад, ки иқтидори интеллектуалӣ ва касбии захираҳои меҳнатӣ барои инкишофи ҷамъият хизмат кунад. Бо ин мақсад дар вилояти Суғд бояд низоми ягонаи инкишофи меҳнат дар истеҳсолот таъсис дода шавад.

Таъсири институтсионалӣ ба истифодабарии самараноки омили меҳнат ҳалли як қатор масъалаҳоро дар назар дорад, ки онҳо барои марҳила ба марҳила бартараф намудани монеаҳои аз иқтисодиёти маъмурӣ-фармондеҳӣ боқимонда таъинот дошта, барои таъмини фаъолияти самараноки бозори меҳнат мусоидат намоянд. Чорабиниҳои зарурӣ дар ин самт аз сабаби маҳдуд будани воситаҳои давлатӣ, таъмини базаи меъёрӣ-ҳуқуқӣ, молиявӣ ва инфрасохтори иттилоотӣ дар сатҳи минтақаҳо ва мамлакат, истифодаи шакли шартномавии кирои коргарон дар ҳама соҳаҳои иқтисодиёт ба ҳисоб мераванд.

Шаклҳои шартномавии ҷалби захираҳои меҳнатӣ дар мамлакатҳои бо иқтисодиёти бозорӣ тавсифшаванда бо қонунҳои мувофиқ ва дигар актҳои қонунгузорӣ мустаҳкам карда мешаванд. Шаротнома оид ба кирои қувваи корӣ ҳамчун омили институтсионалии таъсиррасонӣ ба омили истеҳсолии меҳнат бояд чунин ҳолатҳоро дар бар гирад:

- ҳаҷми музди меҳнат (мизонҳои тарифӣ, иловапулиҳо, пардохтҳои иловагӣ);
- вақти корӣ;
- вақт барои истироҳат;
- хизматрасонии иҷтимоӣ-маишӣ;
- принципҳои таъминоти нафақагӣ;
- меъёргузорӣ ва ташкили меҳнат;
- тартиби кор;
- қоидаҳои рафтори коргар;
- ҳуқуқҳои иттифоқи касаба дар корхона;
- шароитҳои киро ва аз кор озодкунӣ;
- тартиби муҳокимаи баҳсҳои меҳнатӣ.

Дар шароити таъсисёбии иқтисодиёти бозорӣ соҳибкор, ки табиатан ба омили шахсии истеҳсолот дохил карда мешавад, ҳуқуқи истисноии киро намудани қувваи кори ба худ мувофиқро дорад. Ба ин нигоҳ накарда, барои чунин интиҳоби озод амалҳои соҳибкор ҳамчун ҳар як кордиханда дар чорчӯбаи қонунгузори амалкунанда амалӣ карда мешавад, ки риоя намудани як қатор шартҳоро дар назар дорад. Ба чунин шартҳои ҳатмӣ одатан, роҳ надодан ба фарқгузори коргарон аз рӯйи наҷод, миллат, ҷинс, синну сол ва ақидаҳои динӣ ва ғайраҳо дохил мешаванд. Бо вуҷуди ин, набояд аз хотир баровард, ки истифодаи омили шайъии истеҳсолот бо мувофиқати қобилиятҳои технологии ҷойҳои корӣ алоқамандии зич дорад. Ҷойҳои корӣ бояд ба эҳтиёҷоти коргар дар ҷодаи ҳифзи меҳнат ва санитарӣ ҷавобгӯ буда, рағбат ба фаъолияти меҳнатиро таъмин намояд.

Мувофиқан барои иқтисодиёти муосир на танҳо тавсифи микдории мавҷудияти омили меҳнат, балки таркиби сифатии он низ зарур аст. Аз нуқтаи назари институтсионалӣ ба хосияти иқтисодиёт зарури омили меҳнат - таркиби касбӣ, тахассуснокӣ, мавҷудияти

шахсони баландихтисос ва эҷодкор дохил мешаванд, ки қобилияти истифодаи донишҳои навро дар истеҳсолот дошта бошанд ва бо ҳамин имкониятҳои истеҳсолии иқтисодиро васеъ гардонанд. Аз ин ҷо бармеояд, ки барои мукамалгардонии истифодабарии омили шахсии истеҳсолот бояд захираҳои таълимӣ ва интеллектуалиро ҷудо намудан зарур аст. Чунин зернамуди омили шахсии истеҳсолот тамоюли касбиву таълимии инкишофи қувваи кориро муайян мекунад. Худи мафҳуми захираҳои таълимиро ҳамчун “маҷмӯи донишҳо, малакаҳо ва қобилият, ки дар инкишофи доимӣ қарор дошта, истифодабарии онҳо ба афзоиши даромадҳои индивидҳо, афзоиши фоидаи фирмаҳо ва таъмини тараққиёти иқтисодӣ мусоидат мекунад”⁵⁵, дарк карда мешавад.

Аз ин ҷиҳати қайдшуда омили шахсии истеҳсолот васеъ гардида, ба мафҳуми “сармояи инсонӣ” наздик мешавад. Маълум аст, ки унсури марказии сармояи инсонӣ шахси маълумотнок, офаранда, ибтиқорманд ва дорои тахассуснокии баланд ба ҳисоб меравад. Табиатан сармояи инсонӣ бо худ омили шиддатноки синтетикӣ ва мураккаби тараққиёти иқтисодӣ, ҷамъият ва оиларо ифода мекунад, ки қисми маълумотноки захираҳои меҳнатиро дар бар гирифта, низоми инноватсионӣ, донишҳои андӯхтаи ҳосилнокии баланд дошта, соҳиби маданият, низоми таъминоти ахбори касбӣ, фишангҳои меҳнати интеллектуалӣ ва муташаккил, сифати ҳаёт, муҳити мавҷудот ва фаъолияти меҳнати интеллектуалиро фаро гирифта, фаъолияти самаранок ва оқилонаи омили шахсии истеҳсолотро таъмин менамояд.

Аз ин ҷо бармеояд, ки таъсири институтсионалӣ ба мукамалгардонии омилҳои шахсии истеҳсолот бояд ба воситаи инкишофи сармояи инсонӣ амалӣ карда шавад, ки қобилияти муқаррарӣ ва бадастовардашудаи инсонро, ба монанди дониш,

⁵⁵Геворкян Е.Н. «Экономика знаний» и развитие образовательных ресурсов. Саратов. 2002. С. 90.

қобилият, маданият, захираи қувваҳои ҳаётӣ, саломатӣ, тахассуснокӣ ва ғайраҳоро дар бар гирифта, даромадро на танҳо ба дорандаи худ, инчунин барои инкишофи тамоми ҷамъият таъсир расонида, ҳамчун сарчашмаи тараққиёти инноватсионӣ баромад мекунад.

Ҳамин тавр, таъсири институтсионалӣ ба мукамалгардони истифодабарии омилҳои шахсии истеҳсолот, ба фикри мо, бояд дар чунин самтҳо амалӣ гардад:

- фаъолияти мувофиқшудаи давлат, кордиханда, иттифокҳои касаба ва ҳуди коргарон;
- истифодаи муносибати салоҳиятнок оид ба тайёр намудани захираҳои меҳнатӣ бо кӯшишҳои якҷояи давлат, хадамоти шугли аҳоли, кордихандагон, иттифокҳои касаба ва ҳуди коргарон;
- даст кашидан аз низоми кухнаи киро намудани коргарон ва ҷалби онҳо аз рӯйи нишондихандаҳои иқтисодии истифодаи самараноки онҳо (ҳосилнокии интиҳой ва чандирнокии барориш аз рӯйи омили истеҳсолот);
- дар минтақаҳо таъсис додани низоми инкишофи меҳнат дар истеҳсолот;
- инкишофи марҳилавии унсурҳои таркибии сармояи инсонӣ дар омилҳои шахсии истеҳсолот (қобилиятҳо, донишҳо, малакаҳо, таълимот, маданият, захираи қувваҳои ҳаётӣ, саломатӣ, тахассуснокӣ ва ғайраҳо).

Чунин муносибати комплексӣ ба таъсири институтсионалӣ ба инкишофи омилҳои шахсии истеҳсолот метавонад самараи мусбатро аз истифодаи онҳо дар шароити иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғд таъмин намояд.

3.2. Таҷдиди соҳаҳои иқтисодии вилояти Суғд ҳамчун шартҳои истифодабарии самараноки омилҳои истеҳсолот

Таҷдиди соҳаҳои иқтисодии минтақавӣ мукамалгардонии фаъолияти корхонаҳоро дар назар дорад, ки ба истифодабарии самараноки омилҳои истеҳсолот бо мақсади баланд намудани ҳосилнокии онҳо равона карда шудааст. Таҷдиди соҳаҳои иқтисодии минтақа наздик намудани онҳоро то дараҷаи стандартҳои муосир дар назар дорад. Моҳиятан ҳар як ҷараёни таҷдид бо тағйирёбиҳои сифатӣ дар ҷамъият алоқаманд аст. Бо ибораи дигар, ҷараёни таҷдид ҳамчун ҷараёни ҷамъиятӣ-таърихӣ маънидод карда шуда, ҳамчун маҷмӯи тағйироти технологӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, маданӣ ва сиёсӣ дарк карда мешаванд, ки барои мукамалгардонии низоми ҷамъиятӣ ва зернизоми онҳо ва соҳаҳои фаъолият равона карда шуда, иқтисодии миллий, комплексҳо, иқтидорҳо ва намудҳои сиёсати иқтисодиро фаро мегирад⁵⁶.

Вобаста аз мақсадҳои амалигардонии ҷараёни таҷдид аз нуқтаи назари методологӣ як қатор унсурҳоро, ба монанди азнавкунии технологии истеҳсолот, азнавсохторбандӣ кардани иқтисодиёт ва гузариш ба роҳи нисбатан инноватсионии тараққиётро дар бар мегирад. Мувофиқи маънидодкунии Е.Г. Ясин таҷдиди иқтисодиёт чунин унсурҳоро дар бар мегирад: 1) аз худ намудани истеҳсоли маҳсулот бо технологияҳои сатҳи муосир; 2) азнавкунии аппарати истеҳсолӣ, иваз намудани таҷҳизот ва технологияи кухнашуда бо таҷҳизоту технологияҳои муосири ҳосилнокиашон баландтар; 3) ҳамроҳшавии органикӣ ба ҷараёнҳои инноватсионии ҷаҳонӣ, ҳамгироии пурра ба иқтисодии ҷаҳонӣ, истифодаи ҳаматарафаи навовариҳои зарурӣ; 4) азнавтайёркунӣ, нав кардани тахассуснокӣ ва

⁵⁶Шимов В.Н., Крюков Л.М. Модернизация национальной экономики – императив времени. // Белорусский экономический журнал. 2013. № 2 С. 18-42. С. 23.

ивази кадрҳо, бозомӯзӣ ва аз худ намудани тафаккури нави ба талаботи замон мувофиқ; 5) амалигардони дигаргуниҳои сохторӣ дар иқтисодиёт, таъсисдиҳии сохтори нав дар иқтисодиёт ва таъсиси сохтори истеҳсолии ба нишондодҳои мамлакати тараққикардаи индустриявӣ мутобиқ⁵⁷.

Аз ҳама ҳолатҳои дар боло қайдшуда бармеояд, ки таҷдиди соҳаҳои иқтисодиёти минтақавӣ ба ғайр аз дигаргуниҳои техникӣ ва технологӣ бо шароити институтсионалии фаъолияти корхонаҳо алоқамандӣ дорад, ки пеш аз ҳама, бо нигоҳдории сатҳи пасти хароҷоти транзаксионӣ ва таъсисдиҳии шароити мувофиқ барои баланд намудани боздеҳ аз омилҳои истеҳсолоти истифодашаванда вобастагӣ доранд.

Таҷрибаи ҷаҳонӣ шаҳодат медиҳад, ки амалигардони чорабиниҳо оид ба таҷдиди соҳаҳои иқтисодиёт дар ҳолати ҷалби якҷояи захираҳои ҳуди мамлакат ва захираҳои хориҷӣ имконпазир аст. Оид ба ин ҷабҳаи таҷдид хулосаи олимони иқтисодчиёни рус Вардомский Л. ва Шурубович А. ниҳоят арзишманд ва зарурӣ ба ҳисоб меравад, ки мувофиқи ақидаи онҳо “ҷараёни таҷдид хусусияти креативӣ (пионерӣ)-ро мегирад, ки агар навовариҳои технологӣ ва институтсионалии дар мамлакат коркардшуда дар тамоми дунё шинохта шуда паҳн гарданд, дар натиҷа ба кишвар даромади рентавиро таъмин менамояд”⁵⁸. Дигар намуди таҷдидро ин иқтисодчиён ҳамчун мутобиқшаванда муайян мекунанд, ки он дар натиҷаи ҷорӣ намудани навовариҳои воридшуда амалӣ карда мешавад (масалан, дар намуди ҷобачогузори саноатӣ), ки бо хароҷоти муайян

⁵⁷ Ясин Е.Г. Модернизация российской экономики: что в повестке дня. // Общество и экономика. – 2001. №3-4. С. 5-29.

⁵⁸ Вардомский Л., Шурубович А. Модернизация экономики в странах СНГ: типы, ресурсы, инструменты. // Экономическое обозрение ЕвразЭС. – 2008. №1 (13). С. 4-8.

барои дастрас намудани ҳуқуқи муаллифӣ, патентҳо, литсензияҳо, таҷҳизот, хизматрасонӣ ва ғайраҳо алоқаманд аст⁵⁹.

Таҷрибаи амалигардони чорабиниҳо оид ба таҷдиди соҳаҳои иқтисодиёт нишон медиҳад, ки намуди креативӣ ва мутобиқаткунии он метавонад якдигарро пурра намояд. Дараҷаи чунин пурракунӣ аз иқтидори иқтисодӣ ва инноватсионии мамлакат вобастагӣ дорад. Бо баробари ин, дар ҷараёни таҷдиди соҳаҳои иқтисодиёт яке аз намудҳои кайдкардашуда бояд афзалтар ба ҳисоб равад. Агар дар мамлакат ҳама заминаҳои инкишофи мустақилонаи инноватсионии соҳаҳои иқтисодиёт мавҷуд бошад, ба монанди мавҷудияти тадқиқотҳои баланди технологӣ, соҳаҳои истеҳсолкунандаи воситаҳои истеҳсолоти муосир ва ғайраҳо, дар ин ҳолат афзалият ба намуди креативӣ таҷдид дода мешавад. Дар ин вазъият дар мамлакат мавҷуд набудани заминаҳои тараққиёти инноватсионии мустақил (мавҷуд набудани корхонаҳои худӣ барои истеҳсоли воситаҳои истеҳсолот, коркардҳои технологӣ ва ғайраҳо) оид ба намуди креативии таҷдид сухан гуфтан ягон маъно надорад. Дар чунин ҳолат намуди мутобиқаткунии таҷдид афзалият дошта, амалигардони он бошад, ба воситаи техника ва технологияи воридотӣ сурат мегирад.

Мувофиқ будани намуди мутобиқаткунии таҷдиди соҳаҳои иқтисодиёт дар ҷодаи баланд намудани самаранокии истифодабарии омилҳои истеҳсолотро, инчунин аз рӯйи тамоюли тағйирёбии ҳиссаи инвестицияҳои хориҷӣ барои молиягузории сармояи асосӣ мушоҳида кардан мумкин аст (қадвали 3.2).

⁵⁹Вардомский Л., Шурубович А. Модернизация экономики в странах СНГ: типы, ресурсы, инструменты. // Экономическое обозрение ЕвразЭС. – 2008. №1 (13). С. 4-8.

Ҷадвали 3.2

**Инвеститсияҳо ба сармояи асосӣ аз рӯйи сарчашмаҳои молиягузорӣ
дар вилояти Суғд (бо ифодаи %)**

Сарчашмаҳои молиягузорӣ	2000	2005	2010	2016
Давлатӣ	43,5	46,8	35,9	35,3
Хоҷагиҳои деҳқонӣ	2,7	0,5	0,1	0,7
Ҷамъиятҳои саҳҳомӣ	1,6	6,3	4,6	1,5
Аҳоли	4,5	10,0	7,6	5,9
Ҷамъиятҳои дорои масъулиятҳои маҳдуд	-	4,2	7,6	9,6
Корхонаҳои хусусӣ	-	-	-	7,3
Тоҷикматлубот	0,2	3,9	0,4	0,1
Корхонаҳои муштарак	-	-	-	2,8
Инвеститсияҳои хориҷӣ	-	-	-	36,8
Дигар сарчашмаҳо	47,5	28,3	43,8	-

Сарчашма: Омори солонаи вилояти Суғд 2017. Ҳуҷанд 2017. С. – 88-89, С. – 219.

Чи хеле ки аз маълумоти ҷадвали 3.2 маълум мегардад, баъд аз соли 2000 сарчашмаҳои давлатии молиягузори сармояи асосӣ ҳамчун қисми таркибии ҷараёни таҷдиди соҳаҳои иқтисодиёт тамоюли пастравӣ доранд. Таҳлили статикаи муқоисавӣ инчунин пастшавии ҳиссаи хоҷагиҳои деҳқониро дар молиягузори сармояи асосӣ нишон медиҳад. Агар дар соли 2000 аз ҳисоби ин сарчашма 2,7% молиягузори сармояи асосӣ амалӣ карда шавад, дар соли 2016 ин нишондиҳанда ба 0,7% баробар шудааст. Ҳолати аҷиб дар ин ҷода бо корхонаҳои муштарак ва инвеститсияҳои хориҷӣ ба назар мерасад. Бояд қайд намуд, ки то соли 2010 аз ҳисоби ин сарчашмаҳо молиягузори сармояи асосӣ ба назар намерасад. Лекин минбаъд молиягузори капитали асосӣ аз ҳисоби ин сарчашмаҳо дар иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғд ҷоннок шуда, дар натиҷа дар

соли 2016 молиягузории сармояи асосӣ аз ҳисоби корхонаҳои муштарак ба 2,8% ва аз ҳисоби инвестицияҳои хориҷӣ ба 36,8% маблағи умумии молиягузоришуда баробар шуд.

Ба як қатор дигаргуниҳои сохтории молиягузории сармояи асосӣ нигоҳ накарда, ҳолати муосири истеҳсолот дар баҳши аслии иқтисодиёти минтақа бо мавҷуд набудани барномаи дарозмуддати таҷдид таъминоти корхонаҳои истеҳсолии саноатӣ ва кишоварзӣ бо техника ва технологияи куҳнашуда ва аз ҷиҳати ҷисмониву маънавӣ фарсуда тавсиф карда мешавад. Аз рӯи ҳисобҳои д.и.и., профессор Пулатова И.Р. хӯрдашавии фондҳои асосии корхонаҳои саноатӣ ниҳоят дар шароити бад қарор дошта, умуман, дар саноат 37%, дар саноати сабук – 68%:, саноати хӯрокворӣ – 43%, соҳаҳои кимёвӣ ва нафтӣ – 61%, соҳаи мошинасозӣ ва коркарди металл – 61%, дар соҳаи энергияи барқӣ – 64%, дар саноати масолеҳи сохтмонӣ – 39%, дар соҳаи металлургияи ранга – 36% ва дигар соҳаҳои саноат – 73%-ро ташкил мекунад. Бо баробари ин, коэффитсиенти азнавкунии онҳо ниҳоят дар сатҳи паст қарор дорад⁶⁰.

Дар асоси ин маълумот исбот намудани афзалияти намуди мутобиқаткунандаи таҷдид дар соҳаҳои иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғд бе ягон шубҳа аён мегардад. Сарфи назар ба он, д.и.и., профессор Абуғаффор Рауфӣ бе ягон асоси илмӣ қайд мекунад, ки “барои таъсис додани иқтисодиёти рақобатпазир ба воридоти мошинҳо ва технологияҳои хориҷӣ ҳангоми молиягузории коҳишёфтаистодаи хароҷот барои таҷдиди технологӣ, коркардҳои илмӣ-техникӣ ва инноватсионӣ таъя кардан ғайрисамаранок аст”. Мувофиқи ақидаи ӯ “барои таъсис додан ва мустаҳкам намудани афзалияти рақобатпазирии дарозмуддат таъя карда, воридоти технологӣ аз нуқтаи назари иқтисодӣ бе асос мебошад, зеро ин ҳолат

⁶⁰Пулатова И.Р. Формирование и развитие промышленных агломерационных зон в регионе (теория, методология и практика). Автореф. дисс. на соискание уч. степени док.экон.наук. Душанбе – 2012. С.-27.

танҳо хаёлотӣ дастгирии таҷдидро нишон дода, имкониятҳои истеҳсолоти технологияи баландро дар намудҳои фаъолияти алоҳида маҳдуд сохта, онҳоро аз ҷиҳати иқтисодӣ ғайрисамаранок мегардонад”⁶¹.

Ба фикри мо, хулосаҳои А. Рауфӣ оид ба “нормувофик будани воридоти мошинҳо ва таҷҳизоти истеҳсолӣ ва афзалияти инкишофи истеҳсолоти илмӣ дар мамлакат ва содироти донишҳои дар технологияҳои нав асосёфта”⁶² ҳамчун утопия (хаёлот) баромад мекунад.

Дар стратегияи миллии тараққиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030 чорабиниҳои асосӣ оид ба таҷдиди соҳаҳои хоҷагии халқ аниқ муайян карда шудаанд, ки дар байни он чорабиниҳои тараққиёти индустриалӣ-инноватсионии иқтисодиёти мамлакат ҷудо карда шуда, пеш аз ҳама, афзоиши муваффақи инвестицияҳои хусусии дохилӣ ва хориҷӣ дарҷ гардидааст⁶³.

Дар ин стратегияи тараққиёт, инчунин зарурати истифодабарии навовариҳо дар ҳама соҳаҳои ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодии ҷамъият баҳри таъмини тараққиёти устувори мамлакат дар давраи дарозмуддат ифода ёфтааст.

Агар аз асосҳои стратегияи тараққиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030 бароем, он гоҳ маълум мегардад, ки амалигардонии ҷараёни таҷдиди соҳаҳои иқтисодиёти миллий дар асоси технологияҳои хориҷии воридшаванда баръало ифода меёбад. Бинобар ҳамин, баланд намудани самаранокии истифодабарии омилҳои истеҳсолот дар шароити минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, махсусан дар соҳаҳои

⁶¹ Рауфи А. Конкурентная экономика. Под общей редакцией профессора Бобоева О.Б. – Душанбе: «Дониш», 2014. С. 25.

⁶² Рауфи А. Конкурентная экономика. Под общей редакцией профессора Бобоева О.Б. – Душанбе: «Дониш», 2014. С. 27.

⁶³ Стратегияи миллии тараққиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи то соли 2030. Душанбе, 2016. С. – 20.

иқтисодиёти вилояти Суғд танҳо дар ҳолати воридоти мошинҳо ва таҷҳизоти муосири истеҳсолӣ имконпазир мебошад.

Дар поён мо ҷадвали 3.3 овардаем, ки дар он маълумот оид ба воридоти мошинҳо ва таҷҳизоти истеҳсолӣ ба ҳар сари аҳоли оварда шудаанд. Мантиқи чунин муносибат ба таҳлили воридоти мошинҳо ва таҷҳизоти истеҳсолӣ дар он иборат мебошад, ки ин нишондиҳандаҳо ро бо як қатор мамлакатҳои ИДМ муқоиса намоем.

Ҷадвали 3.3

**Воридоти мошинҳо ва таҷҳизот ба Ҷумҳурии Тоҷикистон
ба ҳар сари аҳоли**

Нишондиҳандаҳо	2011	2012	2013	2014	2015
Ҳаҷми воридот (млн. долл.)	2569,6	2657	3206	3778,4	4150,7
Воридоти мошинҳо ва таҷҳизот (млн. долл.)	274,3	292,6	410,7	396,1	463
Вазни қиёсии воридоти мошинҳо ва таҷҳизот дар ҳаҷми умумии воридот	10,7%	11%	12,8%	10,5%	11,2%
Воридоти мошинҳо ва таҷҳизот ба ҳар сари аҳоли (бо доллар)	37	38	53	50	56

Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон 2017. Душанбе, 2017. С. – 10, 332-333.

Аз ҷадвали 3.3 дидан мумкин аст, ки воридоти мошинҳо ва таҷҳизоти истеҳсолӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он дар тӯли давраи таҳлилшаванда ба ҳар сари аҳоли аз 56 доллари ИМА зиёд намебошад. Чунин нишондиҳанда дар дигар мамлакатҳои ИДМ нисбат ба Ҷумҳурии Тоҷикистон ба маротиб зиёд аст. Масалан, чунин нишондиҳанда дар Қазоқистон ба 454 доллар, дар Беларусия ба 406 доллар, дар Русия ба 297 доллар, дар Озарбойҷон ба 196 доллар, дар Украина ба 184 доллар, дар Гурҷистон ба 157 доллар, дар Молдова ба

115 доллар, дар Арманистон ба 110 доллар ва дар Қирғизистон ба 83 доллар баробар аст⁶⁴.

Таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар тӯли Истиқлолияти давлатӣ ва ислоҳоти иқтисодӣ таҷдиди технологии соҳаҳои иқтисодиёт гузаронида нашуда, балки аз рӯйи маълумоти расмӣ оморӣ дар мамлакат ва минтақаҳои он қараёни қафомонӣ ба назар мерасад (ҷадвали 3.4). Маълумоти дар ҷадвали 3.4 оид ба сохтори инвестицияҳо ба сармояи асосӣ доир ба объектҳои таъиноти истеҳсолӣ нишон медиҳад, ки дар давраи мушоҳидашаванда фақат сохтмони нав афзоиш ёфта истодааст.

Ҷадвали 3.4

Сохтори такрористеҳсолоти инвестицияҳо ба сармояи асосӣ доир ба объектҳои таъиноти истеҳсолидошта дар вилояти Суғд (бо ифодаи %)

Намуди фаъолият	2010	2016
Аз нав таҷҳизонидани техникаӣ ва азнавсозии корхонаҳои истеҳсолӣ	24	30
Васеъшавии корхонаҳои амалкунанда	1	1
Сохтмони нав	39	65
Сохтмони объектҳои алоҳида, ки ба самтҳои номбаршуда дохил намешаванд	3	4
Нигоҳдории иқтидорҳои фаъолиятбаранда	35	-

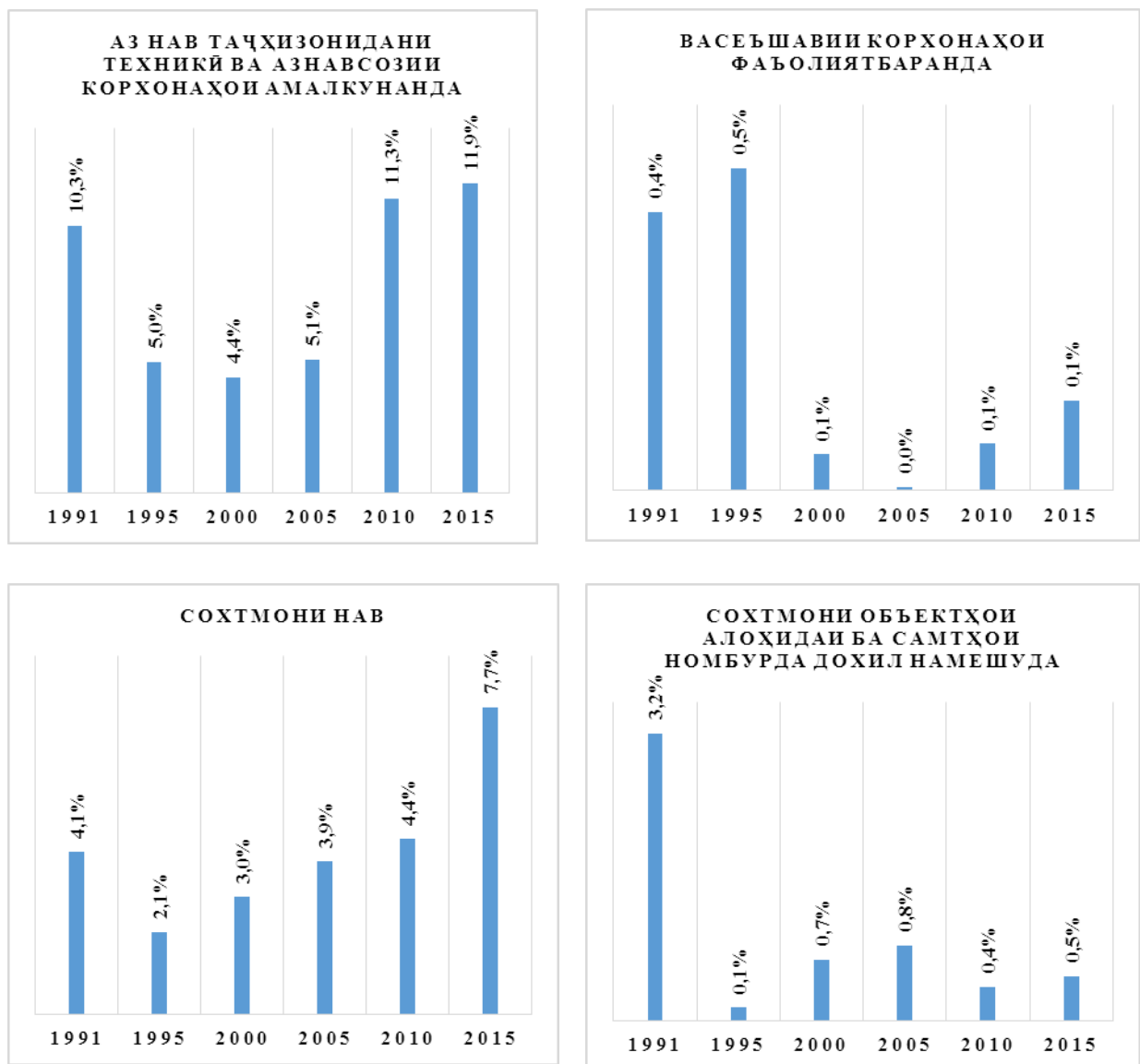
Сарчашма: Сохтмон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: Маҷмӯи оморӣ. Душанбе, 2017. С. 30-31.

Таҳлили сохтори такрористеҳсоли инвестицияҳо ба сармояи асосӣ, ки бо худ таҳкурсии таҷдиди соҳаҳои иқтисодиётро ифода мекунанд, тамоюли афзоиши ҳиссаи аз нав таҷҳизонидани техникаӣ ва азнавсозии корхонаҳои фаъолиятбарандаро дар соли 2016 нишон

⁶⁴Вардомский Л., Шурубович А. Модернизация экономики в странах СНГ: типы, ресурсы, инструменты. // Экономическое обозрение ЕвразЭС. – 2008. №1 (13). С. 4-8.

медихад. Ба ин тамоюл нигоҳ накарда, дар сохтори такрористехсоли инвестицияҳо ба сармояи асосӣ инвестицияҳо барои нигоҳдории иқтидорҳои амалкунанда дар соли 2016 бапуррагӣ ба назар намерасанд.

Барои пурратар намудани таҳлили таҷдиди соҳаҳои хоҷагии халқи вилояти Суғд мо ҳисоби тағйирёбии инвестицияҳоро ба сармояи асосӣ барои объектҳои таъиноти истеҳсолидошта нисбат ба МММ солҳои мувофиқ бо нархҳои муқоисавӣ амалӣ намудем (расми 3.1).

Расми. 3.1. Тағйирёбии инвестицияҳо ба сармояи асосӣ барои объектҳои таъиноти истеҳсолидошта нисбат ба МММ бо нархҳои муқоисавӣ

Тағйирёбиҳои ки дар расми 3.1 инъикос ёфтаанд, нишон медиҳанд, ки дар соли 2015 нисбат ба соли 1991 вазни қиёсии инвестицияҳо ба аз нав таҷҳизонидани техникӣ ва азнавсозии корхонаҳои амалкунанда дар МММ то 11,9% зиёд шуда, чунин тамоюл дар инвестицияҳо ба сохтмони нав низ ба назар мерасад, ки дар давраи таҳлилшаванда нисбат ба МММ ба 7,7% расидааст.

Дигар ҳолат дар тағйирёбии инвестицияҳо ба васеъшавии корхонаҳои фаъолиятбаранда, сохтмони объектҳои алоҳида ва нигоҳдории иқтидорҳои амалкунанда ба назар мерасад. Ҳолати вазни қиёсии инвестицияҳо барои нигоҳдории иқтидорҳои амалкунанда дар МММ дар соли 2010 афзоиши баландро нишон дода, дар соли 2015 якбора ба сифр баробар шудааст.

Чунин тағйирёбии бетартиби инвестицияҳо ба сармояи асосӣ ба объектҳои таъиноти истеҳсолидошта нисбат ба МММ солҳои мувофиқ бо мавҷуд набудани барномаи мақсаднок оид ба таҷдиди корхонаҳои истеҳсоли маънидод карда мешавад. Хурсандиовар аст, ки дар солҳои охир инвестицияҳо барои аз нав таҷҳизонидани техникӣ ва сохтмони нав тамоюли мусбат дорад. Норасоии захираҳои молиявӣ барои

таъмини воситаҳои асосӣ ва гардони корхонаҳо дар роҳи барқарор намудани истеҳсолот ва ҷалби омилҳои озоди истеҳсолот монеа ба миён меорад. Дар ин ҷода мушкилоти асосӣ ин дар кишвар бапуррагӣ фаъолият набурдани бозори дуумдараҷаи коғазҳои қиматнок мебошад, ки мантиқан ба яке аз унсурҳои манфии инкишофи фаъолияти истеҳсоли дар кишвар гардидааст. Дар ҳолати мавҷудияти зиёди корхонаҳои сахҳомӣ фаъолияти бозори коғазҳои қиматноки дуумдараҷа ҳамчун механизми гузариши таъминоти молиявии фаъолияти истеҳсоли ба ҳисоб меравад. Лекин бо сабаби мавҷуд набудани механизми мазкур ҷалб намудани захираҳои молиявӣ аз тарафи корхонаҳои сахҳомӣ ниҳоят маҳдуд карда шудааст.

Бо мақсади баланд намудани самаранокии истифодабарии омилҳои истеҳсолот ба воситаи таҷдиди соҳаҳои иқтисодиёти минтақавӣ, ба фикри мо, чораи зарурӣ ин хавасмандгардони фаъолияти бозори коғазҳои қиматноки дуумдараҷа ба ҳисоб меравад. Чунин чорабинӣ имконият медиҳад, ки номутаносибӣ дар инвеститсиякунии сармояи асосӣ барои объектҳои таъиноти истеҳсолидошта аз байн бурда шавад ва ҳамзамон шароити мусоид барои истифодабарии ҳама омили истеҳсолот фароҳам оварда шавад.

Ин ҳолатҳоро ба инобат гирифта, дар стратегияи тараққиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030 самти инкишофи индустриявӣ пешбинӣ карда шудааст, ки амалисозии лоиҳаҳои амалкунанда ва ё оғозёфтаи энергетикӣ ва инфрасохторӣ, истифодабарии оқилонаи захираҳои замин, обӣ, энергетикӣ ва ғайраҳо, инчунин барқарорсозии иқтидорҳои мавҷудбуда ва ё баҳри истифода қарор додани иқтидорҳои нави истеҳсоли дар саноат ва хоҷагии қишлоқро фаро гирифтааст. Самти мазкур амалисозии муваффақонаи ислоҳоти сохториро дар бахши аслии иқтисодиёт ва низоми идоракунии давлатӣ, таъсиси шароитҳо барои рақобати солим, бартараф намудани монеаҳои

барзиёд барои инкишофи бахши хусусии иқтисодиёт ва ҷалби инвеститсияҳо, баланд намудани сифати таълимоти касбӣ ва ғайраҳоро дар бар гирифтааст. Бо баробари ин, мувофиқи самти тараққиёти мамлакат асосҳои модели тараққиёти индустриявӣ-аграрӣ таъсис дода мешаванд. Ба сифати муҳаррики рушди иқтисодиёти миллий ва минтақаҳо афзоиши босуръати саноат дар асоси ҷорӣ намудан ва истифодаи иқтидорҳои нави истеҳсолии энергияи барқӣ, истихроҷи маъданҳо, таҷдиди саноати сабук ва хӯрокворӣ, таъсисдиҳии металлургияи сиёҳ ва рангаи ватанӣ, инкишофи саноати истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ, саноати сабук ва хӯрокворӣ баромад мекунанд. Мувофиқи ин самт ҳаҷми умумии истеҳсолоти саноатӣ то 4,2 маротиба афзоиш дода шуда, аз он ҷумла, афзоиши саноати истихроҷ 5,7 маротиба, саноати коркард 4,3 маротиба, истеҳсол ва тақсими энергия, об ва газ ба 2,9 маротиба афзоиш дода мешаванд⁶⁵.

Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки бе молиягузориҳои азнавкунии сармояи асосӣ, амалисозии таҷдиди соҳаҳои иқтисодиёт, ки аз онҳо таъмини самараи кофӣ истифодабарии омилҳои истеҳсолоти мавҷудбуда ғайриимкон аст. Таҷдиди соҳаҳои иқтисодиёт, ки мамлакат ва минтақаҳои он зарур аст, ғайр аз техника ва технологияи хориҷии воридшаванда, инчунин ҷалби инвеститсияҳои хориҷиро дар шакли ҷалби лизинги техника, технология, мошин ва таҷҳизоти истеҳсолӣ дар назар дорад. Барои амалисозии ин чорабиниҳо, ба фикри мо, баланд намудани диққатҷалбкунии инвеститсионии мамлакат ва минтақаҳои он зарур аст. Дар ин ҷода татбиқи ҷорӣ намудани тартиби либералии ташкили фаъолияти соҳибкорӣ, истифодабарии омили меҳнат, азнавкунии сармояи асосии корхонаҳои истеҳсолӣ ва коркарди чораҳо оид ба истифодаи самараноки захираҳои табиӣ зарур аст.

⁶⁵Стратегияи миллии тараққиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон то давраи соли 2030. Душанбе 2016. С. – 19.

Барои баҳодиҳии дараҷаи озоди иқтисодӣ дар таҷрибаи ҷаҳонӣ индекси озоди иқтисодӣ, ки аз тарафи ташкилоти **Heritage Foundation** ҳисоб карда мешавад, васеъ истифода мегардад. Аз рӯйи ҳисобҳои ин ташкилот дар солҳои 2015-2016 дар байни 178 мамлакати ҷаҳон Ҷумҳурии Тоҷикистон бо нишондиҳандаи 52,7% мақоми 140-умро ишғол кардааст⁶⁶. Аз рӯйи таснифоти ин индекс Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун мамлакати аз ҷиҳати иқтисодӣ озод ҳисобида намешавад. Аз рӯйи 10 нишондиҳандаи назоратии ин индекс, ки чунин нишондодҳоро дар бар мегирад: 1) ҳуқуқи моликият; 2) озодӣ аз коррупсия; 3) озодии функсиалӣ; 4) иштироки ҳукумат; 5) озодии соҳибкорӣ; 6) озодии меҳнат; 7) озодии монетарӣ; 8) озодии савдо; 9) озодии инвеститсияҳо; 10) озодии молиявӣ. Мавқеи Тоҷикистон аз рӯйи нишондиҳандаи 3-4 нисбатан баланд буда, аз рӯйи нишондиҳандаҳои 5, 7 ва 8 миёна ва аз рӯйи нишондиҳандаҳои боқимонда рейтинги мамлакати мо ниҳоят паст аст. Махсусан, ин ба нишондиҳандаҳои ҳуқуқи моликият, озодӣ аз коррупсия ва озодии инвеститсия хос аст.

Агар аз он бароем, ки барои баланд намудани самаранокии истифодабарии омилҳои истеҳсолот дар шароити Тоҷикистон ва минтақаҳои он таҷдиди соҳаҳои хоҷагии халқ дар асоси истифодабарии таҷрибаи ҷаҳонии ҷорӣ намудани техника ва технологияи истеҳсоли мувофиқ аст, аз ин ҷо бармеояд, ки бояд ба чунин хусусият иқлими хоҷагидорӣ аҳамияти хоса зоҳир карда шавад: озодии интиҳоби фаъолият, ҳамкорӣ ва самти инвеститсияҳо. Бо ибораи дигар, ноилгардӣ ба мақсадҳои истифодаи самараноки омилҳои истеҳсолот ба воситаи таҷдиди соҳаҳои хоҷагии халқ бо истифода аз таҷрибаи хориҷии истифодабарии техника ва технология, баланд намудани рейтинги мамлакат аз рӯйи нишондиҳандаҳои ҳуқуқи моликият, озодӣ аз коррупсия ва озодии инвеститсияро дар назар

⁶⁶<http://www.heritage.org/index/>

дорад. Амалигардони чорабиниҳо оид ба таҷдиди соҳаҳои хоҷагии халқ дар ҷодаи мазкур ҳамкориҳо бо дигар мамлакатҳо дар назар дорад, ки нисбат ба истифодаи аз нав таҷҳизонидани техникӣ афзалияти нисбӣ дорад ва дар самти истифодаи тартиби технологии панҷум ва шашум қарор доранд.

3.3. Истифодабарии оқилонаи омилҳои истеҳсолоти минтақавӣ ва рушди самаранокии истеҳсолот

Аз сабаби амалигардони ислоҳоти иқтисодӣ дар мамлакат зарурати объективии тағйирёбии шакл ва усулҳои ташкили фаъолияти истеҳсолӣ дар ҳама соҳаҳои хоҷагии халқ ба миён омад. Тағйироти институтсионалии бамиёномада дар идоракунии истеҳсолот, дарк намудани нопурра ва ғайрисаривактии талабҳои иқтисодии давраи гузариш ба пастшавии ҳаҷми истеҳсолот дар соҳаҳои бахши аслии иқтисодиёт ва ҳамзамон, ба афзоиши хароҷоти истеҳсолӣ оварда расонид, ки аз ҳамин сабаб муаммои баланд намудани самаранокии истеҳсолот ва истифодабарии оқилонаи омилҳои истеҳсолот ба мадди аввал гузашт.

Дар шароити баҳамтаъсиррасонии унсурҳои низоми иқтисодии маъмурӣ-фармондеҳӣ бо унсурҳои низоми иқтисодиёти бозорӣ, яъне иқтисодиёти гузариш, алоқамандии байни омилҳои истеҳсолот ва дараҷаи таъсири онҳо ба нишондиҳандаҳои гуногуни самаранокии истеҳсолот тағйироти назаррасро аз сар гузарониданд. Дар ин шароит, пеш аз ҳама, муҳити иқтисодӣ тағйир ёфт, ки дар омилҳои истеҳсолот фаъолият мекунанд. Бинобар ҳамин, мушоҳида намудани масъалаҳои бо истифодабарии оқилонаи омилҳои истеҳсолот алоқаманд ва таъсири онҳо ба самаранокии истеҳсолот дар чорҷӯбаи тадқиқоти мол қисмати зарурӣ ва ҷудонашавандаро ифода мекунад. Қобили қайд аст, ки худ ба худ истифодабарии оқилонаи ҳама омили истеҳсолот

бевосита бо натиҷаҳои фаъолияти истеҳсолии ҳама субъектони хоҷагидорӣ алоқаманд аст.

Истифодабарии оқилонаи омилҳои истеҳсолот табиатан маънои афзоиши боздеҳи он ва кӯшиши кам намудани хароҷоти омилҳои истеҳсолот ва воҳиди маҳсулоти истеҳсолшавандаро дар назар дорад. Аз нуқтаи назари аҳамияти хоҷагии халқ истифодабарии оқилонаи омилҳои истеҳсолот баҳодиҳии иқтидори истеҳсолии корхонаҳо ва истифодаи самараноки онҳоро дар назар дорад, зеро аксарияти корхонаҳои муосир дар фаъолияти худ ба талабот бе назардошти ҳисоби иқтидори имконият ва омилҳои истеҳсолоти истифоданашуда (меҳнат, сармоя, замин, фаъолияти соҳибкорӣ) нигоҳ мекунад.

Корхонаҳои истеҳсолӣ имрӯзҳо бо тавсияҳои асоснокшудаи илмӣ оид ба истифодабарии омилҳои истеҳсолот таъмин нестанд. Мувофиқан дар ин самт ягон чорабинӣ оид ба банақшагирӣ, пайдо намудан, баҳодиҳӣ ва ҳавасмандгардонии ҷалби захираҳои пинҳонии омилҳои истеҳсолот гузаронида нашудаанд. Дар шароити иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғд ва ҷумҳурӣ умуман, бо иқтисодиёти гузариш тавсиф карда шуда, дар шароити бартарафсозии оқибатҳои пастравии трансформатсионӣ қарор дорад, корхонаҳои истеҳсолӣ ба ҳисоби миёна ба иқтидорҳои худ дар сатҳи 36% истифода барад, аз рӯйи баҳодиҳии гуногун то 40-50% захираҳои иқтидорӣ доранд, ки дар истифодабарии фондҳои асосии истеҳсолӣ, захираҳои меҳнатӣ, захираҳои моддӣ-техникӣ ва молиявӣ пинҳонанд (ҷадвали 3.5). Чунин муносибат ба истифодаи омилҳои асосии истеҳсолот аз сабабҳои асосии пастравии тӯлкашидаи трансформатсионии истеҳсолот дар мамлакат ба ҳисоб рафта, инчунин омили боздорандаи тараққиёти иқтисодӣ баромад мекунад.

Ҷадвали 3.5

**Истифодабарии иқтидорҳои истеҳсолии корхонаҳои саноатӣ оид ба
истеҳсоли намудҳои алоҳидаи маҳсулот (бо ифодаи %)**

Нишондиҳандаҳо	1991	1995	2000	2005	2010	2016
Нуриҳои минералӣ	100	13,6	26,7	93,6	-	-
Семент	96	7	20,1	44	24,8	94,9
Конструкцияҳои оҳану бетонӣ	48,4	3,3	2,4	3,9	6,2	29,9
Маводи деворӣ	48,2	20,5	11,3	46,8	35,7	57,3
Нахи пахта	61,8	43,8	38,5	36,2	20,6	14,2
Матоҳои тайёри шохӣ	93,9	11,5	34,5	12,5	94,7	3,7
Пойафзол	65,2	5,5	1,6	0,5	9,2	82,4
Қолин ва маҳсулоти қолинӣ	55,3	6,3	3,2	22,2	29,3	54,5
Яхдонҳо	81	0,03	1,9	-	-	-
Гӯшт	51,2	17,4	1	1,4	6,5	0,8
Равғани чорво	50,9	8,9	0,3	0,7	9,5	30,7
Маҳсулоти ширӣ ба ҳисоби шир	63	9,4	2,6	8,1	69,8	64,8

Сарчашма: Тоҷикистон: 25 соли Истиқлолияти давлатӣ. Маҷмӯи оморӣ. Душанбе, 2016. С. 292. Маҷмӯи омори солони Ҷумҳурии Тоҷикистон 2017. Душанбе 2017.

Барои асоснок намудани хулосаҳои дар боло қайдшуда таҳлили статикаи муқоисавиро дар асоси маълумоти ҷадвали 3.5 мегузаронем. Мувофиқи маълумоти ҷадвали 3.5 аз 12 номгӯи маҳсулоти истеҳсолшаванда аз рӯи ду намуд (нуриҳои минералӣ ва яхдонҳо) дар соли 2016 аз байн рафтани пурраи иқтидори истеҳсолӣ ба назар мерасад. Инчунин дар масъалаи истифодабарии иқтидори истеҳсолии нахи пахта ва матоҳои шохӣ ташвишовар аст. Истифодабарии иқтидори истеҳсолии нахи пахта дар соли 2016 ба 14,2% расида, истифодаи иқтидори истеҳсолии матоҳои шохӣ бошад, дар сатҳи 3,7%

карор дорад. Дар давраи таҳлилӣ танҳо истифодабарии иқтидори истеҳсолии семент дар сатҳи 94,9% мебошад.

Масъалаи асосӣ оид ба истифодаи оқилонаи ҳама омилҳои истеҳсолот бевосита пурра истифода бурдани иқтидори истеҳсолии корхонаҳо то иқтидори оптималӣ ба ҳисоб меравад, ки барои истифодабарии захираҳои омилҳои истеҳсолот заминаҳоро муҳайё месозад. Дар шароити ҳукмронии механизмҳои бозорӣ, одатан, барои пурра истифода бурдани иқтидорҳои истеҳсолӣ унсури асосӣ баланд намудани талабот ба маҳсулоти истеҳсолшаванда баромад мекунад, ки ба шарофати он имконияти истифодабарии оқилонаи омилҳои истеҳсолоти мавҷудбуда таъмин карда мешаванд. Бояд қайд намуд, ки барои вилояти Суғд афзоиши талаботи истеъмоли муаммо намебошад, зеро ба таври нопурра истифода бурдани иқтидорҳои истеҳсолӣ ва дар баъзе ҳолатҳо пурра аз байн рафтани ин иқтидорҳо аз ҳисоби таҷрибаи нокифоягии фаъолияти корхонаҳо дар шароити рақобати бозорӣ ва воридоти зиёди маҳсулот ба миён меояд. Бинобар ҳамин, бояд саривақт қарорҳои идоракунии мувофиқ оид ба афзоиши иқтидорҳои истеҳсолӣ қабул шуданаш лозим аст. Ҳама корхонаҳо бояд ҳосияти ҳама омилҳои истеҳсолот ва захираҳои истифодаи онҳоро ба эътибор гирифта, кӯшиш намоянд, ки онҳо барои паст намудани хароҷоти истеҳсолӣ ва баланд намудани сифати корҳо истифода шаванд, ки аз онҳо рақобатпазирии маҳсулоти истеҳсолшаванда вобастагӣ дорад.

Барои амалисозии чорабиниҳо оид ба истифодабарии оқилонаи омилҳои истеҳсолот бо мақсади баланд намудани самаранокии истеҳсолот дар шароити иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғд бояд ба ҳама ҷабҳаҳои унсурҳои истифодабарии омилҳои истеҳсолот таъҷил намуд.

Агар аз он бароем, ки самти асосии баланд намудани самаранокии истеҳсолот ин - сарфаи вақти корӣ, паст намудани

меҳнатғунҷоиши истеҳсолот, баланд намудани боздеҳ аз истифодабарии предметҳои меҳнат, истифодабарии ҳамаҷонибаи натиҷаҳои пешравии илму техника, автоматизатсия ва механизатсияи истеҳсолот, ҷорӣ намудани истифодаи намудҳои нави ашё ва масолах, истифодаи ғаёли сармояи инсонӣ, баланд намудани сатҳи тахассуснокии коргарон, беҳтар намудани шароити меҳнат, мукамалгардонии низоми идоракунии, беҳтар намудани сохтори ташкилӣ ва истеҳсолии корхонаҳо ва ғайраҳо мебошад, аз ин ҷо зарурати васеъшавии ғаёлияти ҳама омилҳои истеҳсолот баҳри баланд намудани самаранокии истеҳсолот маълум мегардад. Бояд афзоиши ҳосилнокии меҳнат ва дигар омилҳои истеҳсолотро таъмин намуд, ҳамзамон барои баланд намудани боздеҳи масолах, боздеҳи фондҳо ва тақомули идоракунии истеҳсолот кӯшиш намуд. Танҳо таъмини яқвақтаи ҷорабиниҳои номбаршуда метавонад барои баланд намудани самаранокии истеҳсолот натиҷаи мусбат диҳад.

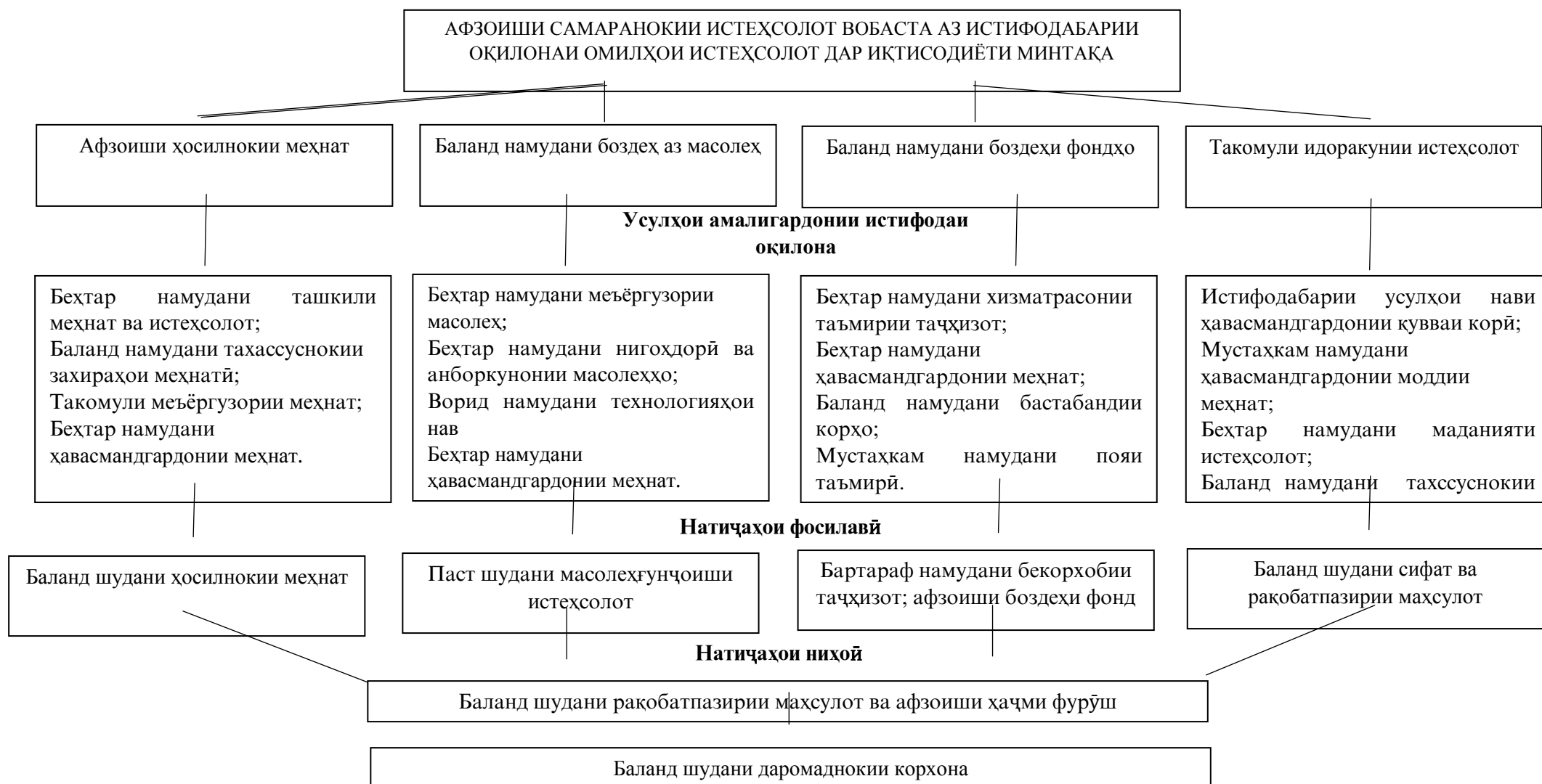
Дар нақшаи 3.1 модели вобастагии афзоиши самаранокии истеҳсолот вобаста аз истифодаи оқилонаи истифодабарии омилҳои истеҳсолот оварда шудааст. Маънои ин модел дар он зоҳир мегардад, ки амалисозии марҳилавии ҷорабиниҳоро оид ба истифодаи оқилонаи омилҳои истеҳсолот ифода мекунад. Афзоиши ҳосилнокии меҳнат ҳамчун унсури асосии баланд намудани самаранокии истеҳсолот бо баробари баланд шудани боздеҳ аз масолах, баландшавии боздеҳ аз фондҳои асосӣ ва тақомули идоракунии истеҳсолот баромад мекунад. Ҳар як аз ин унсурҳои баландкунандаи самаранокии истеҳсолот ба воситаи истифодабарии оқилонаи омилҳои истеҳсолот бевосита бо омилҳои муайян алоқаманд аст.

Масалан, афзоиши ҳосилнокии меҳнат истифодаи оқилонаи омили меҳнатро дар назар дошта, баланд намудани боздеҳи масолах маънои истифодабарии оқилонаи захираҳои табииро (омили заминро) дорад. Баланд намудани боздеҳи фондҳо бошад, одатан, бо истифодаи

оқилонаи сармоя вобаста буда, такомули идоракунии истеҳсолот истифодабарии самараноки қобилияти соҳибкориро дар назар дорад.

Ҳар як аз унсурҳои қайдшудаи баландкунандаи самаранокии истеҳсолот дар назар дорад, ки усулҳои амалисозии истифодаи оқилонаи онҳо дар амал татбиқ карда шавад.

Моделҳои нақшавии вобастагии афзоиши самаранокии истеҳсолот аз истифодабарии оқилонаи омилҳои истеҳсолот дар иқтисодиёти минтақавӣ

Схемаи 3.1. Моделҳои вобастагии афзоиши самаранокии истеҳсолот аз истифодабарии оқилонаи омилҳои истеҳсолот дар иқтисодиёти минтақавӣ.

Истифодаи оқилонаи меҳнат ба воситаи амалигардонии чорабиниҳо оид ба беҳтар намудани ташкили меҳнат ва истеҳсолот ба миён омада, баланд намудани тахассуснокии захираҳои меҳнати истифодашаванда, тақомули меъёргузории меҳнат ва беҳтар намудани ҳавасмандгардонии меҳнатро дар назар дорад. Ҳамаи ин ба натиҷаи фосилавии баланд намудани самаранокии истеҳсолот – афзоиши ҳосилнокии меҳнат оварда мерасонад.

Истифодабарии захираҳои табиӣ (омили замин) дар намуди умумӣ беҳтар намудани меъёргузории ашё ва масоҳат, беҳтар намудани шароити нигоҳдории масоҳат, ҷорӣ намудани технологияҳои нав ва ё таҷдиди техникаҳои мавҷудбуда ва беҳтар намудани ҳавасмандгардонии меҳнатро дар назар дорад. Дар натиҷа чунин чорабиниҳо ба паст намудани масоҳатғунҷоиши истеҳсолот сабаб мешаванд.

Нисбат ба истифодабарии оқилонаи истифодабарии сармоя бояд қайд намуд, ки амалигардонии чунин чорабиниҳо ба монанди, беҳтар намудани хизматрасонии таъмирӣ, баланд намудани самаранокии бастабандии корҳо ва мустаҳкам намудани пояи таъмиро дар назар дошта, ба баландшавии боздеҳи фондҳо ва бартараф намудани бекорхобии таҷҳизоти истеҳсолӣ оварда мерасонад.

Тақомули идоракунии истеҳсолот метавонад ба воситаи истифодабарии усулҳои нави ҳавасмандгардонии қувваи корӣ, пурзӯр намудани ҳавасмандгардонии моддии меҳнат, беҳтар намудани маданияти истеҳсолӣ, баланд намудани тахассуснокии кадрҳо амалӣ карда шавад. Чунин чорабиниҳо метавонад ба баландшавии сифат ва рақобатпазирии маҳсулот мусоидат намояд.

Бо дарназардошти самарои синергетикӣ ҳама усулҳои дар боло қайдшуда оид ба истифодабарии оқилонаи омилҳои истеҳсолот ба воситаи натиҷаҳои фосилавӣ метавонад ба натиҷаҳои ниҳой, яъне ба

баланд намудани рақобатпазирии маҳсулот, афзоиши ҳаҷми фурӯш ва баланд намудани даромаднокии корхона оварда расонад.

Ҳамин тавр, мувофиқи модели пешниҳодшавандаи вобастагии самаранокии истеҳсолот аз истифодабарии оқилонаи меҳнат метавон кайд намуд, ки танҳо алоқамандӣ ва якҷоя амал намудани омилҳои истеҳсолот ва истифодаи оқилонаи онҳо метавонад ба афзоиши самаранокии истеҳсолот муосидат намояд.

ХУЛОСА

Тадқиқоти гузаронидашуда ба мо имконият дод, ки чунин хулосаҳо ва пешниҳодҳоро оид ба мукамалгардонии истифодабарии омилҳои истеҳсолот баён намоем:

1. Тадқиқоти табиати омилҳои истеҳсолот ба мо имкон дод муайян намоем, ки дар як қатор ҳолатҳо онҳо бо захираҳои иқтисодӣ ҳаммаъно ҳисобида мешаванд. Лекин қайд кардан зарур аст, ки чунин ҳаммаъногӣ на он қадар дуруст аст. Қобили қайд аст, ки захираҳои иқтисодӣ воридшавиро ба ҳаёти хоҷагидорӣ дар назар дорад, омилҳои истеҳсолот бошад, дар назар дорад, ки онҳо ба ҷараёни истеҳсолот ҷалб гардида, истифода шуда истодаанд. Омилҳои истеҳсолотро ҳамчун ашё ва сабабҳо мушоҳида кардан мумкин аст, ки ба ҷараёни истеҳсолот таъсири бевосита ва ё бавосита расонида, натиҷаи истифодаи онҳо ба сифати неъматҳои тайёри иқтисодӣ баромад мекунад. Бо баробари ин қайд намудан зарур аст, ки омилҳои истеҳсолот бевосита аз захираҳои иқтисодӣ таъсис меёбанд. Бинобар ҳамин, ба зиддият гузоштани захираҳои иқтисодӣ ва омилҳои истеҳсолот маънои мантиқӣ надорад. Ҳама захираҳои иқтисодӣ метавонанд ба омилҳои истеҳсолот табдил дода шаванд, танҳо дар ҳолате ки онҳо дар асл ба ҷараёни истеҳсолоти ҷамъиятӣ ҷалб карда мешаванд. Аз ин ҷо бармеояд, ки захираҳои иқтисодӣ нисбат ба омилҳои истеҳсолот маънои васеътар доранд.

2. Омилҳои истеҳсолотро бояд дар ягонагӣ бо соҳибон, ки онҳоро дар бозор муаррифӣ мекунад, ба ҳаракат медароранд ва самти баҳамтаъсиррасонии онҳоро муайян менамоянд, мушоҳида намуд. Тадқиқи омилҳои истеҳсолотро бо воситаи низомнокии онҳо чунин хулосаҳоро баён кардан мумкин аст: омилҳои истеҳсолот танҳо дар якҷоягӣ истифода шуда метавонанд, яъне бо таносуби муайян, сохтор ва ягонагӣ; ҳар як омилҳои истеҳсолот дорои хусусияти нодир мебошад:

камёфтӣ, маҳдудият, ҳосилнокӣ, ивазшавӣ, ҳамдигарро пурракунанда, ҳаракатнокӣ, хусусияти ба ҷудошавӣ, таъмини даромад ба соҳибони худ; ҳар як омили истехсолот соҳиби худро дорад ва бинобар ҳамин, муносибат дар низоми омилҳои истехсолот ба муносибатҳои иқтисодии соҳибони он майл дорад.

3. Самаранокии иқтисодӣ ва самаранокии истифодабарии омилҳои истехсолотро ҳамчун тарзи фаъолияти хоҷагидорӣ дарк намудан мумкин аст, ки ҳангоми он боздеҳ аз омилҳои истехсолоти истифодашаванда ба самти фоидаи ҳадди аксар равона мегардад. Бинобар ҳамин, ҳангоми муайян намудани самаранокии истифодабарии омилҳои истехсолот бояд бо маҷмӯи нишондодҳо истифода кард, ки самаранокии ҳар як омили истехсолотро дар алоҳидагӣ дар чорҷӯбаи функцияи истехсолии истифодашаванда ифода намояд.

4. Дар соҳаи шуғли захираҳои меҳнатӣ дар вилояти Суғд ҷараёни ғайрииндустрияшавӣ ва сатҳи баланди муҳоҷирати меҳнатӣ ба назар мерасад. Бо мақсади бартараф намудани сабабҳои ин ҳодисаҳо ва ҳавасмандгардонии рушди иқтисодии воридотивазкунанда амалӣ намудани чораҳо оид ба баланд намудани сатҳи индустриявии шуғли захираҳои меҳнатиро зарур мешуморем. Васеъшавии ҳаҷми истехсолоти саноатӣ метавонад ба пастшавии сатҳи муҳоҷирати меҳнатӣ ва ҳаракати қисми захираҳои меҳнатӣ аз хоҷагии қишлоқ ба соҳаи индустриявӣ мусоидат намояд. Чунин чорабинӣ аз он сабаб имконпазир мегардад, ки дар бахши саноатӣ имкониятҳои истифоданашуда зиёд мебошанд. Истифодабарии онҳо, дар ҳақиқат, метавонад захираҳои барзиёди меҳнатиро ба худ ҷалб намуда, дараҷаи вобастагии муҳоҷирати меҳнатиро паст намояд. Васеъшавии ҳаҷми истехсолоти саноатӣ метавонад ба афзоиши даромадҳои меҳнатӣ мусоидат намояд, ки дар навбати худ зиёдшавии маҷмӯи талаботи

аҳолиро ҳавасманд гардонида метавонад. Бо баробари ин, бояд қайд намуд, ки танҳо афзоиши шуморагии ҷойҳои корӣ барои таъмини рушди иқтисодии воридотивазкунанда кофӣ нестанд. Бинобар ҳамин, ҳангоми васеъшавии истифодабарии захираҳои меҳнатӣ дар саноати васеъшаванда бояд шароит оид ба баланд намудани сифати захираҳои меҳнатӣ ва ҳосилнокии онҳо фароҳам оварда шаванд.

5. Барои иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғд норасоии омилҳои истеҳсолот муаммо набуда, балки истифодаи ғайрисамарабахш ва ғайриоқилонаи он мушкилии ҷиддӣ мебошад. Ба воситаи истифодабарии захираҳои замин ва табиӣ мумкин аст, ки сарҳади имкониятҳои истеҳсолии кишварро васеъ намуд.

6. Ҳиссаҷудокунииҳои амортизатсионии субъектҳои хоҷагидорӣ ҳамчун яке аз сарчашмаҳои калидии азнавсозии сармояи асосӣ баромад мекунад, зеро онҳо 42,1% (соли 2016) ҳама андӯхтро дар иқтисодиёт ташкил мекунанд. Аз ин ҷо нақши ҳалкунандаи истифодабарии фонди амортизатсионӣ дар такрористеҳсоли сармояи асосии истеҳсолӣ бармеояд. Лекин шароити аслии истифодабарии фонди амортизатсионӣ барои такрористеҳсоли сармояи асосӣ дар соҳаҳои иқтисодиёти вилояти Суғд аз ҷониби ин фонд иҷро нагардидани вазифаи такрористеҳсолии сармояи асосӣ ба назар нарасида, то ҳатто ҷараёни такрористеҳсолоти одиро низ таъмин карда натавониста истодааст.

7. Дар самти инкишофи фаъолияти соҳибкорӣ ҳамчун омили махсуси истеҳсолот дар шароити иқтисодиёти вилояти Суғд ва ҷумҳурӣ, умуман, ба ақидаи мо, бояд ба таъсисдиҳии механизми баҳамтаъсиррасонӣ ва алоқамандии сохторҳои давлатӣ ва соҳибкорон диққати махсус зоҳир намуд. Инчунин бо ин мақсад таъсиси шӯрои координатсионӣ дар ҷойҳо оид ба дастгирӣ ва инкишофи соҳибкорӣ пешниҳод карда мешавад, ки дар ҷорчӯбаи ин шӯро фаъолияти

комиссияи махсус оид ба бартарафсозии ҳама монеаҳо нисбат ба он соҳибкороне ки ба алоқамандкунии самараноки омилҳои истеҳсолоти боқимонда (замин, меҳнат ва сармоя) мусоидат менамоянд.

8. Таъсири институтсионалӣ ба мукамалгардонии омилҳои шахсии истеҳсолот бояд ба воситаи инкишофи сармояи инсонӣ амалӣ карда шавад, ки қобилияти муқаррарӣ ва бадастовардашудаи инсонро, ба монанди дониш, қобилият, маданият, захираи қувваҳои ҳаётӣ, саломатӣ, тахассуснокӣ ва ғайраҳоро дар бар гирифта, даромадро на танҳо ба дорандаи худ, инчунин барои инкишофи тамоми ҷамъият таъсир расонида, ҳамчун сарчашмаи тараққиёти инноватсионӣ баромад мекунад. Муносибати комплексӣ ба таъсири институтсионалӣ ба инкишофи омилҳои шахсии истеҳсолот метавонад самарайи мусбатро аз истифодаи онҳо дар шароитҳои иқтисодии минтақавии вилояти Суғд таъмин намояд.

9. Барои баланд намудани самаранокии истифодабарии омилҳои истеҳсолот дар шароити Тоҷикистон ва минтақаҳои он таҷдиди соҳаҳои хоҷагии халқ дар асоси истифодабарии таҷрибаи ҷаҳонии ҷорӣ намудани техника ва технологияи истеҳсолӣ мувофиқ аст. Аз ин ҷо бармеояд, ки бояд ба чунин хусусиятҳои иқлими хоҷагидорӣ аҳамияти хоса зоҳир карда шавад: озодии интихоби фаъолият, ҳамкорони корӣ ва самти инвеститсияҳо. Бо ибораи дигар, ноилгардӣ ба мақсадҳои истифодаи самараноки омилҳои истеҳсолот ба воситаи таҷдиди соҳаҳои хоҷагии халқ бо истифода аз таҷрибаи хориҷии истифодабарии техника ва технология, баланд намудани рейтинги мамлакат аз рӯйи нишондиҳандаҳои ҳуқуқи моликият, озодӣ аз коррупсия ва озодии инвеститсияро дар назар дорад. Инчунин, амалигардонии чорабиниҳо оид ба таҷдиди соҳаҳои хоҷагии халқ дар ҷодаи мазкур ҳамкориро бо дигар мамлакатҳо ба эътибор гирифтааст, ки нисбат ба истифодаи аз нав таҷҳизонидани техникӣ афзалияти

нисбӣ дорад ва дар самти истифодаи тартиби технологии панҷум ва шашум қарор мегирад.

11. Истифодабарии оқилонаи омилҳои истеҳсолот ба воситаи амалигардонии як қатор чорабиниҳо амалӣ карда мешаванд, ба монанди афзоиши ҳосилнокии меҳнат, баланд намудани боздеҳ аз масолеҳ, баланд намудани боздеҳ аз фондҳои асосӣ ва тақомули идоракунии истеҳсолот. Афзоиши ҳосилнокии меҳнат истифодаи оқилонаи омилҳои меҳнатро дар назар дошта, баланд намудани боздеҳи масолеҳ маънои истифодабарии оқилонаи захираҳои табииро (омилҳои заминро) дорад, баланд намудани боздеҳи фондҳо бошад, одатан, бо истифодаи оқилонаи сармоя вобаста буда, тақомули идоракунии истеҳсолот истифодабарии самараноки қобилияти соҳибкориро дар назар дорад. Ҳадафи ҳар як аз унсурҳои қайдшуда баланд намудани самаранокии истеҳсолот, ки усулҳои амалисозии истифодаи оқилонаи онҳо дар амал татбиқ карда шавад. Бо дарназардошти самарани синергетикӣ ҳама усулҳои дар боло қайдшуда оид ба истифодабарии оқилонаи омилҳои истеҳсолот ба воситаи натиҷаи фосилавӣ метавонад ба натиҷаҳои ниҳойӣ, яъне ба баланд намудани рақобатпазирии маҳсулот, афзоиши ҳаҷми фурӯш ва баланд намудани даромаднокии корхона оварда расонад. Мувофиқи модели пешниҳодшавандаи вобастагии самаранокии истеҳсолот аз истифодабарии оқилонаи меҳнат метавон қайд намуд, ки танҳо алоқамандӣ, яққоя амал намудани омилҳои истеҳсолот ва истифодаи оқилонаи онҳо метавонад ба афзоиши самаранокии истеҳсолот муосидат намояд.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

(бо забони аслӣ)

1. Абдусаматов, Г. Закономерности становления и развития рыночных отношений в Республике Таджикистан [Текст] / Г. Абдусаматов. - Душанбе, 1995. –184 с.

2. Алиджанов, Дж. А. Взаимосвязь занятости трудовых ресурсов и стимулирования импортозамещающего роста в Республике Таджикистан [Текст] / Дж.А Алиджанов // Экономический журнал. – Москва, 2015. - № 3 (39). С. – 25.

3. Алиджанов, Дж. А. Модернизация национальной экономики Республики Таджикистан как условие реализации программы импортозамещения [Текст] / Дж. А Алиджанов // Экономический журнал. Москва, 2015. - № 4 (43). - С. 25-35.

4. Алиджанов, Дж. А. Особенности и факторы экономического роста в условиях переходной экономики (на примере Республики Таджикистан) [Текст] / Дж. А. Алиджанов // Авто-т дисс-ции на соискание ученой степени к.э.н. – Душанбе, 2004. - 24 с.

5. Алиджанов, Дж.А. Особенности переходной экономики Республики Таджикистан [Текст] / Дж.А. Алиджанов //Вестник Таджикского национального университета. - 2011. - № 7(71). - С.156-166.

6. Асроров, И.А. Таджикистан: экономический рост и эффективность [Текст] / И.А. Асроров, В.П. Бондарь, Я.Т. Бронштейн, Е.И. Поляруш, Р.К. Рахимов. - Душанбе, Ирфон, 1972. – 144 с.

7. Аузин, А. Приоритеты институциональных преобразований в условиях экономических модернизаций [Текст] / А. Аузин, Г. Сатаров // Вопросы экономики. - 2012. - №6. - С. 65-73.

8. Афанасьев, В. Вклад австрийской школы в развитие трудовой теории стоимости (к проблеме единства экономической науки) [Текст] / В. Афанасьев // Вопросы экономики. - 2002. - № 2. - С. 102-117.
9. Балацкий, Е.В. Гибкость рынка труда: опыт макроэкономической оценки [Текст] / Е. В Балацкий // Мировая экономика и международные отношения. -1998. -№2. - С. 80-90.
10. Баликоев, В.З. Общая экономическая теория [Текст] / В.З Баликоев. - Новосибирск Лада, 2000г. – 140 с.
11. Блауг, М. Экономическая мысль в ретроспективе [Текст] / М. Блауг. - Дело ЛТД, 1994. - 687с.
12. Брагинский, С.В. Политическая экономия: дискуссионные проблемы, пути обновления [Текст] / С.В. Брагинский, Я.А. Певзнер. – Мысль, 1991. – 298 с.
13. Бусыгин, А.В. Предпринимательство [Текст] / А.В. Бусыгин (2-е издание). – Москва, Дело, 2000. - С. 108-110.
14. Вардомский, Л. Модернизация экономики в странах СНГ: типы, ресурсы, инструменты [Текст] / Л. Вардомский, А.Шурубович // Экономическое обозрение ЕврАзЭС. – 2008. - №1 (13). - С. 4-8.
15. Вид, Л.Б. Пути ускорения социально-экономического развития [Текст] / Л.Б. Вид, Е.А. Иванов, В.Н. Кириченко. – Москва, Экономика, 1987. – 240 с.
16. Галиченко, О.Г. Экономическое развитие в условиях несовершенной конкуренции: подходы к многоуровневому моделированию [Текст] / О.Г. Галиченко. - Москва, Наука, 1999. -238с
17. Геворкян, Е.Н. «Экономика знаний» и развитие образовательных ресурсов [Текст] / Е.Н Геворкян. – Саратов, 2002. - С. 90.
18. Геворкян, Е.Н. «Экономика знаний» и развитие образовательных ресурсов [Текст] / Е.Н. Геворкян. - Саратов, 2002. - С. 91.

19. Гребенников, В.Г. Интенсификация общественного производства: социально–экономические проблемы [Текст] / В.Г. Гребенников. – Москва, Политиздат, 1987. – 286 с.
20. Гребнев, А.С. Экономика. Курс основ. Учебник / [Текст] А.С. Гребнев, Р.М. Нуреев. – Москва, Вита – Пресс, 2000. – 432 с.
21. Гусейнов. Р.М. История экономических учений [Текст] / Р.М. Гусейнов, Ю.В. Горбачев, В.М. Рябцева. - Москва, ИНФРА-М, 2000. – 256с
22. Зигангирова, А.М. Опыт рационального использования факторов производства в условиях современного менеджмента [Текст] / А.М. Зигангирова // Региональная экономика: теория и практика.- Москва, 2010.- № 35 (170). - С. 20-27.
23. Зигангирова, А.М. Рациональное использование факторов производства в условиях рынка [Текст] / А.М. Зигангирова // Актуальные проблемы экономики и права. - Казань, 2007. - № 4. - С. 38-42.
24. Зомбарт, В. Б. Этюды по истории духовного развития современного экономического человека [Текст] / В. Б. Зомбарт (Пер. с. англ.). – Москва, Наука, 1994.- С. 6.
25. Ивашковский, С. Н. Макроэкономика: Учебник [Текст] / С. Н. Ивашковский (2-е изд., испр., доп.) // Послание Президента Таджикистана Эмомали Рахмона Маджлиси Оли республики. Душанбе 20.01.2015.- Москва, Дело, 2002. —472с.
26. Каюмов, Н.К. Глобализационные процессы и экономические проблемы Таджикистана [Текст] / Н.К. Каюмов, Т.Н. Назаров, И.И. Махмудов, Р.К. Рахимов, Х.У. Умаров // Экономика Таджикистана: стратегия развития. –Душанбе, 2003. - №4. - С. 5-64.
27. Каюмов, Н.К. К вопросу о темпах экономического роста в условиях переходной экономики Таджикистана [Текст] / Н.К. Каюмов, Т.Н. Назаров, Р.К. Рахимов // Экономика Таджикистана: стратегия развития.- Душанбе, 2002. - №3. - С. 23-38.

28. Каюмов, Н.К. Глобализация экономики и внешнеэкономические связи Таджикистана [Текст] / Н.К. Каюмов, Х.У. Умаров // Экономика Таджикистана: стратегия развития. - Душанбе, 2005. - № 3. - С. 79-80.
29. Кларк, Дж. Б. Распределение богатства [Текст] / Дж. Кларк (Пер. с англ.). – Москва, Гелиос АРВ, 2000. - Гл. IX, X. – с 235
30. Классики кейнсианства. (В 2-х Т). - Т 1 и 2. – Москва, 1997. – с 430
31. Клейнер, Г.Б. Управление развитием экономики в переходной экономике [Текст] / Г.Б. Клейнер // Вопросы экономики. - 1999. - №7. - С. 24-26
32. Красильников, Ю. Российская экономика: структурные сдвиги в свете глобализации [Текст] / Ю. Красильников // Общественные науки и современность. 2001. - № 6. – с 270
33. Макконнелл, К.Р. Экономикс : принципы, проблемы и политика [Текст] / К. Р. Макконнелл, С.А. Брю (В 2-х т.) - Т1. - М: Республика 1992 г.
34. Макконнелл, К.Р. Экономикс : принципы, проблемы и политика [Текст] / К. Р. Макконнелл, С.А. Брю (В 2-х т.). – Т2. – М. Республика 1992 г.
35. Маркс, К. Капитал. Критика политической экономии [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс // Избр. Соч. (В 9 т.). -Т. 9. -Ч 2.- Москва, Изд-во полит, лит., 1988. - С. 345.
36. Маркс, К. Соч. [Текст] / К.Маркс, Ф.Энгельс -Т. 23. – С. 533.
37. Маршалл, А. Принципы политической экономии Соч. [Текст] / А. Маршалл (Пер. с англ. В 3 т). - Т. 3. - Кн. VI. – Москва, Прогресс, 1984. – с 450
38. Мизес, Л. Либерализм [Текст] / Л. Мизес (Пер. с англ.). - Москва, СОЦИУМ, 2001. - 240с.
39. Милль, Дж. С. Основы политической экономии [Текст] / Милль Дж.С. (В 3 т. Пер. с англ.). – Москва, Прогресс, 1980. -438с

40. Модернизация народнохозяйственных пропорций в экономике Таджикистана // Ежегодник отдела экономической теории Института экономики и демографии Академии наук Республики Таджикистан. – Душанбе, 2014. - С. 16.
41. Морис, А. Условия эффективности в экономике [Текст] / А. Морис. - Москва, Наука для общества, 1998. -255с
42. Мунье, Э. Персонализм [Текст] / Э. Мунье (Пер. с фран.). - Москва, 1993. - 129 с.
43. Мур, Дж. Э. Принципы этики. [Текст] / Дж. Э. Мур. (Пер. с англ.).- Москва, Прогресс, 1984. - 326с.
44. Мухаббатов, Х.М. Проблемы природопользования в горных районах Таджикистана [Текст] / Х.М. Мухаббатов. – Душанбе, Дониш. - 565С. С. 32-38.
45. Нагорнов, В.И. Предпринимательство как фактор производства [Текст] / В.И. Нагорнов, А.И. Колмацуй // Известия Томского политехнического университета. - 2009. - Т. 315. - № 6. - С. 37-40.
46. Налимов В.В. Спонтанность сознания [Текст] / В.В. Налимов. Москва, 1989. -
47. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 г. - Душанбе 2016.
48. Национальные счета Республики Таджикистан. – Душанбе, 2016.
49. Неверов. А.Н. Развитие теории постиндустриальной экономики на современном этапе [Текст] / А.Н. Неверов // Дис. на соиск. ученой степени к.э.н. – Саратов, 2005. –
50. Немчинов, В. С. Общественная стоимость и плановая цена [Текст] / В. С. Немчинов.- Москва, Наука, 1971. - 508 с.
51. Нижегородцев, Р.М. Теоретические основы информационной экономики [Текст] /Р.М. Нижегородцев. - Владикавказ, Проект-Пресс, 1998. -400с

52. Новаковская, О. Человеческий капитал как объект управления [Текст] / О. Новаковская // Человек и труд. -2001.- №12. -408с
53. Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. – Москва, 1999. -520с
54. Новожилов, В. В. Проблемы измерения затрат и результатов при оптимальном планировании [Текст] / В. В. Новожилов. - Москва, Наука, 1972.- 434 с.
55. Носов, С. Налогообложение земель с учетом производственных ресурсов [Текст] / С Носов, А. Корнеев, А. Капитонов // Международный сельскохозяйственный журнал. -2003. -№ 1. - С. 43-48.
56. Нуреев, Р. М. Экономика развития: модели становления рыночной экономики [Текст] / Р. М. Нуреев М.- Инфра-М, 2001. - 240 с.
57. Омори солонии Чумхурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2017.
58. Омори солонии вилояти Суғд. - Хуҷанд, 2017.
59. О состоянии и об охране окружающей среды РФ в 2001 году.- Москва, Министерство природных ресурсов РФ, 2002.
60. Основные показатели системы национальных счетов 2000-2007. – Душанбе, 2008.
61. Островская, Е. Западная система воспроизводства [Текст] / Е. Островская // Международная экономика и международные отношения. - 1998. -№ 6. - С. 60-69.
62. Отмахов, П. Рационализм в экономической науке: теория и практика [Текст] / П. Отмахов // Вопросы экономики. -1999. -№ 2. -С. 119-136.
63. Панарин, А. Парадоксы предпринимательства, парадоксы истории [Текст] / А. Панарин // Вопросы экономики. -1995. - № 7.-
64. Петти, У. Трактат о налогах и сборах [Текст] / У.Петти (Пер. с англ.).- Петрозаводск, Петроком, 1993. - 153 с.
65. Пигу, А. Экономическая теория благосостояния. [Текст] / А. Пигу (Пер. с англ.). – Москва, Професс, 1985. - Т. 1- 512 с.

66. Платонова, Е. Экономические системы и их трансформации [Текст] / Е. Платонова // Международная экономика и международные отношения. -1998. -№ 7. - С. 30-40.
67. Политика доходов и заработной платы / Под ред. П. В. Савченко и Ю. П. Кокина. – Москва, Юрист, 2000.- 455 с.
68. Портер, М. Э. Конкуренция [Текст] / М. Э. Портер (Пер. с англ.). СПб.-М. –Киев, Вильяме, 2000. - 495 с.
69. Правоторов, Г. В. Стоимостные категории и способ производства. (Проблемы теории и методологии) [Текст] / Г. В Правоторов. – Москва, Мысль, 1974. - 303 с.
70. Пробст, А. Е. Проблемы размещения социалистической промышленности [Текст] / А. Е. Пробст. - Москва, Экономика, 1982. - 216 с.
71. Промышленная эволюция. Самые востребованные рынком труда профессии // Деньги. 2003. - №26. -
72. Пулатова, И.Р. Формирование и развитие промышленных агломерационных зон в регионе (теория, методология и практика) [Текст] / И.Р. Пулатова // Автореф. дисс. на соискание уч. степени док. экон.наук. Душанбе, 2012. - С.-27.
73. Радаев, В. В. Понятие канитала, форма каниталов и их конвертация [Текст] / В.В. Радеев // Общественные науки и современность.- 2003. - № 2. - С. 5-16.
74. Разовский, Ю. В. Горная рента (экономика и законодательство) [Текст] / Ю.В. Разовский // Вопросы экономики. -2001. -№ 11. -С. 152-161.
75. Райзберг, Б.А. Современный экономический словарь [Текст] / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б Стародубцева. Москва, 2003. -
76. Райзберг, Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь [Текст] / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева. – Москва, 2003. -455с
77. Рауфи, А. Конкурентная экономика. Под общей редакцией профессора О.Б Бобоева [Текст] / А.Рауфи. – Душанбе, Дониш, 2014. -С. 25.

78. Рахимов, Р.К. Проблемы развития переходной экономики Республики Таджикистан [Текст] / Р.К. Рахимов. - Душанбе, 2012.- С.185.

79. Рахимов, Р.К. Факторы и тенденции экономики переходного периода / Р.К. Рахимов // Материалы международного семинара «Проблемы выживания и устойчивого роста Республики Таджикистан».- Душанбе 1996.- 512с

80. Рахимов, Р.К., Макроэкономические пропорции и механизмы экономического роста в Республике Таджикистан (проблемы и основные направления совершенствования) [Текст] / Р.К.Рахимов, Я.П. Довгялло, Б.М. Шарипов, Ю.Р. Юсуфбеков. Под общей ред. Л.Х. Саидмурадова. - Душанбе 2016. - С.- 365-367.

81. Регионы Республики Таджикистан. Статистический ежегодник. - Душанбе 2017.

82. Розенберг, Д.И. Комментарии к «Капиталу» К. Маркса [Текст] / Д.И. Розенберг. – Москва, 1984. -

83. Роуз, Р. Достижение целей в квазисовременном обществе: социальные сети в России [Текст] / Р. Роуз // Общественные науки и современность. -2002. -№ 3. – С. 23-38.

84. Скулкин, М. Р. Экономическая индустриология [Текст] / М.Р.Скулин // Вопросы экономики. - 2001. - Хо 10. - С. 157-166.

85. Сохтмон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2017.

86. Тодаро, М.П. Экономическое развитие: Учебник [Текст] / М.П. Тодаро. - Москва, МГУ, Юнити, 1997. – 671с.

87. Толибов, К.К. Социально-экономическая эффективность функционирования малого предпринимательства в Республике Таджикистан [Текст] / К.К. Толибов // Известия Академии наук Республики Таджикистан. Серия: экономика. – Душанбе, 2004. - №1-2 (13-14). - С. 51.

88. Тюрго, А. Избранные экономические произведения [Текст] / А.Тюрго. - Москва, 1961. - С. 146-147.

89. Федоренко, П. П. Вопросы оптимального функционирования экономики [Текст] / П.П. Федоренко. – Москва, Наука, 1990. - 298 с.
90. Федоренко, П. П. Россия: уроки прошлого и лики будущего [Текст] / П.П. Федоренко. – Москва, Экономика, 2001. - 489 с.
91. Филатова, О. Стоимость рабочей силы в России [Текст] / О. Филатова // Экономист, 2000. - №. 4.- С. 41-50.
92. Харрод, Р. Ф. К теории экономической динамики [Текст] / Р.Ф.Харрод (Пер. с англ.). – Москва, Изд-во иностр. лит-ры, 1959. - 212 с.
93. Хаусман, Д. Экономическая методология в двух словах [Текст] / Д.Хаусман // Международная экономика и международные отношения. - 1994. - № 2.- С. 105-113.
94. Хизрич, Р. Предпринимательство, или как завести собственное дело и добиться успеха [Текст] / Р. Хизрич, М. Питерс. (Пер. с англ.). – Москва, Прогресс-Универ, 1991. – 120 с.
95. Шамсиев, К.Б. Развитие предпринимательства в Таджикистане [Текст] / Б.К. Шамсиев // Информационно-аналитический бюллетень. – Душанбе, Ирфон, 2003. – С. 79.
96. Шапиро, С.А. Мотивация и стимулирование труда [Текст] / С.А. Шапиро. – Москва, Гросс-Медиа, 2006. – 224с.
97. Шаропов, Ф.Р. Повышение эффективности функционирования розничной торговли (на примере Республики Таджикистан) [Текст] / Ф.Р. Шаропов // автореферат дисс. к.э.н. – Душанбе, 2004. – 24 с.
98. Шимов, В.Н.,. Модернизация национальной экономики – императив времени [Текст] / В.Н Шимов, Л.М. Крюков // Белорусский экономический журнал. - 2013. -№ 2. - С. 18-42.
99. Шумпетер, Й. Теория экономического развития [Текст] / Й.Шумпетер. – Москва, Политиздат, 1982. – 237с.
100. Шумпетер, Й. Теория экономического развития [Текст] / Й. Шумпетер (Пер. с нем.). – Москва, Экономическая мысль запада, 2008.- 401 с.

101. Экономическая теория: конспект лекций. Составитель Р.К. Рахимов. – Душанбе, Ирфон, 2014. - С. 56.
102. Ядгаров, Я.С. История экономических учений [Текст] / Я.С. Ядгаров. – Москва, Инфра-М, 1999. -
103. Ясин, Е. Г. Модернизация российской экономики: что в повестке дня [Текст] / Е.Ясин // Общество и экономика. – 2001. - №3-4. -С. 5-29.